

Євген Онацький

ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

Частина II

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» Мюнхен

Evhen Onatskyj

PO POCHYLIJ PLOŠČI
Zapysky žurnalista i diplomata

VERLAG „DNIPROWA CHWYLA“, MÜNCHEN

Євген Онадський

ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

Частина II

diasporiana.org.ua

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ», Мюнхен

(Сторінки цієї книжки від 5—196 були надруковані в журналі «Сучасність»)

Авторські права застережені

Copyright 1969 by Eugenio Onatsky, Buenos Aires, Argentina, and by
„Dniprowa Chwyla“, Munich, Germany

Druck: „Logos“ GmbH, München 19, Bothmerstr. 14

Історія — вчителька життя; але вона не вчить того, що треба робити, а того, чого треба уникати.

1 січня 1920

Довідатися, що тепер робиться на Україні, — справа не легка. Кажуть, ніби існують там аж три уряди: більшовицький М. С. Ткаченка, лівого еседека, знайомого мені з Центральної Ради, людини особисто дуже симпатичної — йому Раковський і Мануїльський ніби передали свої повноваження; другий — С. Петлюри, третій — С. Шемета. У кабінет Ткаченка ніби входять І. Мазепа, Є. Коновалець, О. Безпалко, С. Вітик. Ніби викликано й В. Винниченка, що вже ніби виїхав з Відня.

Карманський і кн. Трубецький казали М. Лучинському, що Антонович відчисляє з місії В. Мазуренка і А. Чехівського. З цих же джерел довідуюся, що Севрюк їде з жінкою до Льозанни, і не відомо, чи повернеться. І. Коссак подається до димісії, бо Петлюра, мовляв, «продав Галичину, і він не може служити його урядові...» Але Ніна каже, що його, як поряднішу людину місії Севрюка, мучить сумління, що ця місія досі нічого не зробила для воєннопонених, нічого не робить і, очевидячки, нічого не зробить, а він — із слабодухости — на це не реагував.

Перепелиця їде до Відня, бо, як сам каже, отримав уже кілька телеграм, що вимагають його негайного приїзду.

Збирається до Відня і Мазуренко. Він сам мені це говорив.

Словом, рух на Україні, рух і тут... А під цим усім — глуха боротьба інтересів і осіб.

Д. Антонович заявив, що він тримається на своєму посту посла до останньої можливости. Не знаю, як це зв'язати з його попередніми заявами, що він не може діждатися, коли нарешті зможе відійти від справ і податися до Фльоренції — на наукові студії мистецтва.

У зв'язку з усіма цими подіями наше становище тут досить хистке. А тут ще, з нагоди Нового року, ми викликали велике незадоволення наших «олімпійців». Задумали влаштувати зустріч Нового року всією колонією. Ніна запропонувала, щоб зійтися всім у Пресовому бюрі. Але її пропозиція не зустріла захоплення: паням хотілося блиснути

своїми туалетами і взагалі «вийти в світ», а чоловіки трималися не-втрально. Зрештою, вирішили зустріти Новий рік у шикарному ресторані Умберто, біля центральної пошти, і положили по 35 лір на особу, на нас двох — 70 лір. Для нас це занадто дорого, але ми погодились і гроші склали.

Та події нараз перекреслили наміри повеселитися «на людях».

Вже деякий час римські часописи, а особливо «Іль Джорнале», вели завзяту кампанію проти «золотої каналії», проти доробкевичів, що розбагатіли за війни, спекулюючи на постачанні припасів, і тепер розважалися, не шкодуючи на себе грошей, тим часом як величезні маси народу, зруйновані війною, бідують, і сама італійська держава переживає важку фінансову кризу. В числі від 28. XII «Іль Джорнале» радив:

«Задля пристойности і моралі Рим повинен дати приклад провінціям Італії: потрібно покласти кінець нахабному виявленню небувалої пишноти та розкошів, отій гульні, що відбувається по різних місцях, де елегантна проституція ковтає, як у величезну прірву, золото людей. Високодостойний Нітті (прем'єр міністер — Є. О.), промовляючи в парламенті, заявив, що він відчуває глибоке обридження, коли довідується, що якийсь чоловік чи жінка витрачає тисячі лір на якийсь одяг...»

В числі від 30. XII знову:

«Уже з тиждень люксові готелі Риму готують свої великі сальони. Їх власники розіслали цілі відділи лакеїв та слуг, щоб вони скуповували найдорожчі припаси, найбільш пошукувані і в найбільшій кількості. Комерсанти, що тепер сміються в обличчя людині, яка звертається до них по ф'яско (пляшку) олії, щоб нею приправити свої скромні макарони, поставили зате ресторанам нічної гульні квінтали олії по ціні, втриє дорожчій, ніж офіційно установлена. Високодостойний Мур'яльдї (міністер торгівлі — Є. О.) тим часом продовжує обіцяти, що олія прийде, що народ буде задоволено...»

«Але ми скажемо більше: олія вже прийшла. Але де вона поділася? Маленьку частину її призначено крамницям... однак найгіршої якості, що відгонить милом. Більша ж кількість і кращої якості пішла до Апольо, до Марінезе, до Реджіни, (назви найдорожчих ресторанів і готелів — Є. О.) і на вія Венето. Народ вдоволиться тим, що намілюватиме собі кишки, коли золота каналія маститиме себе олією... Невже, Ексцеленціє, Ви не розумієте, на який глум віддають Вас ті люди, що так розкидають гроші?!

«Якщо ж розумієте, то Ви, мабуть, слабші від того, що про Вас говорять.

«Чи, може, ми мусимо прийняти іронічну заувагу одного часопису, що написав кілька вечорів тому, ніби Ви особисто зацікавлені в справах великих вимог (з боку ресторанів і готелів — Є. О.) і великих постачань?

«І в тому і в другому випадку Вам не залишається нічого іншого, як відійти. А як ні, то вживте заходів, енергійно, ще сьогодні! Вже від тижнів, кажемо, іде повною парою підготовка до оргії... Марінезе, Апольо, концертний сальон театру Констанці (опери — Є. О) та інші попереджають щодня в усіх часописах, що оргія новорічної ночі буде жахлива... І як це все ми поставимо у зв'язок з шостою національною позичкою, що її уряд захотів назвати позичкою відновлення державних фінансів... то, Високодостойний Нїтті, слів не вистачає! Треба покласти гальмо на божевілля найнеморальніших витрат, які колинебудь бачив Рим, батько цивілізації. Коли б урядові заходи спізнилися, їх може випередити справедливість народу, що його в такий спосіб зневажають (підкреслення часопису, як і далі — Є. О.). Телеграма з Парижу, яку нижче друкуємо приходить ще вчасно, щоб ми з стовпців нашого часопису кинули нашу урочисту пересторогу. Вона — поважний симптом того народного обурення, що його викликають усі ті, хто заробив не знати як гроші під час війни і тепер не знає, як їх краще витратити. Ось ця телеграма:

«Париж, 29 вранці (запізнена). В наслідок інцидентів, що виникли під час нічних розваг у ніч під Різдво на Монмартрі, де натовп доробкевичів брав участь у гульні люксових ресторанів, поліція заборонила зустрічі Нового року по ресторанах і готелях».

Коли я прочитав це все та інше, що тут не наводжу, заявив рішуче, що не вважаю для себе можливим брати участь у ресторанній зустрічі Нового року, бо зовсім не хочу, щоб мене вважали за одну з «золотих каналій» чи доробкевичів війни. Я попросив, щоб наш внесок — 70 лір — був ужитий на користь полонених на Азінарі.

Моему прикладові послідували Шебедев та Бальмен («пролетаріят»!) і А. Чехівський. Але Наталя Геркен нашою заявою була страшенно поденервована і зробила п. Бальмен сцену, гнівно докоряючи її, що люди з Пресбюра своїм «диким» ставленням вибивають її з колії та руйнують її плани.

Але потім з'явилося розпорядження поліції, яким наказувалося всім власникам ресторанів, каварень та інших подібних підприємств «зачинити двері опівночі» і не допускати до нічних розваг. З цього приводу «Іль Мессаджеро» пише:

«Цьому розпорядженню можна тільки радіти. Після важких і страшних іспитів війни Італія потребує суворого та зосередженого життя. Занадто великі були приготування, що їх деякі нічні льокалі робили з ціллю організувати зустріч Нового року... І якщо яка родина чи гурток приятелів не зможе привітати 1920 рік десь у тракторії чи в каварні з чаркою вина в руках і з новорічними побажаннями на вустах, то, з другого боку, уникнеться сумного й гидкого видовища зустрічі якоїсь сп'янілої пані у розкішному хустрі в супроводі тако-

го ж кавалера з тими, хто з порожнім шлунок відпочиває в лахмітті на голій холодній землі, пересякненій вогкістю . . .»

Увечорі зайшов до нас Мазуренко і запросив зустріти Новий рік у малому товаристві в них, бо з запроєктованої загальної зустрічі нічого не буде. Відмовитися було незручно і ми, запросивши з доручення Мазуренка також Чехівського, Карманського та о. Бона, провели вечір у Мазуренків дуже приємно.

Запрошували ми й п. Єреміву, але вона відмовилася, мовляв, завжди зустрічала Новий рік з Михайлом Махайловичем.

Розійшлися ми від Мазуренків о другій годині ночі. Ми йшли серединою вулиці, бо в італійців існує звичай в ніч під Новий рік викидати через вікно все непотрібне, зужите, поламані дрібні речі, пляшечки від ліків і пляшки від вина . . . Стріляють з револьверів. Звичайно це все відбувається опівночі, але дехто, випивши, практикує це й серед ночі. Стріляниною і галасом ніби відганяють нечисту силу, хвороби тощо. А викидаючи все старе й непотрібне, ніби ліквідують все неміле в попередньому році.

Головні розмови тепер про «уряди України». Величезна більшість схиляється на бік Ткаченка, бо його уряд уважається і національним, і більше життєздатним та тривалим. Взагалі помітно зростає думка, що більшовизм переможе, хоч і не в первісній формі, а у формі «закріплення здобутків революції».

Борщак був у французького консула, просив про візу, і той йому сказав, що питання визнання України — на черзі дня. Там же Борщак довідався, що Мако і кн. Трубецький стоять на «чорному списку» Антанти і тому ніколи не зможуть дістати віз до держав Антанти. Мако ніби служив у більшовицькому посольстві Балабанової у Швейцарії, а кн. Трубецький — жертва якогось доносу. Пригадалося знову, як швайцарці на кордоні з Австрією мили спину князеві різними хемікаліями, шукаючи секретних інструкцій . . . І хоч нічого не знайшли, більше одного дня не дозволили залишатися у Швейцарії. За кілька днів до його приїзду з'явилася в часописах вістка, що до Швейцарії мав приїхати «відомий український більшовик кн. Трубецький», і цього було досить!

Пані Мако, яку я теж відвідав, казала, що в Парижі беруть гору «федералісти» — Артем Галіп і Василь Панейко. Граф Тишкевич — занадто старий і нічого зробити не може.

Чехівський вважає нашого Тодота Галіпа людиною «дуже хитрою», що з нею треба триматися «обережно». Він та інші називають його «цитаном». Причини неприхильності Чехівського до Галіпа треба вбачати в його близькості до Д. Антоновича та в його залицянні — може тільки дипломатичному до Наталі Геркен.

Новий рік в Антоновича зустрічали, крім Н. Геркен, Мако з дружиною, Вовк, племінник Антоновича, Пащенко і Галіп.

Місія для полонених зустрічала Новий рік теж окремо, запросивши тільки Перепелицю.

Лучинський і Борщак «чорносотенствують» і лають галичан на погромний зразок.

2 січня 1920

Комедія з Новим роком! Виявляється, що тільки ми його зустріли приємно і весело.

Перепелиця з Севрюком вирішили відколотися від «голодранців», що стоять занадто далеко від державного корита. Думку цю подав ніби Перепелиця, а Севрюк її радо підтримав:

— Навіщо нам уся ота шантрапа! Краще зустрінемо Новий рік своєю компанією.

Отже «вершки суспільства» мали зібратися в готелі «Росія» — мали то бути самі шикарні панове й елегантні пані. Севрюкова поїхала запрошувати Антоновича і Н. Геркен. Запрошено також Маків, Вовка, Паценка; з місії для полонених — Ів. Коссака і кн. Трубецького з дружиною. Але ні Галіп з нашої місії, ні Парфанович з військової не були визнані гідними високої чести. О четвертій годині дня Антонович уже дав свою згоду, але о десятій, коли вже треба було сідати за стіл, з нашої місії ще нікого там не було. Прождали до одинадцятої. Коли проїхала, нарешті, Наталя Геркен, але сама.

— Вибачте, я тільки на хвилинку... Я тільки мушу повідомити, що Дмитро Володимирович та інші не зможуть приїхати, бо до нас дехто прийшов і нам не можливо залишити гостей...

Подивилася на витягнені обличчя господарів, і — бувайте здорові!

Увесь вечір, як оповідав мені князь, був зіпсований. Бодай попередили б скоріше... Потім стало відомо, що Антонович з усіма запрошеними з нашої місії і не запрошеним Галіпом зустрічали Новий рік в «Ексельсіорі», себто в приміщенні голови місії.

Довідавшись, що і Парфановича не запрошено до Севрюків, Антонович посилав і до Парфановича, але його не знайшли вдома. Коли ж йому про це сказали, він відповів:

— Коли мій шеф мене на Новий рік не запрошує, я з принципу (?!) ні до кого не йду... Я проходив усю ніч вулицями Риму і мені, загально кажучи, було добре...

Коли Антонович прийшов на другий день з візитою, Севрюкова почала висловлювати жаль з того приводу, що вони не могли зустріти Новий рік разом. Вона думала, що Антонович буде вибачатися, а він натомість відповів:

— Краще не будемо про це говорити. Лишім це...

Мазуренка теж не було запрошено на бенкет нашої новоявленої аристократії, а що і з Антоновичем взаємини у нього тепер не ду-

же приятні, то Мазуренко й zorganizував свій гурток з тих, що нікуди не були запрошені. І не програв...

Чутки про те, що Антонович «відставляє» Мазуренка, мабуть, брехливі. Антонович був з візитом у Мазуренка, а Мазуренко — в Антоновича. Бодай назовні їх стосунки цілком коректні, хоч про попереднє приятелювання вже немає й мови після того, як Антонович відмовився передати справи Мазуренкові.

Бальмен і Шебедев, на жаль, нікуди не були запрошені і, «купивши вина найміцнішого та найдешевшого», пішли до Гриненків.

Так зустріла Новий рік невеличка українська колонія в Римі. І хіба ж ця роз'єднаність і прихована взаємна неприязнь не характерні і не символічні? Як нам далеко до національної солідарності!

Севрюк найпізніше завтра виїздить до Львова. Саворен, швайцарська машиністка, що працює з Ніною, казала їй, що причина виїзду має бути «політична», бо вона писала якийсь лист, що має стосунок до того виїзду, але сказати більше побоялася.

Ніна була в Наталі Геркен, і та їй оповіла, що кн. Трубецький, на якому лежало завдання влаштувати спільну новорічну вечерю, навіть і не подумав про те, щоб попередити учасників, що вона не відбудеться. І тому, коли Антонович та Н. Геркен вже були одягнені й готові йти на бенкет до Севрюків, нараз з'явилися Пащенко і Галіп у смокінгах, з урочистим виглядом.

— Яким чином? У чому річ?

— Та зайшли за вами, щоб їхати разом на вечерю...

— На яку вечерю?

— Та ж в «Умберто»...

Антонович, побачивши таке недбальство і неухважність до членів своєї місії, розлютився, почервонів і заявив:

— В такому разі ми залишаємося дома.

Пробували зв'язатися з Севрюками телефоном, але — безуспішно. Тому Н. Геркен мусіла поїхати до готелю «Росія» сказати, що не приїдуть.

— Та як же? Ми вас стільки ждали...

— Але ж, розумієте, ми не можемо залишити наших гостей, що були такі ласкаві до нас завітати...

А Севрюкова тоді і каже:

— Ну що, якщо ваші чоловіки нудяться без вас, то ми, звичайно, не можемо вас затримувати...

— Як вам подобається ця фраза? — питала з обуренням Наталя Ніну.

Панна Наталя оповіла також, що саме тоді, як вона була у Севрюків, лакей приніс візитівку — о. Сембратович! Допіру вернувшись з таборів полонених і не знаючи нічого про відміну спільної вечери, явився він порсто до ресторану «Умберто», але знайшов, як і Парфанович, замкнені двері. Не розуміючи, в чому річ, він подався до «штабквартири».

— Треба було бачити це видовище, — сміялася панна Наталя. — Та візитівка обійшла навкруги стола, і кожний знижував плечима з таким виглядом, ніби хотів сказати:

— Ну і що його робити з тою нахабою?!

Але, зрештою, не можна ж було не запросити...

Наталя Геркен оповідала також, що Севрюк не тільки від Ніни все ховає, але й від Коссака, що й було одною з причин димісії Коссака. Зрештою, і Антонович ніколи не міг добитися від Севрюка пояснень, про що він, наприклад, пише до уряду. Звідти в наслідок Севрюкових листів приходять до Антоновича запити, а він нічого в тій справі не знає. А як запитає Севрюка, той зараз влаштує обід, пригласить Наталі Геркен квіти, і справу якось затре.

...Перше Антонович піддавався на цю вудочку, але тепер уже не був на трьох обідах Севрюка. Останніми часами Севрюк щось дуже хвилюється, бігав до Антоновича, просив у нього підтримки... Тепер Севрюк спішить до Льозанни на пораду до Степанківського, бо одержав відомості, що до Риму має приїхати ревізія на чолі з Жуковським, щоб перевірити діяльність місії для воєннополонених. Севрюк уживає всіх заходів, щоб не пустити ревізорів до Італії і послав з цією ціллю Бандрівського до Відня, а сам тепер їде до Степанківського, що «все знає і все може».

Коссак пообіцяв, коли Севрюк подорожував по Сіцилії, 10 000 лір на різдвяні подарунки для полонених, але Севрюк відмовляється дати ці гроші.

— Можна було б зробити заощадження на приміщенні та на платні, — підказав Коссак.

— Чому ні? — відповів Севрюк. — Починайте з себе.

І зменшив йому платню на 50%, себто замість 6 000 виплатив 3 000 лір. Проте собі нічого не зменшив. Саворен, швайцарська машиністка, каже, ніби Севрюк думає зменшити платню і Ніні, що одержує 600 лір, бо вона, мовляв, підробляє в дипломатичній місії. Але це вже, мабуть, хтось зле пожартував...

*

Були в нас о. Бон і Карманський. Оповідали, що Наталя Геркен одержала від брата листа з Букарешту (п. Наталя потім це Ніні підтвердила), у якому той пише, що Василь Вишиваний одружився з якоюсь румунською королівною. На весіллі було все українське посьольство.

Отже починається нова авантюра з гетьманством. І о. Бон, і Карманський горою за Вишиваного. Вони всіма силами намагалися мене переконати, що Вишиваний — великий демократ і що весь український народ аж кричить (?) за новим царем (?).

Галіп каже, що Василь Вишиваний, себто Вільгельм Габсбурзький — давня кандидатура Василька на українського гетьмана і що Скоропадський, якого підтримували німці, перехопив гетьманство від

Вишиваного, якого підтримували австрійці. Тут, мовляв, і корінь ворожнечі Василька до Скоропадського — старий габсбурзький патріот не міг цього стерпіти.

Загалом справи занадто ускладнюються, а люди щораз більше деморалізуються.

3 січня 1920

Завтра рано виїжджають Лучинський — до Парижу, Карманський — до Відня. Через Карманського передаю листа до Хоменка, давнього університетського товариша, що працює тепер у нашому віденському посольстві; а через Лучинського — лист до Ісаєвича, товариша по фракції есерів у Центральній Раді і паризькій делегації.

В листі до Ісаєвича, між іншим, написав: «... З газет, головним чином американських, довідався про „Комітет незалежної України“, де Ви секретарюєте, який має провести широку культурно-політичну українську акцію. Цікавий був би я про це більше знати. З великою цікавістю читаю завжди „Л'Ероп Орієнталь“... Я взагалі слідкую за українським життям за кордоном, — з обов'язку і з власної охоти, — тому був би Вам вдячний, якби Ви мені час від часу щось посилали — якусь вістку, листівку, лист, часопис...»

«Ось скоро вже три місяці, як ми тут. Розуміється, я задоволений тим, що, нарешті, після довгого безробіття можу знову щось робити. За цей час написав і вмістив у часописах щось 14 статей, але писати можу тільки уривками, в час спочинку, бо урядові години праці в мене сходять на канцелярську писанину, від якої особливої користи ніхто не має. Поза службою хочеться вчитися, студіювати, бо тут для студій необмежені можливості. І якщо цих можливостей тепер, коли стоїш у першоджерел світової культури, не використати, хто зна, чи пізніше трапиться щось подібне. Тижнів зо два тому приїхала до Риму група грузинських студентів, яку відрядив грузинський уряд для студій у Римському університеті. Ось справді добре вкладені гроші, а в нас...»

«Зле в нас з нашою місійною атмосферою. Це вже, видно, наше загальне лихо. Мені, що звик до ідеалістичної атмосфери нашої студентської громади, а потім Центральної Ради, де тільки й думалося про громадську працю, а ніколи про якусь кар'єру, гроші чи „вживання життя“, приходиться тут іноді дуже невесело... Та Бог із ним! Головне, що я знову лівию. Не в тому розумінні, що я знову починаю вірити в соціалізацію землі та інші соціалістичні гасла і збираюся повертатися в лоно партії, — це не можливе, — але в тім, що коли бачиш оргії за народні гроші, коли бачиш навколо той духовий ма-разм, ту розпусту, що панує навкруги, коли чуєш сморід розтління людської совісти, мимоволі починаєш думати, що із старим треба

скінчити, що мусить прийти щось нове, що переверне людську психіку, примусить думати і відчувати. Думати і відчувати! Бо тепер, на жаль, більшість цього не вміє. А найгірше, що колишні товариші, есери, партійні діячі і т. д. на очах у тебе крадуть, крадуть, крадуть... Ніби навіть по закону, але крадуть! І нема змоги спинити. Нема кому сказати — годі!

«Але ж так не буде вічно!

«Не знаю, що Ви думаєте і знаєте про Севрюка, а мені було б цікаво знати... Мене цікавить ця людина. Що за здатності! Можливості! Які зв'язки! Які засоби! Майже щомісяця, за прикладом свого свояка Степанківського, роз'їжджає по Європі, надзвичайно турбується нашими тутешніми полоненими і в Льозанні, і у Відні; одержує за це добру платню — 16 000 лір, лакеїв, нове мешкання; дивує італійців своїм багатством (звідки ?), влаштовує лукулловські обіди, купує для жінки хутра по 25 000 лір, але не дає полоненим обіцяних на різдвяні дарунки 10 000 лір, словом, репрезентує на славу нашу таку багату на терпіння, на сльози, на хвороби, на кров Україну.

«Є ще у Вашій партії інший товариш — колишній міністер, а тепер ревізор військових місій — Жуковський. Ще в жовтні м. р., як я їхав до Італії, він говорив мені у Відні, що має теж приїхати до Риму — виявити, скільки несправедливого про військову місію в Римі там плетуть. Маючи Севрюка товаришем ще з першого курсу Київського університету, я дуже радів, що правда вийде нагору і наклепники будуть засоромлені. Але, на великий жаль, Жуковського щось затримало. До того ж Севрюк поспішив з'їздити в черговій подорожі до уряду... Тепер тут знову пройшла чутка, що — в інтересах остаточної реабілітації Севрюка — Жуковський таки далі хоче відвідати Севрюка. Але цей, нічого про ці гарні наміри не знаючи, виїхав учора до Льозанни.

«Зрештою, як тут запевняють Жуковський однаково до Риму приїхати не зможе, бо тут, мовляв, із візами дуже трудно. Так загибає невинуватеною репутація мого колишнього, а Вашого й теперішнього товариша...

«На цьому покищо кінчаю і вітаю Вас щиро. Якщо будете бачити Михайла Сергійовича, вітайте його від мене, і якщо він часом питатиме, що я роблю і що думаю, покажіть йому цього листа... Але тільки йому і більше нікому».

4 січня 1920

Лучинський вчора не виїхав, бо не впорався з багажем. На просьбу Ніни, листа до Ісаєвича через нього не передав. Натомість передав листи до графа Тишкевича і до Мірних. У листі до графа написав:

«...Випадково я довідався від о. Бона, що Ви маєте на меті видати велику картографічну працю про Україну. Дуже був би радий, коли б наступна відомість Вам могла пригодитися:

«В Інсбруку, в музеї „Фердинандеум“, знаходиться глобус під назвою „Глобус фон Др. Ф. А. Якгер — 1813 р.“. На ньому я знайшов і дорогу нам назву „Україна“. Це слово написано таким же шрифтом, як „Польонія“, „Московія Еуропа“, „Італія“. Переходячи з правого берега Дніпра на лівий, вкриває він теперішні губернії Волинську, Подільську (трохи), Київську, Чернігівську і Полтавську. Таким чином ще довго, навіть після остаточного знищення української автономії, слово „Україна“, як одзвук славного минулого нашої батьківщини, живе в Західній Європі».

В листі до Мірних написав:

«...Не знаємо, чи знайде Вас наш лист, та все одно все життя складається тепер якимось „а може“, то і лист мусить цьому загальному правилу підпадати. Одного листа ми вже вислали Вам до Відня, а вчора через секретаря Ватиканської місії — Карманського, що туди поїхав, переказали, щоб Вам того листа переслали до Берліну.

«Лучинський і Борщак їдуть завтра до Парижу. Лучинський одержав посаду у графа, а Борщак надіється одержати, бо тут кажуть, що всю паризьку місію, крім графа, звільнено, і графові дано вільну руку набирати нових людей. Кажуть також, ніби граф одержав звідкись колосальну суму в 60 мільйонів — не відомо тільки, від кого і яким чином. Проте залишається факт, що всі тут — більш чи менш потаємно — націлюються тепер на Париж, бо, поперше, в нашій місії тепер прошей не густо, а, подруге, в наслідок взаємних інтриг та пліток усі тут успіли один одному набриднути, і кожному хочеться на свіже повітря.

«Ніна служить машиністкою у військовій місії Севрюка. Я служу в Пресбюрі — був завідувачем, працював по 12 годин на добу, одержував 1 000 лір, але не зумів як слід лаявірувати між людськими амбіціями, тому змістили, і я працюю тепер секретарем у тому ж бюрі, отримую 1 150 лір і працюю тільки 6 годин. Маю тепер змогу навіть писати листи знайомим... Хай живе поступ!

«Проте новому завідувачеві (Галіпові) відносини в бюрі, здається, не дуже смакують, і він усе студіює французькі часописи та багато говорить про Париж. Хай живе Франція!

«Д. Антонович все мріяв про відставку, подавав (чи говорив, що подавав, але «какая різниця»?) кілька разів прохання про димісію, але уряд все якимось її не приймав. Поїхав до уряду Єреміїв, димісію Антоновича прийняли, але він... передумав.

«В. Мазуренко вже два місяці їде до Відня, але Мазуренчиха обіцяє, що не далі, як за два тижні, він буде... у Парижі!

«Самостійники галичани поробилися федералістами, федералісти наддніпрянці — самостійниками, гетьманці лізуть у більшовики, а галичани пнуться у гетьманці.

«З Берліну виринув знову Скоропадський, а з Букарешту вискочив Вишиваний, ... а може якийсь Фердінанд Бурбон (вже не Сікст).

«Люди міняються, орієнтації міняються, погляди міняються... Хай живе поступ!

«Петлюра — Ткаченко... Ткаченко — Петлюра... Хто кого і для чого?

«Тим часом, з Новим роком! Дай Боже, щоб усе йшло гоже, а що негоже, того не давай нам, Боже! Вчімося філософії і говорім словами Кузьми Пруткава (хоч, може, він цих слів і не говорив): „Куда прьощ, дурак? Нікто необ'ятного обнять не може!»

«Носиться трісочка по хвилях моря житейського, і де її хвилі приб'ють, там і буде йї „тихая пристань"...».

*

Ніна була у Маків. Пані Мако дуже хвалила Д. Антоновича. Казала, що це — абсолютно чесна і дуже порядна людина. На жаль, не досить енергійна і до дипломатичної кар'єри не придатна. Так воно, мабуть, і є. В усякому разі щодо чесности і порядности Антоновича я не маю найменшого сумніву.

Інакше висловлювалася п. Мако про Севрюка. Між іншим, вона твердить, що він одержує не 16 000 місячно, а 35 000. Лучинський запевняє мене, що це відповідає правді, бо і кн. Трубецький говорив йому, що він одержує 9 000; а що він у порівнянні з Севрюком! Крім того, князь одержує ще якісь представницькі та якісь інші гроші, що дають йому можливість жити в люксовому пансіоні «Санта Катеріна» (На розі вія По і Корсо д'Італія, зовсім близько від нашої місії), де живе також о. Бон і платить 33 ліри денно. Трубецький має дві кімнати — для себе і для жінки, платить 60 лір денно, себто 1 800 місячно. Сам Трубецький казав Ніні, що йому пансіон коштує 2 400 лір на місяць.

З Лучинським ми розпрощалися дуже добре. Він залишив мені кілька своїх книжок, що не містилися йому в куфрах, і говорив, що вживатиме всіх заходів, щоб перетягнути нас до Парижу. Я не відмовлявся, бо зрештою не знати, як довго і в яких умовах зможу тут залишатися. До того ж у Парижі Мірні, а це наші найкращі приятелі, що з ними ми так гарно жили у Швейцарії...

Галіп чогось нудиться, сумує. Тутешнє життя йому дуже не до смаку. Почувається, що Мазуренчиха його дуже не злюбила за його раду Антоновичеві не передавати справ Мазуренкові, поки не прийде підтвердження телеграми.

Антонович тим часом одержав листа з Відня від Храпка, який вихваляє всякі свої «якості» — свої й дружини Оксани. Хотів би мати в нашій місії якісь посади. Він — юрисконсульт при нашому посольстві у Відні. Галіп, мабуть, турбується, щоб Антонович не звільнив його і не дав місця Храпкові... Але це — абсурд.

У нас з Галіпом гарні товариські взаємини.

Сьогодні в Римі день дитячої радості. Як його досі діти ждали! І, ждучи, вішали, повні надії, ще звечора у пічки свої маленькі шкарпеточки чи панчішки, щоб сьогодні вранці, тільки розплющивши оченята, кинутися шукати, що в них поклала добра бабуса Бефана.

Старші люди оповідають, що ті шкарпеточки чи панчішки треба вішати у комин, через який вночі влітає Бефана, але в багатьох модерних будинках немає більше коминів, а стоять звичайні газові печі. Та діти — не педанти, вони знають, що незалежно від форми печі Бефана і без комина знайде спосіб відвідати всі приміщення, де ждуть її діти, і кладе до шкарпеточок чи панчішок повно-повно, з горою, різних дарунків, а злим, тим неслухняним, насипає вугілля. Діти знають також, що Бефана мусить поспішати, і вночі не дуже добре видно, тому деякі, спритніші, що «подають великі надії», привішують, на всякий випадок, разом з своєю маленькою панчішкою ще й мамину велику — а ну ж Бефана, підсліпувата, помилиться і накладе повно в ту велику...

Коли маленькі, сповнені надії, йдуть увечорі до ліжка, дорослі вибираються з дому на покупки. Всю ніч відчинені великі й малі крамниці, залиті електричним світлом, переповнені дитячими забавками. І від того світла, і від тих забавок ніч під 6 січня набирає святочного вигляду. Це ж бо ніч трьох магів, трьох царів із Сходу, що принесли Христові-Немовляткові перші дарунки — золото, ладан і смирну,

Католицька церква досі святкує цього дня потрійне свято — «поклоніння волхвів», чи отих трьох королів, що його викликала поява («епіфанія») таємничої зірки; перетворення води у вино на весіллі в Кані Галілейській; охрещення Ісуса в Йордані, коли і Дух Святий з'явився (знову «епіфанія») в образі голуба. Народна словотворчість переробила «епіфанію» в Бефану; народна мітологія зробила з Бефани добру бабуню, що роздає дарунки дітям; народна творчість вимережала навкрути постаті Бефани прегарні легенди, оповіла, що Бефана була стара жінка, яка занадто дбала про своє господарство і не цікавилася тим, що робиться у світі. Коли йшли «тріє царі», щоб поклонитися Божому Немовляткові і народ з усіх сторін збігався, щоб глянути на те диво, на той пишний царський похід з верблюдами, хтось покликав Бефану, щоб подивилася на те незвичайне видовище, вона лиш рукою відмахнулася:

— Ото погляну, як вони вже назад їхатимуть... Тепер мені ніколи.

І тому присуджено їй до кінця віку все виглядати з вікна — ніби в чеканні того поворотного походу. І в Римі до недавнього часу робили Бефану із старого шмаття, з чорним обличчям та червоними очима, і ставили біля вікна... Але сьогодні я вже таких ляльок не бачив. Здається, вони цілком вийшли з моди... або, може, знаходяться ще по тих бідніших дільницях, де я не був.

Зате я був на площі Навона — в осередку веселощів Бефанової ночі.

Ця величезна, подовгаста площа, що займає колишню арену цирку імператора Доміціяна (сидіння приховані під будинками, що оточують площу), вся заставлена будками й будами, рундуками та імпровізованими крамничками, возами і возиками, переповненими смачними солодощами та дитячими іграшками. Тут же й неминучі в таких випадках балагани з грою в кеглі, стрілянням у ціль, з різними силомірами, з залями магічних дзеркал, льотеріями і різними іншими способами ворожіння та пробами щастя... Ярмарок, як ярмарок. Тільки що ніч надає всьому оточенню казкової фантастичності й романтичності... Дарма, що над усім панують, мабуть, ніде не чуваний гармидер і галас. Кожний озброєний маленькою трубкою, а дехто запасся й автомобільним гудком, і кожний один одному, а найбільше дівчатам, дмуть над вухом що тільки сили, не зважаючи, чи хто від цього не оглухне... Кажуть, що колись представники найкращих верств суспільства брали в цьому найдіяльнішу участь і оббігали вулиці Риму, сурмлячи цими маленькими сурмами та обмінюючись при зустрічі з знайомими не потиском рук, а гучним сурмінням. Згук сурм Бефани був свого часу такий популярний, що композитор Гайдн склав відому «Дитячу симфонію», де головну роль відіграють поруч із барабанами та цимбалами саме оті сурми Бефани, і вся симфонія представляється як мистецьке оформлення галасу та гармидеру Бефанової ночі.

Тепер з загальною демократизацією звичаїв свято Бефани — вже чисто народне свято, в якому примітивна неопанованість південних темпераментів бере гору над ледве прищепленою чемністю, і найбільш веселим та забавним видається верещати комусь несподівано над вухом так, що бідолаха аж кидається на бік, або кинути в обличчя жменю конфетті з такою силою, що може й очі вибити. Колись конфетті були своєрідним залицянням, заграванням, тепер вони перетворюються в знаряддя дикого бою.

Дмуть, дмуть у сурми... Аж дивно. Дорослі поводитися, мов діти. Ніби ті самі скромні та виховані люди, що ще вчора поспішали з заклопотаним виглядом полагоджувати якісь свої справи і готові були щохвилини вибачатися перед зустрічними за якийсь незручний поштовх, у ніч під Бефану забувають все, що їх ще вчора турбувало, і, витягши з кишені чи з-під плащу заховану там сурмочку, починають нараз щосили сурмити... ніби намагаються скинути з себе нараз усі турботи й клопоти:

— Росте плата за помешкання... не вистачає грошей на опал... Сурми, моя сурмо!

— Хліб подорожив. Ліра щораз більше втрачає свою вартість... Сурми, моя сурмо!

— Син у фашистах, брат у комуністах, і сам не знаєш, до котрого берега пристати... Сурми, моя сурмо!

І вона слухняно сурмить. Хрипка, голосна, незносна. Слухняно сурмить до самого ранку на розпач всіх тих, що хочуть спати.

Але я, коли повернувся пізенько додому, хоч і чув ще деякий час ті сурми на вулиці, заснув швиденько сном праведних...

*

Був сьогодні в Міжнародному мистецькому клубі. Познайомився там з румунським скульптором Северіном. Ми досить довго проговорили з ним на політичні теми. Він бував у Києві, дуже цікавиться українським визвольним рухом і висловлював українцям своє повне співчуття.

8 січня 1920

Вийшло в світ ч. 16 «Ля Воче...» — перше в 1920 році. На нього склалися статті В. Шебедева «Україна сама все зробить...», Т. Галіпа «Східня Галичина і новий статус», Гриненка «Що таке Україна?» і «Скалки світла», моя «Італійський парламент і Україна»; передруки статей, що з'явилися в італійській пресі в нашій справі, як «На європейський схід» С. Перепелиці в больонському «Прогресі» та «Більшовицький похід на Україну» полк. Дж. Капелью в «Персеверанца»; з женецького «Журналь де Женев» взято статтю «Українська трагедія» та протестну ноту Українського комітету в Женеві, підписану Павлом Чижевським, кол. депутатом Думи, і чимало інших дрібніших заміток.

Тим часом в італійських часописах видруковано вістку, що на українській території, звільненій від Денікіна, створено новий український уряд на чолі з Петровським (а що М. С. Ткаченко? — Є. О.). Більшовицький російський (!) уряд провадить енергійну пропаганду, щоб здобути симпатії українських селян. Визнано незалежність України, але введено і на Україні систему робітничих рад, яку схвалено в січні 1919. Створено український комітет війни, до якого ввійшли представники українських комуністів, однієї фракції лівих соціалістів-революціонерів і фракція боротьбістів, себто соціал-демократів (тут поплутано: боротьбістами називаються ліві есери, а ліві соціал-демократи Ткаченка називаються «незалежними» — Є. О.). В заклику, яким цей комітет звернувся до населення, сказано: «Знову постала українська соціалістична республіка, вільна і незалежна. Вона буде в згоді з російською соціалістичною республікою. Як тільки більша частина України буде звільнена від Денікіна, буде скликаний всеукраїнський з'їзд робітничих рад».

Чеський «авторитетний часопис», звідки празький кореспондент узяв цю вістку, коментуючи факт визнання більшовиками української

незалежності, зауважує, що вони очевидно пригадали собі, що українські селяни вже двічі виганяли їх з України.

Одночасно італійські часописи приносять телеграми з Парижу про те, що й Польща визнала незалежність України при умові, що Україна, себто уряд Петлюри, відмовиться від Галичини, на що уряд Петлюри погодився. «Польський генеральний штаб почав уже окупацію Східної Галичини, недавно звільненої від військ Денікіна». Але ж війська Денікіна ніколи не були в Галичині! Чи під «землями Східної Галичини» розуміються Волинь і Поділля? Телеграма з Парижу, що її надрукувала, між іншим, «Ля Провінча ді Кремона», так і висловлюється:

«В міру того, як росіяни відступатимуть, поляки поширюватимуть зону окупації, щоб країна знову не попала в руки більшовиків. Можливо, що так дійдуть до самого Києва».

Добра мені незалежність! І як в тому всьому розібратися?

Тим часом цей розгاردіш починає просякати в душі декого з наших «місіонерів». Вчора ввечері ми були в Мазуренка на його запрошення. У нього веред на рупі, треба буде різати. А покищо він просив мене самого «на розмову». Виявляється, що він хоче нав'язати зносини з більшовиками, які вже знаходяться в Італії і мають великий вплив на італійських соціалістів. Він мав на увазі головне Водовозова, але від Шебедева довідався, що справжній советський представник живе в «Контіненталі» і що ніби сам Нітті відвідав його неофіційно, бо офіційно італійський уряд «нічого не знає» про приїзд цього представника. Нітті показував йому меморандум у справі визнання советського уряду, який він повів потім до Парижу.

Мазуренко хотів би, щоб я якось з цим представником познайомився і познайомив його з Мазуренком; він потім переговорював би з ним від імени української соціал-демократичної партії. Самому ж Мазуренкові, мовляв, як офіційній особі, не випадає починати справу... Цю справу треба б вести дуже потаємно, щоб ніхто не довідався, бо в теперішній ситуації, коли далеко не все ще ясне, такі зносини моглиб шкодити місії... Мазуренко потішав мене запевненнями, що тепер на Україні справа йде до замирення з більшовиками і скоро встановиться спокій, а «якби виникли для мене якісь неприємності, « я міг би повернутися на Україну».

Він декілька разів запитував мене, чи не думаю я повертатися на Україну. Але на це я йому твердо заявив, що вертатися на Україну не збираюся, бо хоч студіювати за кордоном, до того ж здоров'я моєї дружини не надто певне, щоб я міг собі дозволити на життя в тамтешніх умовах.

Мазуренко сказав мені, що вчора дістав від В. Винниченка першу частину його історії української революції і листа, в якому він пише, що на Україну покищо не збирається їхати, але вважає, що Мазуренкові варто б туди повернутися. По всьому видно, що Мазуренко

справді, якщо справи підуть більш мирним шляхом, на Україну таки повернеться.

Мазуренко казав мені також, що поки тут був С. Перепелиця, переговори з більшовиками провадив головне він, як «людина принципова», від імени Мазуренка. Але тепер Перепелиця у Відні, і тому Мазуренко вирішив переговорити зі мною, бо знає, що на мене можна покласти... Перепелиця має дістати гроші для місії, коли ж їх не дістане, буде зле (це, мабуть, попередження!).

Я сказав, що подумаю... І думати буду довго.

Севрюк — у Льозанні, Бандрівський — у Відні, а тепер о. Сембратович, побувавши в кількох таборах, прислав телеграму, що вважає кінечним поїхати негайно до Відня — переговорити і порадитися із своїми «компатріотами» (Петрушевичем? — Є. О.). До о. Сембратовича чомусь всі ставляться з підозрінням. Наталя Геркен визнає, що він людина енергійна, але, мовляв, дбає про власну користь. На жаль, цю другу половну фрази можна прикласти до величезної більшості наших «місіонерів», але не першу...

9 січня 1920

На замовлення В. Мазуренка, я мав іти сьогодні до більшовиків, але не пішов. Мені ця справа цілком не подобається. Якщо соціал-демократи хочуть переговорювати з більшовиками, при чому тут я, що ніколи соціал-демократом не був?

Завтра вранці має відбутися в Антоновича нарада голів та секретарів наших трьох місій для встановлення спільної політичної лінії у зв'язку з існуванням урядів Петлюри, Ткаченка і Мануїльського з Раковським. Участь у цій нараді братиме й Галіп, але мене не запрошено.

Не вважаючи на заборону отамана Коссака, о. Сембратович таки поїхав до Відня. Дехто здогадується, що він був просто ревизором від д-ра Окопенка і, роздививши усе як слід, побувавши в таборах і зібравши досить матеріялу про «діяльність» місії для воєннополонених, поїхав скласти звіт про те, що бачив. Тим часом румунський уряд дав згоду на перевіз наших полонених до Румунії, де ген. Дельвіг формує нову нашу армію. Цей дозвіл і цю армію в'яжуть із акцією Вишиваного.

*

Дістав листівку від Ісаєвича. Він пише, що свого часу він виступив з делегації на мирову конференцію «у зв'язку з напрямом політики Директорії, якої абсолютно не поділяє. Дальша ситуація для мене персонально неясна. Українську працю проваджу тим неменше далі, але — вже безплатно...» У постскрипті: «Покищо лишаюсь у Па-

рижі. Партія знову дала мені мандат на представництво в будучому конгресі. Отже мушу залишитися за кордоном. Але коштів немає...

Ісаєвич стоїть тепер близько до М. Грушевського. Вчора ми довгенько проговорили про нього з Т. Галіпом. М. Грушевський видрукував статтю в органі французьких соціалістів «Л'Юманіте» («Людськість») з приводу проєкту Клемансо створити навколо більшовицької Росії санітарну блокаду, при чому ніби й Україна мала б брати участь у цій блокаді. М. Грушевський запитував, на яких українців властиво розраховує Клемансо, бо українці мають уряд з Ткаченком, Мануїльським та Мазепою і не думають брати участь у цій блокаді...

Галіп називає цю статтю «великим нетактом»: «Наш некоронований гетьман не повинен іти до якоїсь там „Л'Юманіте” і ставити в ній крапку над і... Поки ситуація не з'ясувалася, треба мати і Петлюру, і Ткаченка...» У зв'язку з цією розмовою про Грушевського Галіп дав мені листа Грушевського з Парижу до Д. Антоновича від 12 листопада 1919. Тоді він ще не виступав проти уряду Петлюри, а, навпаки, чекав від нього асигнованих від міністерства на журнал «Л'Ероп Орієнталь» 25 000 франків.

З дозволу Галіпа здіймаю з цього листа відпис, бо він надто цікавий:

«Вельмишановний Пане После!

«Дістав Вашого листа з 7. XI., за котрого дуже дякую. З огляду на те, що Ви не виїжджаєте, і я сподіваюся Вас застати, на разі посилаю Вам тільки копію листа, якого посилаю нині Матюшенкові.

«У делегації я застав велику бучу, яка однак, здається, втихомирюється. Поява в газеті Степанківського різних історій про делегацію і телеграма з приводу цього до Донцова, де він скаржиться, що сплетні всі вийшли від одного з членів делегації. Делегація мала бурхливе засідання й винесла формальне побажання до Голови, щоб подібні „енунціяції” не повторювались. Друге: стало відомим, що 23. VIII. Панейко подав французькому міністерству закордонних справ формальну заяву, що в справі Західньої України тільки він і Томашівський уповноважені до якихнебудь заяв. З цього приводу вчора відбулось екстренне засідання, де Панейко був змушений заявити, що він свою заяву візьме з міністерства назад. Можливо, що це налагоднає відносини.

«Щодо Тишкевича, він оповідав мені, що в нього гарні відносини з послами італійським, румунським, сербським, але з офіційними антантськими колами відносин нема, — він підходить до них через фінансові кола, і в цьому йому корисний бельгієць Грот, а з Фошом він виробив собі побачення через клерикалів. Фош сам клерикал, і в такому дусі говорив з ним Тишкевич: на Україні треба не тільки французьких інструкторів та професорів, але й священників; було б добре, якби Фош узяв на себе верховне командування українською армією так, як має над арміями польською й чеською. Це все — казав Тишкевич — так сподобалося Фошеві, що він на прощання ска-

зав з власної ініціативи: „Але для цього треба насамперед, щоб Україна була визнана самостійною”, — і дуже стискав йому руку.

«Савченко в середині жовтня був у Лондоні з делегацією союзної журналістики і цікаво оповідає про свою розмову з Ллойд-Джорджем. Взагалі в офіційних сферах приймали цих журналістів дуже сухо, не пускаючи ні в які розмови. Ллойд-Джордж на приватнім прийнятті також пропустив 5 чи 6 журналістів без усяких слів, але коли, представляючи Савченка, сказали йому, що він українець, Л. Джордж просто кинувся на нього, засипав його питаннями, і виглядало так, що ще мав багато питати, та тільки його викликали. Спитав, які відомості з України, чи Петлюра далі стоїть на чолі війська, які відносини з сусідами, чи хто допомагає Україні.

«Савченко сказав, що відомості не веселі, бо одночасно доводиться битися з більшовиками і Денікіном; що допомагають Румунія та Польща.

«Л. Джордж запитав, яка велика армія — хоч приблизно. Савченко сказав: щонайменше 80 000. Л. Джордж замітив, що це поважне число.

«Із розмов з англійцями Савченко виніс враження, що вони дивляться на Колчака, Денікіна і Юденіча, не як на якихось політичних діячів, а просто як на своїх служок: поки несе службу, поти й платять.

«Тепер усе зайняте промовою Л. Джорджа з 8. XI. Її коментують як розрив з політикою Клемансо; стримана у висловах, але повна відмови від дальшої помочі російській реакції (під рукою може й будуть помагати, але явно від цієї політики відмовляються — так висловився переді мною один дипломат), і курс на нове „Прінкіпо”.

«На честь нашої редакції „Ероп Орієнталь” треба сказати, що вже за три дні до промови Л. Джорджа цей новий курс вгадано, і мені запропоновано зробити проєкт вступної статті на тему „нового Прінкіпо”, якого рішила триматися редакція. Взагалі справа журналу стоїть добре; найкращий показник, що й ті народи, які спочатку не охотилися приступити або й просто відмовлялися, тепер уже самі зголошуються до участі. Шкода тільки, що й досі нема тих 25 тисяч, асигнованих міністерством.

«Момент взагалі переломовий. Настрій дуже тривожний. І я не здивуюсь, коли і в цих країнах прийде до громадянської війни, — сказав мені сьогодні вище цитований досить консервативний дипломат. Справа Садуля впала, як іскра. Сьогоднішній страйк друкарів зробив на буржуазію враження дуже гнітуче. Але із страху перед більшовиками всі помірковані елементи йдуть направо і збиваються в бльоки. Однак незадоволення велике, особливо допікає брак вугілля.

«До Женеви сподіваюся повернутись між 20-25.

«Вчора, 11. XI., відбулася нарада делегацій „Альоженів” (малих народів кол. Росії); поставлено питання про участь у конференції „Прінкіпо”, коли б її скликувано. Присутні висловилися „за”, але взяли на обговорення до своїх делегацій.

«З високим поважанням М. Грушевський».

Приблизно того самого часу, бо 6 листопада, писав до Мацієвича (в копії до Антоновича) також посол А. Яковлів з Гаги:

«Високоповажаний Пане После і Товаришу!

«Дуже дякую за листа і долучені до нього документи. Дійсно, вони мене дуже зацікавили, бо освітили деякі сторони нашої політики, які для мене не були досить ясні. Я цілком підтримую Ваш плян з деякими, правда, застереженнями, власне щодо гарантій для України. Але гадаю, що це вже справа наших дипломатів.

«Щодо протилежного пляну, який обстоював Панейко, то з приводу цього я можу Вам подати деякі найновіші відомості, бо минулого тижня я був у Лондоні і мав там дуже цікаву розмову з послом палати комун комером Конверті, з яким удалося мені познайомитися через одного чоловіка. Він казав мені, що консервативна більшість парламенту, як і Л. Джордж, ніколи не визнають України (підкреслення Як-ва — Є. О.). Навіть тоді, якби Денікін був цілком розбитий. За Україну стоять ліберали (наші есери) та соціал-демократи. Як тільки буде повалений цей уряд і утвориться новий, Україна напевно буде визнана. „Тільки — казав мені Конверті — допоможіть нам скинути цей уряд, бийте Денікіна з усіх сил, а ми потім вам допоможемо».

«Він вносить у цих днях інтерпеляцію до парламенту в справі Галичини і запитує уряд, як він терпить панування меншости поляків над більшістю населення українського та жидівського в Галичині. Крім того, вже внесена інтерпеляція про визнання самостійности Балтики і Кавказу. Конверті додасть також і про визнання України. Він добре поінформований мною про українські справи. Я вияснив йому зв'язок Денікіна з німцями через Скоропадського, Колокольцева та інших. З його слів видно, що чим гіршою буде справа Денікіна, тим краще для нас, при чому, на його думку, після того, як Денікін залишить територію України, ми повинні піти на згоду з більшовиками і не повинні робити інтервенцію на Москву. Я запевнив його, що далі своїх кордонів ми ніколи не хотіли йти і тепер не підемо.

«Я познайомив Конверті з заступником Стаховського в Лондоні, радником Олесницьким, який буде інформувати його далі.

«На жаль, мушу зазначити, що наша місія в Лондоні ні складом, ні персонально не відповідає тим вимогам, які б можна їй поставити. Не тільки в дипломатичній роботі; але і пресова служба поставлена дуже зле. Через це в англійських часописах так мало подається про нас, а замість того пишуть всілякі дурниці у формі кореспонденцій з Варшави.

«Прошу не прийняти це за пиху, коли я напишу Вам про роботу моєї місії. Подаю не тільки для інформації, бо знаю, що Ви частіше зноситеся з нашим урядом і можете поінформувати його про роботу нашої місії. Місія наша потроху завоює Голландію та Бельгію. Уряд Гол-

ляндії ставиться дуже добре до нас і фактично визнав нас уже давно, хоч візити у міністра закордонних справ я ще не дістав. Нам посилають „вербальні ноти”, в яких нас іменують „Легасіон українців”. Нам дають дипломатичні візи і візують паспортні наших громадян, які місія видає їм. На доказ цього посилаю Вам примірник офіційного журналу міністерства торгу та промисловости і міністерства закордонних справ „Гандельсберіхтен”, в якому надрукована наша стаття про Україну. Вся голландська преса завжди до наших послуг, і ми вміщуємо не тільки всілякі телеграфічні відомості, але й цілі статті. Так, наприклад, д-р Вальдман умістив п’ять великих статей в „Ньюве Роттердамше Курант”. Проф. Нірмейр з Утрехту з власного почину помістив три великі і дуже симпатичні статті про Україну.

«Щодо Бельгії, то уряд покищо офіційно не пускає місії в Бельгію, а неофіційно їхати я не хочу. Проте я ужив усіх заходів, завів знайомства серед впливових депутатів (через інші особи) і тепер з дня на день чекаю рішення. Бельгійську пресу ми також опанували всю і всіх напрямків. Особливо нас підтримує соціалістична і флямандська преса. Ми випускаємо мало не щодня економічні та політичні бюлетені, які тепер користуються великою повагою і успіхом, передруковуються різними часописами та журналами, не тільки голландськими і бельгійськими, а й іншими. Взагалі мушу зазначити, що багато зробили і цілком виправдали себе витрачені на місію гроші. Зазначу додатково, що на пресу я маю дуже мало грошей. Дуже буду вдячний Вам, Пане После, коли Ви й далі інформуватимете мене про справи нашої політики. І прошу Вас, чи не знаєте Ви, що означає напад на Тишкевича «Л’Юкрен»? Чи запримітили Ви полеміку „Волі” з „Українським прапором”? Звертаю також Вашу увагу на бюлетень карпато-росів у Парижі ч. 6, в якому й про Вас згадують. Є якась аналогія між критикою цих „росів” і критикою д-ра Панейка та „Українським прапором”.

«З щирим поважанням і товариським привітом А. Яковлів».

10 січня 1920

Написав статтю для «Джорнале д’Італія» — відповідь на лист кн. Барятинського, а потім довідався, що й Шебедев написав свою відповідь, але для «Джорнале дель Пополю».

Наталя Геркен дістала візу до Франції і їде довідатися про дійсний стан речей і зорієнтуватися... Дуже енергійна та амбітна дівчина! А зорієнтуватися таки треба. В часописах такий калейдоскоп подій, що від них голова ходором ходить...

Нарада в справі намічення політичної лінії і орієнтації відбулася, але нічого важливого на ній не вирішено, і все покищо залишається

так, як і було. Взяли в ній участь: Д. Антонович, В. Мазуренко, Т. Галіп, І. Коссак, о. Бон і Пащенко; здається, був також Мако.

Севрюк прислав телеграму, щоб частину місії звільнити, а решті скоротити платню на 40 і 50%. Сам поїхав до Берліну.

Вітя Радченко прислала листа від 4 січня з Льєжу в Бельгії:

«...Ось ми вже й в новій країні. Сказати правду, всі наші залишили Францію без жалю. Тут далеко симпатичніше — і місто, і люди. Яюсь більше подібне до Швейцарії. Маємо вже візи до Англії, так що тут довго не задержимося. Якщо в капелі будуть гроші, проїдемо автом Голляндію, побудемо місяць в Англії і тоді просто до Італії, бо бажано застати там ще сезон, — кажуть, ніби він кінчається в лютому. Коли об'їдемо ще й цю державу, зможемо сміливо сказати, що об'їхали всю Європу, якщо не рахувати Еспанії та балканських країн. У Німеччині думаємо побувати по дорозі на Україну. Господи, коли вже ця дорога буде!

«Надходить Різдво. Не знаю, як будемо зустрічати його на чужині. Наші збираються влаштувати ялинку. Не знаю, як буде. Шкода тільки, що не всі у нас є. Був Трухлий Сергій, може, знаєте? Був дуже корисний член, але тепер вийшов із складу капелі, бо його відклакали Дніпросоюзівці для якоїсь дуже важливої справи. Також і друга дуже симпатична людина, Микола Чайківський, що часто підписувався на листах до Вас, відходить. Він — професор Кам'янецького університету, думає вийти з капелі (з посади адміністратора), бо страшенно знервувався і воліє повернутися до своєї праці. Тоді мені буде дуже самотно, бо ці люди, можна сказати, були мені найближчими в капелі. Дякую Вам за газету. Якщо ще буде щось в Італії, будь ласка, надсилайте. Шкода тільки велика, що нема в нас кому перекласти до пуття статтю (справа йде про мою статтю, що з'явилася в журналі „Музика“ — Є. О.).

«Я тепер учу англійщину...

«Чи вдалося передати мого листа на Україну? О, Боже мій, я вже скоро збожеволю. Уявіть собі мене, яка ніколи не плакала, і взагалі мене дуже рідко можна було бачити сумною, тепер можу через всяку дурницю сидіти і проливати гіркі сльози... А з зовнішнього вигляду що зі мною сталося! — це палиця, на яку натягнули сукню...»

11 січня 1920

Сьогодні ми з Ніною, як звичайно в неділю, оглядали Рим. Обійшли цього разу чималий шматок, починаючи від площі св. Йоана Лятеранського з її величезним обеліском з червоного граніту, найстаршим і найвищим з усіх обелісків Риму, що його поставив в єгипетських Тебах Тутмес III півтори тисячі років до народження Христа; з баптистерієм Константина Великого, що був первісно «німфеумом»

(лазнею) римських патриціїв Лятеранів, але перебудований послужив пізніше для всіх інших християнських баптистеріїв (хрестильниць); з Святими сходами з Пилатового дому, що по них вірні повзуть навколішках, бо ними йшов Ісус Христос; з Лятеранським палацом з його славнозвісним музеєм; з Лятеранським собором, патріяршою катедралею — «матір'ю і головою всіх цевков світу», і аж до Терм Каракалі; звідти, поза Колізей, додому.

Про кожному з цих славних пам'яток історії та мистецтва написано гори книжок, і тут варто б також дещо записати, але, може, прийде ще час на це, бо, зрештою, ми оглядали це все дуже побіжно, — раді були побути трохи на свіжому повітрі після тижня канцелярійної праці. А сьогодні було так приємно і гарно ходити між величезними руїнами колишніх терм Каракалі з їхніми колосальними залами, яким за дах давно вже служить чарівне італійське небо; з-поміж мармурових плит підлоги (де вона збереглася) пробивається яснозелена трава, а з неї подекуди проглядає давня мозаїка. Ідеш і чуєш, як під ногами гуде порожнеча. Через щілини бачиш темні льохи — колишні приміщення для опалу та для стоку води цих давніх римських лазень. Намагаєшся уявити натовпи римлян, що заповнювали колись розкішні простори між цими обдертими тепер, але завжди ще величними стінами.

В повітрі ніби вже рання весна. Мімози вкриті жовтим цвітом. Ніна помітила пташку, що вже клопочеться про кубелечко у високих мурах. Як тут швидко відходить зима! Ніби її й не було... Сонце так приємно пестливо гріє...

Прийшли додому втомлені вкрай. Ніби сп'янілі надто теплим повітрям.

Але при вході зустріли Наталю Геркен і Вовка.

— О, яка я рада, що нарешті Вас зустріла! Я була у Вас уже тричі, — защебетала панна Наталя. — Залишила Вам у дверях кімнати записку. Прочитайте й обов'язково приходьте сьогодні до мене (це вона до Ніни).

Справді, в дверях записка:

«Дорога Пані!

»Заходила до Вас сьогодні двічі, але не мала щастя Вас бачити. Хотіла дуже вибачитися перед Вами за те, що не мала змоги вчора о 9 год. до Вас зайти, також не могла ніяк додзвонитися до Вас телефоном. Прошу дуже ласкаво вибачити мені. Також дуже прошу зробити мені премність — прийти до мене сьогодні о 6 год. на чашку гербати побалакати по-французьки з французами з французької амбасаді. Буду дуже вдячна, якщо Ви захочете допомогти мені в цьому ділі. Цілую ніжно. Прошу вітати Вашого чоловіка. Наталя».

— Глянь, Нінусю, скільки тут французького: «по-французьки з французами з французької амбасаді»! Це — щоб тобі приподобатися, — пожартував я, прочитавши голосно записку.

Але Ніні не було до жартів: лежала пластом від утоми.

— Ну, і як же ти? — запитав я дружину.

— Ясно... треба піти.

— Але ж ти така втомлена.

-- Нічого. Ще маю час відпочити.

Тепер вона на цій «гербаті», а я з нетерпеливістю чекаю новин, що їй панна Наталя обіцяла розповісти.

13 січня 1920

Чашка «гербаті» мала повний успіх, і коли «французи з французької амбасади» пішли додому, Антонович запропонував повечеряти в славнозвісному ресторані «Ульпія», що його влаштовано в рештках однієї з абсид великої еседри базиліки Форуму Траяна. Телефоном запрошено й мене, і я з цікавістю оглядав — зрештою, не рідке в Римі — поєднання найдавнішого з модерним.

Старовинні цегляні мури, цілком голі, ні чим не прикриті, закруглялися над нами і бігли півколом, а низки засвічених на них каганців надавали всьому оточенню фантастичного вигляду: в їхньому непевному світлі, що коливалося й блимало, все ніби танцювало і тремтіло... Високо під стелею, пробито дірку, і з неї час від часу визирали кучеряві голови і неслися пристрасні мелодії неаполітанських пісень.

Народу було повно. Всі столики зайняли елегантні пані в хутрах і пани, що говорили всіма мовами світу. Тут збираються вершки римського космополітизму, і кожний англосакський турист уважав би непростенням гріхом не побувати в ресторані «Ульпія» — серед давніх мурів славнозвісного Форуму.

Коли ми вишли по першій годині ночі, Траянів стовп з бородатими даками підносився перед нами, як величезний знак оклику (це після кількох чарок доброго вина); ніч була тиха, чарівна, і ми одноголосно рішили відвідати Колізей.

Місяця не було, все ж на цій величезній арені було досить світло, — це випромінювало на неї італійське небо, ніколи не занадто темне, але не настільки світле, щоб очі могли відкривати рани віків, які вдень псують враження величі.

— Гарно, правда? — звенувся до мене Дмитро Володимирович. — Кожного разу, як тут буваю, особливо отак уночі, мене охоплюють подив і щана. Подумайте тільки, що двох третин Колізею вже не існує. Адже, починаючи з середньовіччя, Колізей служив за каменоломні! Такі величезні палаци, як Венеції на Венеційській площі, Канцелярія, що був деякий час парламентом, порт Ріпетта і навіть почасті собор св. Петра у Ватикані побудовано з матеріалу, вибраного з Колізею. І все ж — бачите! — яка велична озія!

Містична тиша заливала все навколо, і навіть наші голоси її не порушували. Крім нас — нікогісінько. Було вже по другій годині ночі. І нараз панна Наталя:

— Заспівайте, пане Євгене!

— Бог з Вами! Що за ідея!

— Чому ж? Дуже добра ідея... Подумайте, чого тут тільки не було! І бої глядіяторів, і полювання на диких звірів, і морські бої, і — пізніше — фортеці середньовічних баронів, і церковні процесії на вшанування мучеників, і безконечні лави туристів, що намагаються залишити своє ім'я, написане десь на цих старих каменях і напевно мають чим згадати Колізей; а ми, подумайте, можемо лише здогадуватися, що й з наших земель тут не бракувало колись мучеників, які може падали жертвою в боях глядіяторів, а, може, в кривавому змаганні з тигром чи левом... Чи ви вірите в метампсихозу? — несподівано запитала вона мене.

— У метампсихозу? — здивувався я. — Себто в перевтілення душ?

— Так. У перевтілення. Вірите?

— Кажучи по правді, ця проблема для мене не існує. Я просто над нею й не думав.

— А от подумайте... Уявіть, що ви вже були давно-давно, яких 1900 років тому... Що вас привезли на цю арену, а ви, знаючи, що смерть не минуча, нараз станули в мистецьку позу і заспівали пісню своєї країни... Станьте в позу і, як тоді...

— Але ж це був би жахливий анахронізм... Я знаю тільки сучасні пісні.

— Байдуже! Ми слухатимемо голос і слова. Уява додасть інше. Погляньте, яка тут чудова для вас арена... Саме для вашого голосу.

І я таки заспівав. І, мабуть, було дивно цим старим стінам, що стільки бачили і чули, почути ще й невідомі мелодії, які закликали місяць, щоб зійшов, або кликали гетьманів, щоб встали і подивились...

14 січня 1920

Антонович отримав телеграму з Відня від Перепелиці, що Андрій Макаренко зробився представником Директорії за кордоном з осідком у Відні. Становище на Україні неясне, але треба мати надію.

Супрун обіцяє прислати гроші для місії згідно з новим бюджетом. Становище Антоновича в уряді добре.

Одержано й обіжник про скорочення штатів та платень.

За новими штатами радника в місії немає, тому Мазуренко став секретарем, Чехівський — бухгалтером, Пащенко — молодшим урядовцем, і тільки Мако залишився далі на посаді аташе. Про «дискваліфікацію», за висловом Лучинського, ніхто не говорив, всі мовчки прийняли свої зменшені титули.

Був у редакції «Музіка», дав коротку замітку про хор Кошиця. Появиться в найближчому числі від 31 січня.

Був також у «Джорнале д'Італія», запитував про свою статтю — відповідь кн. Барятинському, яку записав учора. Дзанетті, редактор закордонного відділу, прийняв мене дуже симпатично, і ми чимало з ним переговори́ли. Я дав йому книжку Дюбре «Два роки на Україні» (по-французьки). Він сам пише книжку про російську революцію, то йому пригодиться. Він просив прислати йому українські газети, що я завтра зроблю.

Лучинський написав з Парижу:

«... Після багатьох клопотів, ми приїхали до Парижу, який привітав нас морозом і негодою. Пансіон ми знайшли зараз же завдяки рекомендації литовців. Платимо по 20 франків від особи, що робить 24 ліри. Взагалі тут життя значно дорожче, ніж у Римі, але є все, що хочете.

«Граф Тишкевич призначив мене помічником секретаря місії, а секретарює тут М. Рудницький. У Парижі я узнав багато нового. Насамперед поляки та румуни нам допомагають і тепер почали наступ на більшовиків, щоб зайняти Київ і передати його Петлюрі. Всі балачки про анексії української території, які нібито обіцяли полякам, цілком брехливі. Поляки допомагають Петлюрі не за територіальні придбання, а щоб закритись Україною від великої Росії. Ясно, що треба триматись обов'язково тільки Петлюри, бо тільки він може дати самостійну Україну. Щодо згоди з більшовиками, то це так, як згода з Денікіном.

«Гр. Тишкевич звільнив увесь склад делегації, залишив тільки 4 особи. Шелухин, Зархій, Кушнір та інші подали заяву, що голова ради міністрів А. Лівницький не має права їх звільняти, бо їх призначило міністерство закордонних справ. Цікаво, що коли звільняли першу частину делегації (себто нас з Вами), то ці Зархії не протестували, а, навпаки, казали, що проти нас треба вжити суворих заходів.

«Тишкевич — тепер єдиний представник УНР в Парижі, мандати всіх інших скасовано.

«Я передав йому Вашого листа, і він дуже зацікавився тим гльобусом. Казав, що треба б його сфотографувати.

«Справа України з політичного погляду стоїть добре, бо Антанта зацікавлена збудувати на межах Росії кордон із сильних антибільшовицьких організмів. Погано тільки, що самі українці тепер розгубилися між трьома таборами — демократів-самостійників, федералістів і більшовиків.

«Вітайте дружину від мене і жінки. Пишіть. Відданий Вам М. Лучинський.

11. 1. 1920. Пансіон М-ме Асснат.

«Постскрипtum. Хор тепер у Бельгії. Мірних також немає в Парижі».

«Аванті», орган соціалістичної філокомуністичної партії, передрукував під заголовком «Україна і Російська Республіка Советів» листа М. Грушевського з паризької «Л'Юманіте» з приводу проекту Клемансо втягнути й Україну до антикомуністичного блоку.

До цього листа «Аванті» додає такий коментар:

«Цей лист вимагає деяких пояснень. Наші читачі певно не забули, що автор цього листа — якийсь проф. М. Грушевський, котрий разом з бандитом С. Петлюрою покликав німців на Україну, щоб „визволити“ її від більшовиків.

«Як відомо, переговори між радянською Росією й українською Директорією щодо миру і союзу не вдалися, бо в Директорії взяли гору такі люди, як Петлюра, що в 1919 році, коли український делегат Мазуренко (Юрій, брат нашого Василя — Є. О.) переговорював із радянським урядом у Москві, склали, за посередництва командира військ Директорії в Одесі ген. Грекова, договір з французькою командою, який, як казали самі французи, був справжньою капітуляцією. У тому договорі, що його підписали Петлюра, Швець, Макаренко і голова уряду Остапенко, написано таке:

«Українська Директорія, визнаючи пороблені помилки, просить французьке командування допомогти їй у боротьбі з більшовиками. Директорія віддається під протекцію Франції і запрошує її представників перебрати на себе керування Україною щодо війська, фінансової та економічної політики і т. п. на час, поки триватиме війна проти більшовиків. Директорія надіється, що Франція та інші держави Антанти при кінці війни проти більшовиків будуть великодушні в дискусіях про національні та територіальні проблеми... (Сумніваюсь, щоб цей текст відповідав справжньому текстові договору; це, напевно, якийсь фальшування — Є. О.).

«Ось, — продовжує „Аванті“ — дослівний зміст договору з Антантою; він являє собою тільки повторення того договору, що був підписаний з Німеччиною та Австрією (теж брехня: в Берестейському договорі нічого не говорилося про „керування Україною“ та про „надію на німецьку великодушність“ — Є. О.). Якщо цей договір про нове уярмлення французами не ввійшов у силу, то це завдячується тільки, з одного боку, мужності й витривалості українського червоного війська, а, з другого боку, категоричній відмові Денікіна співпрацювати з українцями у війні проти більшовиків.

«Отож, Україну опанувало українське більшовицьке військо, поки з минулого червня й досі вона не стала жертвою нової жахливої катастрофи — нового антантського уряду Денікіна.

«Якщо відомості, які подає М. Грушевський, правдиві, вони виявили б, що навіть ті українці, які свого часу співпрацювали з бандитом Петлюрою й покладали надії на Антанту, його остаточно вже поки-

нули. Отже нове нещастя вдарило по людині, яку трудно порівняти з кимось в історії. Для неї всі засоби добрі. Сьогодні він кличе німців, завтра французів, позавтра румунів, поляків, хоч би й самого диявола... все для „святої” справи „вільної” і „незалежної” України. Але тому, що ця його політика не завжди знаходила попертя в українській соціал-демократичній партії, він минулого року вийшов з партії.

«Кожний знає, що радянський уряд визнає право на незалежність кожного народу, який може сам вирішувати свою долю. Може бути, що після денікінського режиму, після стількох зрад Петлюри ліві елементи серед українських соціал-демократів і соціал-революціонерів нарешті зрозуміють, що вже час скінчити з авантюрами, які коштують забагато крові пролетаріатові й українським селянам, і, признавши засаду рад, з'єднаються для спільної боротьби проти всіх ворогів Федеративної Радянської Росії...»

19 січня 1920

Кілька днів не брався за щоденник, і за цей час сталося чимало нового.

Поперше, В. Мазуренко несподівано виїхав до Відня. За новими штатами для нього, як радника, нема місця, а секретарем йому незручно стати, особливо за тих відносин, що постали між Антоновичем та Геркен, з одного боку, і Мазуренками, з другого. Бути секретарем в Антоновича було б для Мазуренка надто принизливо.

Панна Наталя оповіла нам, що вона ввела Мазуренчиху до панства Гумерусів, тутешнього фінляндського посла, що був перше послом у Києві. А Мазуренчиха почала перед панею Гумерус обмовляти Антоновича і Геркен. Пані Гумерус сама потім казала панні Наталі, що, коли б вона не знала їх дуже добре ще з Києва, могла б Бог знає що про них подумати!

В іншому якомусь місці Мазуренчиха ніби голосно казала, що вона — полька.

Це панна Наталя нам оповідає, щоб виказати, що Мазуренчиха дурна нетактовна жінка, що тільки компромітує українську справу, і тому й її чоловік не може займати занадто відповідального посту.

Мазуренко виїхав до Відня вранці, а Мазуренчиха того ж самого дня увечорі до Парижу.

Пані Мако вбачає в тому якусь «політику». Здогадується, що Мазуренчиха поїхала діставати посаду для чоловіка у графа Тишкевича. Але мені здається, що для таких жінок, як Мазуренчиха, не так Тишкевич, як сам Париж, де можна завжди розважатися, діє непереможним магнетом.

Цікаво, проте, що два дні пізніше погнав за нею до Парижу й Мако, якому чаї та вечері з французами вибілили, очевидячки, деякі місця в «чорних книгах», що про них казав мені свого часу Борщак.

Проводжати Мазуренчиху прийшли Єремєєва, Чеховський, о. Бон і ми з Ніною. О. Бон запитав мене:

— Що ж робить Галіп? Як він живе?

— Нічого особливого... як і всі...

— О, ні! Вибачайте, не як усі... Він досі грає на дві сторони.

Бідолашний Галіп! При всіх своїх намаганнях бути для всіх приемним, ніяк це йому не вдається. Він сам про себе каже: «Я набридливо компромісова людина. Так і знайте: де в нас твориться якийсь невдалий компроміс, там, напевно, я...

Часами він буває дуже дотепний.

Одержано телеграму, якою граф Тишкевич запрошує Карманського і Єремєєва на працю до себе. Але Карманський не поїде, бо вже й раніше казав, що не хоче, а Єремєєв сидить у Празі і про запрошення, напевно, нічого не знає.

В суботу, 17-го, відбулося в приміщенні Пресового бюро відкриття українського клубу за ініціативою Жіночого гуртка. Про цей клуб уже давненько говорилося, але все якось без наслідків, все щось перешкоджало.

Так само, зрештою, як і з нав'язуванням з італійськими жіночими організаціями, що було доручено місяців півтора тому п. Гриненковій та Н. Геркен. Дивним збігом обставин ці дві представниці нашого гуртка ніяк не могли зійтися, щоб піти разом до італійок. Ніна, нарешті, втратила терпець, пішла до панни Наталі і заявила:

— У найближчу п'ятницю я скличу загальні збори гуртка і доповім, як стоїть справа. Якщо ви не можете, треба вибрати когось іншого, бо, як секретарка, я не хочу, щоб на мене спадала відповідальність за бездіяльність.

Панна Наталя ніби злякалася:

— Ради Бога, не робіть цього! все це через Марію Вікторівну (Гриненкову), але якщо ви висунете цю справу на загальних зборах, може вийти скандал. Говоритимуть, що виступаєте проти Марії Вікторівни тому, що у вашого чоловіка непорозуміння з її чоловіком!

Але Ніні подібні думки такі далекі, що вона просто схопила бика за роги: пішла до Марії Вікторівни і переговорила з нею. Марія Вікторівна дуже мило до неї поставилася, запевнила, що невиконання доручення — не її вина, і охоче погодилася на скликання загальних зборів для обговорення цієї справи. Сама ж у четвер, не дожидаячись панни Наталі, обійшла італійські жіночі організації. По всіх усюдах її дуже добре приймали, цікавилися українським жіночим рухом, надавали всіляких матеріалів і самі просили матеріалів про український жіночий рух.

На збори прийшли Гриненкова, Єремєєва, Бальмен та Ніна. Панна Наталя перед самими зборами викликала Ніну телефоном і повідомила, що «нездужає» і тому не зможе прийти. Та, зрештою, казала вона, із зборів напевно нічого не буде, бо Мазуренчиха виїхала, вона і пані Мако (її вірна прибічниця) не можуть прийти, п. Єремєєва також певно не прийде... Була дуже неприємно здивована, довідавшись, що кворум уже зібрався, і тому збори відбудуться.

Збори відбулися. Для зв'язків із італійськими жіночими організаціями поновно вибрали Марію Вікторівну і до неї, замість панни Наталі, попросили Ніну. Крім того, ухвалили відкрити клуб, на що уповноважили Гриненкову та Єремєєву, як вільніших, бо обидві не обтяжені роботою.

Відкриття клубу пройшло дуже гарно і приємно. Співали хором і сольо, виставляли шаради і т. д. Прийшли всі, за винятком Вовка, Антоновичевого племінника, що його за надто розгульне життя дядько засадив до одного «інституту», з якого вечорами не можна виходити...

Панна Наталя, в хвилину щирости, призналася Ніні, що їй «дуже соромно» за дотеперішнє «саботування гуртка».

Вчора ми ходили з Ніною на Форум та на Палатин і зустріли там Трубецьких. Оглядаючи ці пам'ятки давньої римської величі, пригадували чиясь думку, що римські монументи нагадують лямбдотиви Вагнера: «три-чотири ноти тільки (колюмни Кастора і Поллукса), але такі гарні й величні, що за ними відчуються боги».

Сьогодні були натомість у Ватиканських музеях.

26 січня 1920

Вже кілька днів пошта страйкує, і ми зовсім не знаємо, що діється у світі. Сьогодні проскочила листівка від Мірних з 6 січня:

«Моя любя пані Ніно!

«З Берну я Вам писала листівку, з Берліну другу, і все жду від Вас відповіді. Чому не пишете?

«Я вже Вам писала, що Івана Івановича викликали до Берліну, бо тут фінансовий агент, і тут можна залагодити фінансові справи. Ще тижнів із два тут сидітимемо. Тут багато українців, навіть український клуб існує. Між іншим, і п. Приходько (Олекса) тут, — приїхав теж по гроші для хору, який їде до Англії. Певних відомостей про українські справи немає, все — чутки, але взагалі тяжкі дні переживаємо. Здоровимо Вас обох із Новим роком. Невже й цей Новий буде такий тяжкий, як минулий?! Цілую Вас, п. Євгенові привітання. Іван Іванович Вам обом вклоняється. Ваша З. Мірна. Паласт Готель, Потсдамер Плаци. Берлін».

До нашого пансіону приїхав аташе югославського посольства, представник держави, нам ворожої, проте, людина дуже симпатична, і ми з ним уже в дуже гарних взаєминах.

Сингалевич прислав телеграму з Відня до от. Коссака, щоб посиляли українських полонених до Новоросійського, нібито до англійців, що будуватимуть там антибільшовицький фронт...

Отже — таки до Денікіна. Що за скандальна історія.

Д. Антонович вислав ще 17 січня листа п. Сабахтарішвілі, голові грузинської дипломатичної місії в Римі, з поздоровленням з приводу визнання Грузії на мировій конференції:

«З великим задоволенням ми довідалися, що мирова конференція визнала нарешті незалежність Грузинської Республіки. Отже, нова доба починається для Вашої країни: доба добробуту і цивільного поступу, що винагородить розумні зусилля Вашого демократичного уряду... Після Фінляндії прийшла черга й на Грузію. Право на самовизначення визнано республікам, що знаходяться на двох кінцях довгого ланцюга, зформованого націями, які були досі підпорядковані російській тиранії. Будемо надіятися, що це право буде визнане й іншим націям всього ланцюга...»

Сьогодні прийшла відповідь з висловами «палкої подяки»: «Принцип самовизначення повинен бути застосований в однаковій мірі всім націям кол. Росії, — це забезпечить українському народові консолідацію держави і добробут...»

Листування французькою мовою.

29 січня 1920

Ми одержали досить цікавого листа від нашої місії в Царгороді за підписом Яна Токаржевського-Карашевича, якого я бачив у Відні. Тоді він був радником при Липинському. Тепер він допомагає О. Лотоцькому. Лист від 20. XII. 1919. Цікавий самий стиль листа:

«Високоповажаний Пане После!

«Позволяю собі переслати до Вашої Вельможности листи до посла Василька і до радника Полетики, які дуже прошу вислати. Мусимо так робити, бо тут нема абсолютно ніякої змоги інакше писати. Обставини наші дуже поправились, але все таки сейф наш зачинений, і сидимо без грошей, що, кажись, заставляє пана посла Лотоцького просити у Вас, Високоповажаний Пане После, позики.

«Рівночасно п. Посол додає від себе також листи до Парижу, до Берна і Відня.

«Ми ввійшли вже тут у тісні зв'язки з дипломатами, бачимо багато людей і маємо дуже багато праці. Клопіт у нас великий з полоненими,

і необхідно щоб Ви нам, Пане После, і пан Севрюк допомогли їх висвободити. І ще раз гроші, гроші і гроші!

«Дуже важно, щоб про це пан Севрюк написав до посла Тишкевича до Парижу, позаяк ці полонені тут у французьких руках. Технічно ми справу цю переведемо. Справи наші на Україні кращі, ніж думає Європа. Ще дасть Бог, а скоро все виясниться.

«Вибачте, Високоповажаний Пане После, що смію Вам докучати своїм листом, і прийміть запевнення глибокої пошани, з якою остаюсь Вашої Вельможности щиро відданий Ян Токаржевський-Карашевич. Пер Паляс 87».

Я зацікавився, чи в архіві місії немає інших листів з Царгороду від нього або від Лотоцького, що дали б уявлення про працю нашої тамтешньої місії. Знайшов ще два листи Токаржевського і один Лотоцького. Фіксую їх для пам'яті.

Токаржевський в листі від 6 жовтня:

«Високоповажаний Пане После!

«У першу чергу щиро дякую за Вашого доброго листа і висловлені в нім бажання для мене. Хоч дуже бажав би спільно з Вами працювати, вважаю, що у скорому часі буде мені дуже трудно покинути Царгород, де становище дуже важке, а праця й існування посольства має величезну вагу.

«Царгород для нас — найкращий контроль усіх думок і почуттів союзників; Царгород — це пульс, по якому відчувається кожна їх гарячка. Тут вони мусять доводити практично, чи це правда все те, про що нас увіряють у своїх столицях. І от власне тут виявляється виразно прихильність одних, ворожнеча других; тут показуються відносини до Денікіна та Колчака і взагалі розуміння питань Сходу.

«Величезна кількість росіян, виступаючи офіційно, засновуючи різні установи політичного, дипломатичного, торговельного і військового характеру, дає нам страшенну масу праці і багато справляє прикростей.

«Про інцидент з нашими кур'єрами вже знаєте, Пане После. Після цього, на російський донос англійці зробили в нас усіх у посольстві труси, і, запечатавши посольство, поставили сторожу. Це триває уже два тижні. Підозрівають п. Лотоцького і мене в більшовизмі. Всі люди, які раніше нас знали, обурені, але це нічого не змінє, і вони, кажись, мають намір нас звідси виправити.

«Паперів та документів, як і повідомлення про становище в Царгороді, у Туреччині і взагалі на Сході Європи Ви не одержали, бо їх одібрали у Ратгавза, але постараємося Вам переслати, щоб Ви могли переконатися, під яким контролем діяльності росіян та союзників є наша присутність.

«Сьогодні пересилаємо Вам, Високоповажаний Пане После, дві ноти, які описують інцидент із трусом, з приводу якого просимо Вас покликати до себе журналістів і зробити гвалт у пресі. Як можна, також

і в консервативній ватиканській пресі. Добре, щоб цю справу розбирали з точки юридичної, як насильство над громадянами чужої держави без доказу, тим більше, що люди, до яких це застосовано, відомі, певні не тільки в Царгороді. Мають змогу представити свідків, які їх оборонили б.

«З України вістки не веселі Війна з Денікіном виразна. Більшовики наново наступають. Кажуть, взяли Київ.

«Румунія свариться виразно з Антантою. Місії Антанти виїжджають з Букарешту. У Туреччині, кажись, все поправляється. Покищо тримаються англійці, але не відомо ще, чим це закінчиться. Хитрі, брехливі, але Туреччина може ще хитріша — вже всіх позбулася, крім їх одних.

«Складається нове несподіване становище — Схід мусить сам собі радити.

«Прошу, Високоповажаний Пане После, доручити прислати нам, як можна частіше вістки, газети, бюлетені, не тільки італійські, але й швайцарські, і адресувати їх на „легасіон“, або п. міністрові Лотоцькому, бо ми тут відірвані від Європи.

«Від Грузинської місії їде мені знайомий князь Мачабелі, дуже славна людина, добрий дипломат. Мабуть, він залишиться постійним послом, як тільки визнають Грузію

«Ще раз щиро Вам дякую за Ваші добрі почуття для мене і прошу прийняти завірення глибокої поваги, з якою залишаюся, Високоповажаний Пане После, Вашій Ексцеленції щиро відданий Ян Токаржевський-Карашевич, радник посольства. 6. X. 1919. Пера, Паляс Готель».

Тут же лист Лотоцького від 8 жовтня, звернений особисто до Д. Антоновича:

«Високоповажаний Дмитре Володимировичу! Висилаю Вам документи, що малюють останні етапи моєї праці і моєї боротьби в Царгороді.

«Після більшовицької інвазії на Одесу тут скупчилася вся реакційна та українофобська кліка старої Росії і з перших днів мого перебування повела енергійну агітацію проти мого тут перебування. У міру того, як я вкоренявся в ґрунт, росла й агітація. Представники Антанти, що, як Ви знаєте з одеських подій, у значній мірі ведуть політику на власну руку, перебільшуючи директиви з центрів, все більше й більше підлягають впливу добровольчих елементів, для яких українське посольство тут більше на оці, бо воно псувало їм багато заходів. Пляни знищення посольства починають реалізуватися. 10 вересня на італійському пароплаві в Царгородському рейді міжсоюзна поліція одібрала дипломатичні пакети (в тім числі й пакет до Вас) у наших дипломатичних кур'єрів Кобилянського та Ратгавза. Протест з цього приводу не довів ні до чого, а 25 вересня, з наказу англійського комісара (за порозумінням з комісарами французьким та італійським) сталися труси в помешканнях посольства, моїм та п. Рад-

ника. Посольство вже два тижні зачинено, до нього приставлено міжсоюзну сторожу, сейф і біжучий рахунок посольства заарештовано.

«Як довідуюся, формальна причина, в яку не вірять самі ініціатори справи, обвинувачення посольства в більшовизмі; справжня ж причина — бажання спекатися догляду і втручання посольства в „домашні справи” організацій добровольчої армії, підтримуваної союзниками. Логічно можна сподіватися, що, не знайшовши нічого, постараються свій замір виконати. Розуміючи добре ситуацію, я ставлюся до справи з холодним спокоєм і буду боронитися на формально-правному ґрунті до останнього.

«З приложених тут двох нот Ви побачите подробиці цієї події. Добре, якби Ви познайомили з нею відповідальні політичні та урядові кола і, відповідно до обставин, підняли справу в пресі. По примірникові приложених нот просив би переслати до Парижу п. Тишкевичові.

«У нас на Україні почало вже заноситися на добре, але денікінська офензива знову перевернула всі обрахунки. Київ заняло наше військо після боїв з більшовиками, але, увійшовши в Київ, наше командування не забезпечилося від підступного нападу, обмежившись посилкою делегації до добровольчої військової частини, яка без бою підійшла до Києва з лівого берега, а звідси, не вважаючи на делегацію, подалася до Києва і примусила вийти слабшу численно частину українську. Києвом і околицями опанували добровольці, провадять свою звичайну лінію — реакційну, протинаціональну та протинародну, і викликають обурення з боку людности, що починає організовані повстання проти Добрармії, як це робила раніше проти більшовиків. Терціус гавденс — більшовик — цим користується. Коростень, Житомир і навіть Фастів уже в руках більшовиків; прийшла вчора вістка, що більшовики вже в Києві. Це річ можлива, бо українська армія зайнята війною з Денікіном — на півночі, на сході і головним чином на півдні, в Одесі. Війна на українсько-денікінському фронті все більше набирає рішучості. З нашого боку вона викликана справжньою необхідністю, завдяки непримирливій позиції нашого противника.

«У Києві заведено такий реакційний та протиукраїнський режим, якого не бувало і за старого часу; досить, що «Нову раду», яку і більшовики не чіпали, добровольці завісили. На села посилають карні експедиції, чиняться єврейські погроми... Усе це нагадує останні часи гетьманського панування і обіцяє ті самі наслідки з остаточним фіналом — більшовизмом на українській шії.

«Прийшла чутка (з тутешніх добровольчих кіл), що порозуміння між Петлюрою і Денікіном таки сталося. Цьому можна повірити тільки в тім разі, коли більшовики справді тиснуть Денікіна. А на те щось виходить, бо на Царицині вони насуваються, Курськ одібрали і взагалі, увільнившись від Колчака, піднімуть кулак на Денікіна. Нам

з цього ледве чи можна радіти, бо за Денікіном наступить і наша черга, а за нами, коли будемо знову зломлені, черга Польщі, Румунії і деяких їхніх західних сусідів. От на це й треба звертати увагу урядів тих сусідів, поки ще не пізно, бо коли Україна перестане бути буфером у боротьбі з більшовиками, то й сама боротьба буде неможлива.

«Ви, мабуть, уже знаєте, що головою ради міністрів тепер уже не Мартос, а Мазепа; що Темницького увільнено, а на його місце тимчасово — А. Лівницький, а, можливо, буде Василько або Липинський. Взагалі уряд і політика правішають, а позиція Денікіна примушує лівішати відповідно народнім настроям, що тепер знову приймають гострий напрям.

«Цілую. Наш привіт Наталі Левівні. О. Лотоцький».

В листі від 25 жовтня Токаржевський писав:

«Високоповажаний Пане После!

«Користуючись нагодою, щоб переслати до Вашої Вельможности листа до п. посла Тишкевича. Просю відіслати якомога скоріше через певні руки, щоб безумовно дійшов у цілості. Все це у нашій справі з дуже важливими деталями.

«До Вашої Вельможности маємо теж прохання в першу чергу про все це сповістити посольства наші в Газі і Лондоні, з тим, щоб вони вжили негайно якнайенергічніше заходів, щоб нас тут не турбували.

«Все це вийшло, як тепер напевно знаємо, із злоби росіян, які казяться, бачучи, що ми робимо, і знаючи, що ми всі їх справи знаємо, і що про все сповіщаємо і нашу делегацію в Парижі, і уряд, і посольства. Вирішено було знищити посольство, як таке, а тепер кажуть навіть, що і нас мають арештувати.

«З копій нот, які ми Вам послали, можна бачити, як це було зроблено. Для того ще раз просю Вашу Вельможність ужити в Римі всіх заходів, щоб нашу справу розслідувати і сповістити посольство в Лондоні, щоб вони якнайскоріше і найенергічніше постаралися там нас захистити. Так, як справа тягнеться, то дійсно арештують, а потім доводи, що це не справедливо!

«Приїхав до нас п. Чикаленко (Петро) і покищо тут перебуває. Я чув від нього, що, не зважаючи на телеграми Вашої Вельможности, має їхати не до Риму, але до Кам'янця. Може, це ще переміниться, бо ми всі його намовляємо, щоб їхав до Риму.

«Наше посольство тут мусить цілком змінити свій вигляд, бо розгорнути цілковито потрібну діяльність не дають росіяни і англійці, які цілком виразно пішли на російську політику. Якби обставини змінилися, тоді збільшиться праця, збільшиться і штат посольства, тепер нам треба всім скорочуватися.

«Для того так само необхідно, щоб наша справа з підозреннями, обвинуваченнями і трусами та арештами була нарешті вяснена. Маю надію, що Ваша Вельможність погодяться зі мною в цій думці і зроб-

лять усе, що знайдуть потрібним через „Консульту” (італійське міністерство закордонних справ — Є. О.), як і відповідно сповістять Лондон.

«Тепер будемо мати змогу часто пересилати Вашій Вельможності повідомлення, і для того, кінчаючи цей лист, хочу ще про загальну політику дещо дописати.

«Туреччина з кожним днем кріпне. Націоналісти беруть гору. Французи їм виразно, італійці менше виразно, допомагають. З румунами, видно, усе також полагодили, і тепер нова згода „латинська” починає, як з усього видно, і до наших справ змінити думку. Не знаю, як це далеко піде. Не знаю, чи ми зуміємо використати. Найважливіше це зуміти через Румунію перевести все приготовлене майно і полонених з Італії. Що робить посол Мацієвич, цілком не відомо, бо він писати не хоче, не відповідає навіть на листи. Від уряду і міністерства жадної відповіді. Газети перебільшують перемоги Денікіна, яких насправді немає. Прийміть і т. д.»

Ось тексти трьох дипломатичних нот, що були переслані з тими листами. Перекладаю з французької.

«Його Ексцеленції Панові Високому Королівському Британському Комісарові в Константинополі

«Вербальна нота

«29 вересня 1919. Константинопіль.

«Цього 25 вересня, о 10 з половиною год., п. лйтенант-полковник Максвел, у супроводі п. Тампліна з відділом міжсоюзної поліції, з'явився в легації Української Республіки і, заарештувавши урядовців та осіб, що перебували для полагодження своїх справ у легації, розпочав обшукувати осідок легації і приватні помешкання Й. Е. пана Міністра і пана Радника. Цей трус продовжувався до 5 години вечора, і протягом усього цього часу урядовці та інші особи залишалися в передпокої легації, оточені поліцією. Отримавши ключі дому та канцелярії легації, п. лйтенант-полковник Максвел наказав усім вийти, навіть і двом урядовцям, пп. Приходьку і Ковальському, і слугам легації, що там мешкали.

«Підчас трусу приватних помешкань Й. Е. пана Міністра і Радника взято документи істотно приватного і особистого характеру, а також гроші в банкових купюрах. На прохання пана Міністра показати бодай письмовий наказ, в якому були б з'ясовані формальні причини такої його поведінки, п. Максвел відповів, що він не має при собі наказу Й. Е. Високого Королівського Британського Комісара, але він його покаже пізніше. Це правда, що той наказ принесено, але о 5 годині вечора, після шести годин трусу. Панове Максвел і Тамплін відмовилися дати легації копію цього наказу (ч. 2223), підписаного Й. Е. п. адміралом де Робок. Вони відмовилися скласти протокол. Вони відмовилися також зафіксувати число і перенумерувати документи, папери та банкові білети, які вони забрали, як і не дозволили представ-

никові легації бути присутнім при обшуку дому і двох помешкань пп. Приходька і Ковалевського. Вхідні двері легації запечатано, і приставлено спеціальну сторожу з трьох поліцаїв при вул. Таксім, що викликало скупчення цікавих прохожих. Сейф легації і гроші на рахунок філії Ліонського банку були skonфісковані.

«Беручи до уваги, що вище названі акти і незвичайні методи мали місце в столиці Оттоманської імперії, суверен і уряд якої визнали за Україною характер незалежної держави і прийняли найбільш урочисто за регуляміном легацію України в Константинополі вже після підписання перемир'я з Союзними Державами, а також що ці акти відбулися з наказу Й. Е. п. Високого Королівського Британського Комісара, що діє згідно з інструкціями уряду Його Королівської Величності і за згодою Їх Ексцеленцій високих комісарів Французької Республіки і Королівства Італії, легація Української Республіки бачить себе примушеною запротестувати найбільш офіційно проти порушення її прав та її екстериторіальності і просити у Високого Британського Комісаріату:

«1) Передати легації копію наказу від 25. IX. ч. 2 223 Й. Е. Пана Високого Комісара, що ним доручено п. Максвелові обшукати осідок легації при вул. Таксім ч. 25.

«2) Дати ясні і точні вияснення щодо причин обшуку, зробленого в осідку легації і в приватних помешканнях Й. Е. Міністра, радника легації Токаржевського і пп. Приходька та Ковальського.

«3) Повідомити, коли будуть віддані Й. Е. Міністрові і радникові легації Токаржевському папери, документи і гроші, взяті під час тругу.

«4) Повідомити, коли буде відкрито і віддано назад легації дім ч. 25 на вул. Таксім, де знаходиться канцелярія, і коли будуть звільнені від арешту сейф і банковий рахунок.

«5) Повідомити, коли будуть віддані легації документи, папери та листи, конфісковані у пп. Кобилянського і Ратгавза на пароплаві „Тіроль“, що їх домагалася легація нотою від 10 вересня.

«Підписано: О. Лотоцький, надзвичайний посол і уповноважений міністер. За точність копії секретар М. Любинський».

6 жовтня, з огляду на те, що на попередню ноту не було жадної відповіді, вислано другу вербальну ноту:

«Не одержавши відповіді на свою ноту ч. I/Б від 29 вересня, легація Української Республіки має честь довести до відома Високого Королівського Британського Комісаріату:

«1) Що в наслідок актів міжсоюзної поліції, що діяла з наказу Британського Комісара, і що про них було написано у вищезгаданій ноті, легації унеможливлено виконання її обов'язків і продовження її праці;

«2) Що українські громадяни, які знаходяться в Константинополі, позбавлені будь-якої підтримки та охорони, бо легація не може дати

їм ні поради, ні матеріальної допомоги, ні піклуватися ними, як це вона робила досі;

«3) Що з огляду на захоплення фондів легації і приватного сейфу п. Спафаріса всі урядовці позбавлені будь-яких засобів для існування і перебувають уже в нестерпній ситуації;

«4) Що приватні помешкання пп. Приходька та Ковальського, де вони залишили всі свої речі і гроші, є при вул. Таксім 25, і тому вони позбавлені необхідних для туалети речей і не мають можливості їх купити;

«5) Що легація, не поінформована про причини трусу, не може дати жадного вяснення з цього приводу, а тим часом часописи, як „Неологос” від 18 вересня та 3 жовтня, що виходять під міжсоюзною цензурою, повідомили, що встановлено докази зв'язків між легацією Української Республіки і більшовиками. Це ганебне обвинувачення не тільки порушує особисту честь членів і високих осіб легації в Константинополі, воно ставить їх у дуже неприємне становище щодо їхнього уряду. Україна, що ось уже два роки бореться з більшовиками, бачить у них найнебезпечніших ворогів і кваліфікує всякий більшовизм, як державну зраду, — отже, членам легації дуже болюче це запідозрення їх у державній зраді своїй батьківщині. Крім того, це обвинувачення ставить членів легації в цілком неможливу, з точки погляду інтернаціонального, ситуацію, як представників держави й уряду, істотно антибільшовицьких.

«Поновлюючи всі наші прохання з попередньої ноти від 29 вересня 1919, легація Української Республіки має честь просити Високий Королівський Британський Комісаріят звільнити, нарешті, членів легації від неправдивих та несправедливих підозрінь, зняти секвестер із фондів і з будинку легації, а також офіційно спростувати в часописах ганебно образливі обвинувачення...» (Підпис, як попередній).

Того самого дня, 6 жовтня 1919, легація представила міністерству закордонних справ Туреччини і розіслала високим комісаріатам Великобританії, Франції та Італії таку протестну ноту:

«Ексцеленціє, маю честь скерувати Вашій Ексцеленції включений тут протест мого Уряду.

«Уряд і армія Української Республіки, що вважали за свою головну ціль і святий обов'язок поборювати більшовизм, логічно вбачали в російській добровольчій армії, підтримуваній всіляким способом Антантою, союзника в спільній боротьбі проти спільного ворога і на цьому розумінні базували свої почуття до неї. Протестна нота виявляє, що добровольча армія застосувала явно вороже ставлення супроти української армії і що, з вини добровольчої армії, розпочалася несподівана війна між двома сторонами, які мають одну і ту ж ціль (?! — Є. О.) і поборюють спільного ворога. Факти, згадані в ноті, мали вже прикрі наслідки і матимуть ще прикріші.

«Примушена бути на сторожі супроти нового противника і тримати новий фронт проти нього на півночі, на сході та на півдні, українська армія не хоче більше бити більшовиків так успішно, як це вона могла б робити, з огляду на свою теперішню організацію та значну силу, і завдяки тій незгоді, більшовики загрожують Києву і відбивають напади Денікіна та польської армії.

«Зрештою, з цієї ситуації скористають саме більшовики, і то тим більше, що вони намагатимуться підтримувати народні повстання, що вибухають на території, окупованій армією ген. Денікіна, через національну й реакційну тактику провідників добровольчої армії, які відновлюють установи старого режиму, встановлюють надзвичайні трибунали, терплять протиеврейські погроми тощо.

«Якщо накреслена ситуація не зміниться на Україні, всі намагання Антанти зорганізувати боротьбу проти російського більшовизму закінчатся неминучою невдачею. Україна, ще раз підбита російськими більшовиками, мусітиме робити величезні зусилля, щоб утриматися, і можна сумніватися, чи зможе вона й надалі служити трампліном та оперативною базою у війні проти більшовиків.

«Навпаки, Україна ще раз завойована, служитиме максималістичній Росії землею для визиску і базою для воєнних операцій; це буде насамперед на шкоду держав, які не хочуть прийти Україні на допомогу, і які терплять, що урядова та воєнна організація, що її вони протегують, підпомагають і підтримують, діяла проти неї та зменшувала сили національної армії.

«Було б бажано, щоб представники Союзних Потуг інтервеніювали і встановили демаркаційну лінію між двома антибільшовицькими арміями, поскільки вони оперують на Україні, і щоб українській армії було дано таку ж успішну допомогу, як добровольчій армії.

«Звертаючи увагу Вашої Ексцеленції на вище вказані факти та міркування, маю честь просити Вашу Ексцеленцію прийняти запевнення моєї найбільшої поваги. А. Лотоцький, надзвичайний посол і уповноважений міністер».

30 Січня 1920

Порш прислав телеграму:

«Італійська легация в Берліні відмовляється візувати українські паспорти. Будьте ласкаві, вживте потрібних заходів, щоб італійський уряд уповноважив цю легацию давати візи українським громадянам у Німеччині. Про наслідки Ваших заходів прошу повідомити телеграфічно».

Антонович відповів: «З Риму немає жадної заборони щодо візування, але не можливо дістати наказ візувати паспорти всіх українців».

Це залежить виключно від легатії. Для наших заходів тут просимо подавати кожного разу ім'я, прізвище та усі потрібні відомості».

Повернувся з Парижу Мако. Перед виїздом прислав Антоновичу телеграму, з якої видно, що він не дурно їздив туди: «Місію виконано. Повертаюся з ясними відомостями з Варшави. Для паспортних формальностей потрібні ще два дні».

Приїхав також Перепилиця. Шебедев отримав від нього телеграму з Генуї, де він оселився: звідти наші кооператори мають організувати торгівлю України з державами Антанти.

О. Бон дістав листа від Карманського, в якому він сповіщає, що Мазуренко зустрівся у Відні з Єремівим, і той передав йому папери, якими доручається йому перебрати справи від Антоновича. Але це треба тримати в таємниці (так просить Прасковія Кириківна), бо Єремійв, мовляв, так довго не міг приїхати до Італії, бо Антонович уживав відповідних заходів. Отже, таке саме могло б трапитися й Мазуренкові. Але це побоювання марне: Мазуренко сам показував мені паспорт із візами до Франції і поворотною до Італії.

Севрюк все ще крутиться в Берліні коло фінансового агента. В ч. 113 льозанської «Л'Юокрен» Степанківського надруковано звіт Севрюка про його діяльність. Навіть з цього звіту, поданого чомусь до відома всьому світові, що знає французьку мову, видно страшну вбогість того, хто звіт писав, і того, що зроблено. До того, в той звіт всаджено дві неправди: полонених в останній час було вже тільки 35 000, із них 18 000 записалися до Петлюри, а 17 000 до Галичини. Севрюк же написав, що до Галичини зголосилося дуже небагато, а майже всі до Петлюри.

Друга неправда — намагання Севрюка насвітлити спробу відправлення наших полонених з Азінари до Денікіна. Як видно з «Аванті», про що я своєчасно згадував, італійські соціялісти, запротестували проти передачі наших полонених денікінцям і вислали навіть своїх представників на Азінару, і ті, повернувшись, видрукували звіт про бачене і ними зроблене, для усунення небезпеки. Севрюк приписує заслугу рятунку полонених собі, як єдиний приклад своєї успішної діяльності, і саме цим виставляє собі жахливе свідоцтво.

Протягом 10 місяців він одержав 350 000 лір самої місячної платні. А скільки взагалі грошей переведено! І то виключно на особисті забаганки. Єдина людина в тій місії для воєннополонених, що, отримуючи великі гроші, все ж таки деяку частину з них уживала на добродійні цілі, широко роздаючи їх на допомогу полоненим, це — от. Іван Коссак. Всі ж інші...

Бандрівський, секретар місії, провештавшись коло двох місяців у Відні, а останньо і в Берліні, ніби повертається незабаром до Риму. Цікаво знати, яку саме роботу для полонених робив цей секретар у Відні та в Берліні?

Одержано телеграму з Парижу, що президент Дюшанель офіційно прийняв графа Тишкевича.

Приємно констатувати вияви культурности і джентлменства: я позичив о. Бонові книжку Смолки, писану французькою мовою, «Русини». Я купив цю книжку у Швейцарії без оправи. Яке ж було мое здивування, коли о. Бон повернув мені її — в гарній оправі! Інші ж, позичивши книжку, повертають її іноді в цілковито неможливому стані, не тільки розбиту, а й з різними підозрілими плямами на обгортці і навіть у середині... а іноді й зовсім книжки не повертають.

В «Джорнале делля Донна», органі італійських жінок, ч. 4-5, від 31. 1. (запізнено), надруковано досить велику замітку про українських жінок «Донне Україне»; перший реальний наслідок зв'язків нашого Жіночого гуртка з італійськими жіночими організаціями. Я поздоровив Ніну, але вона підкреслила, що це — заслуга Марії Вікторівни.

У важливому данському часописі «Національтіденде» в числі від 26. 1. вміщено цікаву розмову з нашим послом у Данії д-ром Дмитром Левицьким, в якій він з'ясовує стан речей на Україні. При цій нагоді занотовую собі копію листа, що його Д. Левицький написав 4. XI. 1919 до барона Василька, а він його переслав (у копії) нашій місії, як інформаційний матеріал:

«Високоповажаний Пане После!

«Нині показав мені п. Гладишевський листа, який Ви йому написали, щоб мені показати, і я зараз відписую.

«Мене незвичайно втішило, і за це я Вам дуже вдячний, що Ви вважали за відповідне поділитися деякими важливішими вістями з нашою місією. Я вже кілька місяців тому написав листа до послів Порша, Сингалевича, Стаховського і Бачинського, де я просив їх бути зі мною в постійній переписці, щоб цим способом наші місії могли бути в постійному взаємному контакті... На жаль, ні на ці письма, ні на повторні письма я не одержав ні від кого відповіді!

«Що брак такого зв'язку між нашими місіями відбивається дуже кепсько на одноцільності нашої праці, це певно. Ми взагалі дуже мало маємо відомостей про те, що діється на Україні, і ці відомості, які дістаємо, із-за браку спільного порозуміння використовуємо дуже неодноцільно, бо навіть розбіжними виступами дуже шкодимо нашій загальній справі.

«Щоб взяти приклад з останніх часів, виходять такі курйози, що Ви нав'язуєте зносини у Швейцарії з румунами, вони віддають Вам великі послуги, а в той самий час колишній посол Гасенко псьочить свobodно у віденській пресі Румунію та румунів... Місія в Копенгагені нотифікує офіційно війну між нашим урядом і Денікіном, а наша місія в Лондоні просить англійський уряд про посередництво між нашим урядом і Денікіним, мотивуючи, що наш ворог — не Денікін, а більшовики. Всі місії розписуються в місцевій пресі про польські звірства в Галичині, а рівночасно наш товариш міністра закордонних

справ їде разом з усією місією до Варшави, щоб еwentуально навіть заключити політичний союз. Таких прикладів можна навести безліч, не враховуючи навіть нашої місії в Парижі, де майже кожний член веде свою окрему політику. При такій акції треба навіть дивуватися, що ми змогли затримати за кордоном такий великий престиж і що нас трактують з такою повагою.

«Тому, коли, як це Ви показали останнім листом п. Гладишевському, Ви готові ділитися своїми вітками та поглядами з іншими місіями, я дуже радий нав'язати з Вами листування і ділитися моїми поглядами та вістями.

«Наші представництва в більших державах дещо байдуже дивляться на представництва в менших державах, тим часом нам у менших державах легше було нав'язати зносини і легше мати такі інформації, які і для нашого уряду і для наших місій можуть мати значення.

«Недавно тому я подав одну незвичайно важливу справу послові Поршеві. Йшлося про нашу акцію в Парижі. Потрібно було невеликих грошей за які можна було мати, може в майбутньому, дуже великі послуги. Заангажована була одна дуже поважна і впливова французька особа. Цієї справи я не міг подати листом, тому послав гінця до Берліну. Гонець заявив мені, що посол Порш визнав справу також незвичайно важливою, а потрібну суму в порівнянні до справи — незначною; але мій гонець пересидів у Берліні тиждень і повернувся до Копенгагену навіть без відповіді, а я перед згаданим французом тільки скомпромітувався.

«З моїх інформацій, які можуть Вас цікавити, подаю ось що:

«1) Справа миру між балтійськими державами і більшовиками має далеко більше виглядів на успіх, ніж це могло б видаватися з газетних вісток. На це складаються: а) велика перевага війська; б) велика господарська розруха; в) великий страх перед впливом Англії на ці країни, а цей вплив незвичайно поширюється; г) великий страх перед реакцією в Росії. Я живу досить близько з представниками Латвії, Литви і Естонії, і настрій у них знаю. Я обговорив з ними справу взаємної посилки наших представників, і Литва вже вирішила вислати до нас посольство, щоб нав'язати якнайтісніші зносини. Союз Балканських країн, України, Румунії та Чехії, а почасти можливо й Польщі, що при добрій волі могло б удатися, дав би нам силу, яка безумовно мусіла б мати рішальний вплив на рішення Антанти. Представництво сполучених через ці країни Балтійського і Чорного морей змусило б великі держави рахуватися з забезпеченням для себе великого ринку у світовій торгівлі.

«2) Можу Вас позитивно поінформувати, що фінансове становище Польщі на світовому ринку дуже прикре. Жадна більша приватна фірма не вагається сьогодні ввозити свої товари до Польщі. Відносини там гірші, ніж у колишній Росії. Фірми, і то більше їх та серйозні, заявляють, що раніше вони торгували з Росією вільно, бо знали,

скільки кожному треба було заплатити підкупного. Сьогодні в Польщі така деморалізація, що підкупство стоїть 100% вартости товарів, а то і більше так, що поважна фірма не може таких рахунків брати в свою калькуляцію. Польща незабаром, крім дарунків від Антанти, не дістане нівідкуди товарів і мусітиме рахувати тільки на товари з Румунії та з України.

«3) Новоприбулий сюди польський посол граф Дідушицький бажає собі, — як переказував мені через третю особу, — ввійти в зносини, якщо не зі мною безпосередньо, то бодай з моїм секретарем. Я не знаю, як маю поступити. Що Ви під цим поглядом думаєте?

«Тут недавно появились у „Національтіденде” дуже інтересне політичне інтерв'ю Ів. Єфремова і моя відповідь. Одну і другу на днях вишлю Вам у перекладах. Це інтерв'ю варто післати нашій місії в Парижі, д-рові Панейкові, щоб вони мали на увазі ті політичні погляди, які висловлює російська демократія. Недавно появилася у тутешній пресі вістка, що німецький уряд зірвав зносини з послом Поршем із-за його фінансових інтересів. Ми цю вістку спростували, і справа цим разом закінчилася для нас корисно.

«Наша місія працює після змоги, і поволі показуються результати. На всякий випадок про нас пишуть, і то досить багато та в більшій частині прихильно.

«Дуже интересно було б мені від Вас довідатися, чи є надія, щоб наші місії дістали кредити і поза 1 січня, чи вже немає грошей? Потрібно мені знати з огляду на тяглість праці. Ви краще знаєте наші фінансові відносини, отож я був би Вам вдячний, якби Ви мені про це написали.

«Мило мені при цій нагоді передати Вам і Вашій Високоповажаній Дружині від мене і моєї дружини найсердечніший поклін. З глибоким поважанням д-р Дм. Левицький».

31 січня 1920

Мако відходить від місії. Сьогодні на його прохання йому видано таке посвідчення:

«Аташе місії панові Сергію Мако. Надзвичайна Дипломатична місія Української Народної Республіки в Римі цим свідчить, що аташе місії п. Сергій Мако служив у місії з 1 червня 1919 і до цього часу дуже добре виконував обов'язки аташе місії та завідувача підвідділу дипломатичної інформації. Пан Сергій Мако проявив велике старання й надзвичайне вміння у виконанні цілого ряду дипломатичних та інших дручень, між іншим, і доручень надзвичайної ваги і тим під час своєї праці зробив для місії великі послуги. Голова місії — Дм. Антонович. Секретар місії — С. Пащенко».

Цікаво, що це за доручення «надзвичайної ваги»? Мусить бути це велика таємниця, бо про них ніхто нічого не знає...

Власник помешкання, в якому міститься наше „Пресбюро“, повідомив, що з 1 березня йому потрібне буде наше помешкання, і тому просить нас виїхати...

Здається, найкраще було б примістити наше бюро в місії. Але — ні! Антонович пропонує шукати нове помешкання і доручає це — Шебедеву! А цей знайде, знову в ньому оселиться, і ми знову будемо працювати не в офіційній установі, а в приватному помешканні Шебедева...

Та чи будемо? В колах місії вперто поговорюють про те, що „Пресбюро“, з браку коштів, буде замкнене... Ось нехай тільки повернеться Мазуренко, і тоді справи виясняться.

Написав листа до Дмитра Ісаєвича в Парижі:

«...Ось уже майже цілий місяць, як я Вам написав листа, та перше браку часу, а потім страйки — поштовий та залізничний — не давали мені можливості Вам його одіслати. Сьогодні страйк, нарешті, скінчився, почали приймати поручені листи, і я Вам пишу нового листа, додаючи до нього і старого, як документ, як відбитку переживань та думок початку місяця, що оце кінчається. Факти змінилися, властиво надійшли нові, а зміст залишився той самий. Хібащо мое особисте становище значно погіршилося. Ми одержали звістку, що наша місія скорочується до трьох осіб, і що на всіх дається тільки 7 000 лір на місяць, і що, значить, „Пресбюро“, в якому я чесно працюю за 1 000 лір шість годин денно, також має бути закрите, і Ваш покірний слуга залишається при розбитому кориті... Хіба з тією потіхою, що вже не вперше... Немає грошей, бо Севрюки та Дідушки порозхачували... Щодо Севрюка — я маю глибоке переконання... Зрештою, його має вся наша римська колонія,... що справа з його місією і гріншми, які тій місії були доручені, дуже не в порядку. Але чого варте саме переконання, коли треба фактів, фактів! А їх може дати тільки ревізія. На жаль, при теперішньому стані речей ревізії чекати не доводиться. І через деякий час щука знову виплине на полювання. Та вона вже й тепер десь там у Берліні полює... Невже ще дадуть?!

«Але — поговорім про інше. Мені було б дуже цікаво знати, я вже про це запитував у першому листі до Вас, що це за Національний комітет, в якому Ви тепер працюєте? Що він має на меті? Які цілі переслідує?

«Я приблизно знаю Вашу орієнтацію, або, вірніше, догадуюсь. Щодо мене признаюсь, я її навіть цілковито не маю. Порожньо... і нудно. Відворотно! Бридко! Немає певности, немає віри і знання. Або, навпаки, немає знання і віри, що той або інший шлях (бо власне тут тільки про шляхи йде мова) доведе до нашої мети — самостійности демократичної України.

«Я розумію, що орієнтуватися на більшовиків — це одне, а бути більшовиком і творити „соціалістичну” Україну — це друге. Сподіваюся, що в цьому ми не розходимося. Отже — тільки шляхи. А це справа вірної оцінки стану речей, вірного прицілу. Мушу Вам повторити: я ще не прицілюся. Не знаю, котрий шлях певніший. Але для мене одне ясно: не можна поривати цілковито з людьми, що вибирають різні шляхи. Я ж боюся, що партійні загострення в нас так зростають, що у вирішальний момент люди, які йшли різними шляхами до однієї і тієї самої мети, відмовляться подати один одному руки. А то ще й гірше — почнуть стріляти один в одного! Це те страшне, що мене лякає. Нас так обмаль, нас так страшно рідіє з кожним днем і годиною (я не говорю про народні маси, що, навпаки, за нами зростають, національно усвідомлюються, а тільки про інтелігенцію, здатну ті маси опанувати і до потрібної цілі повести), а тим часом і серед цієї горстки недобитків не чуваються ні спільність, ні взаємне порозуміння... Навпаки, ворожнеча водить і пером, і вчинками. До того ж шириться жакхлива деморалізація.

«Тут треба б щось зробити. На Сході Європи потрібний мир, але цей мир ще більше потрібний на Україні. А про який же мир з ворогами можна говорити, коли тут брат на брата готовий кинутися? А вороги користають... Треба б, мабуть, зібрати другий Національний конгрес, на якому обрати, кого треба, і виробити програму того, чого треба. Мій голос, особливо тепер, коли я тільки співробітник „Прес-бюра”, що ось-ось має бути звільнений з посади, занадто слабкий, голос комітету був би значно сильніший... Але це дурниця! Голос життя сильніший, ніж конгрес! Хай інтелігенція за кордоном перегризає собі горло, — це вже її особисте лихо, яке народ не цікавить, — народ наш сам знайде собі дорогу...

«Але яку дорогу може він собі знайти без своєї інтелігенції?

«Як бачите, запити переганяють один одного, і я цілковито на бездоріжжі. Маю, проте, глибоке переконання: добре було б усім нам, якби ми мали тривалий український уряд і тривалу українську державу: тоді кожний стояв би на певній дорозі — той в опозиції, той в льюалізмі, а так — події йдуть понад нами, ми всі борсаємося, кидаємося з сторони в сторону, робимо безсилі зусилля щось направити і залишаємося непевні того, чи ми справді вірно служимо нашому народові — народові селян...

«Простіть за такий плетений лист...»

10 лютого 1920

У нас прийшли великі зміни. В. Мазуренко таки привіз із Відня належні папери, і Антонович мусів здати йому справи й відразу виїхав до Відня, звідки прийшла йому телеграма від О. Олеся з обіцяною, що вони з Відня разом приїдуть знову до Риму.

Сремієва також виїхала до Відня на допомогу своєму чоловікові.

Поїхав до Відня і от. Коссак добиватися призначення окремої галицької місії, якої він би був головою.

Цікаво, що з призначених місії для воєннополонених 2 мільйонів корон дуже багато мало йти на допомогу полоненим, на влаштування їм різних розумових розваг, на передплатування для них часописів тощо. Нічого в цьому напрямі не зроблено, і в листі до Супруна, фінансового агента уряду УНР, Севрюк ще й поставив це собі в заслугу, бо, мовляв, робив ощадності: по деяких статтях зовсім нічого не витратив, по деяких видатки скорочував, і тому місія проіснувала на асигновані гроші не 4 місяці, а куди більше і ще може існувати до 15 квітня. Але кому існування такої місії потрібне? Лише тим, хто дістає платню з грошей, призначених для полонених... Бо єдиної статті не скорочувано — платні. Чехівський заявив, що, якби Мазуренко дав наказ, він з великим задоволенням зробив би в місії, очолюваній Севрюком, грошеву ревізію.

Але сумніваюся, щоб Севрюк на таку ревізію погодився, посилаючись на «некомпетентність» Мазуренка.

Пресове бюро переїхало вчора, з наказу Мазуренка, до помешкання місії. Галіпа скорочено, а мене знову призначено на його місце завідувачем; на місце юрисконсульта Мазуренко мав би стягнути І. Храпка з Відня. А на Храпка видрукувано у віденській «Волі» досить злісну замітку «Законодавство по аналогії»:

«Отримують усюди на світі різдвяні „трінкгельди“. Забажали й чини одного посольства також отримати відповідний „трінкгельд“. І покликали на пораду свого сослуживця, ім'я ж йому — Храпка, звання — юрисконсульт. А позаяк у самого Храпка „губа — не дура“ і на „трінкгельдах“ розуміється, то і постановив:

«У році 1918 від народження Божого було видано в Києві закон про „трінкгельд“ тамтого року. По аналогії можна думати, що якби і цього року існував український уряд і мав під час Різдва власну територію та власне міністерство закордонних справ, то видав би для його служачих аналогічний закон про „трінкгельди“. Отже... треба, на мою думку, розміняти відповідну суму доларів і видати всім на „трінкгельди“. Задоволені сослуживці, на знак найвищої признательности на Соломонів присуд, ухвалили зробити відповідне відчислення на кодифікацію законодавства по аналогії».

У цьому ж числі вміщено також їдку замітку про Антоновича:

«Нам пишуть з Риму, що пан посол Антонович нарешті дістав оригінал розпорядження уряду, яким він відкликається на Україну. Як відомо, на всі попередні повідомлення і телеграми уряду він висловлював певність, що зайшла телеграфна помилка. Сподіваємося, що на цей раз, звичайно, після гострої експертизи підпису прем'єра, намір буде мати потрібні наслідки».

У «Волі» є й більший допис під заголовком «Рим» якогось Л. К. Не знаю, хто це може бути. В цьому дописі виявилось досить несприятливе до нашої місії ставлення. Ось уривки з цього допису:

«Багато разів римські торговельні кола добивалися від наших представництв якихнебудь конкретних кроків. Багато разів вели з ними переговори різні торговельні представництва. Але, на жаль, в такій формі і так в'яло і неенергійно, що в італійців пропала всяка охота далі розмовляти, бо утворилося враження, ніби українці „димом торгують“...»

«Спочатку ідея визнання самостійності України була так само популярна, що навіть гарячі прихильники її боялися ставити її на широке обмірковування в парламенті. Але з того часу, як на її сторону почали переходити члени найвпливовішої тепер партії т. зв. офіційних соціалістів, вона не тільки виходить на кін дня, але й має шанси на успіх...»

(У міру того, як пишу, прояснюється мені в голові: згадка про впливових соціалістів приводить мене просто до Мазуренка, що був у Відні, коли писалася ця стаття — Є. О.)

«Офіційні соціалісти знаходяться під великим впливом російських більшовиків, по самій своїй натурі завзятих централістів. Але навіть і цей вплив не помішав італійським соціалістам виступів з посередництвом у боротьбі російських більшовиків і українських соціалістів. Лист, з яким звернулися члени центрального комітету Італійської соціалістичної партії до воюючих сторін, збудований на трьох пунктах: Великоросії та Україні загрожує реакція; російські більшовики визнають конфедерацію; українські стоять за самостійність. Але для справжніх соціалістів ці два принципи дуже близькі. І без великої втрати для справи два вороги могли б стати друзями; тим більше, що в інтересах трудових мас тієї і тієї сторони — якнайближче закінчення війни. Тому то італійці дозволяють собі запропонувати і великоросійським і українським товаришам своє посередництво».

«Лист більше ніж два з половиною місяця тому був пересланий до Москви і на Україну. (Свого часу мені казав В. Мазуренко, що його про це повідомив В. Винниченко — Є. О.). Як кажуть, серед українських соціалістів він викликав симпатії та зацікавлення. Але з боку росіян ще й досі, коли не рахувати за таку відповідь їхній теперішній наступ на Україну, відгуку немає. Деякі скептики пояснюють, що ініціатива посередництва могла з'явитися серед італійських офіційних соціалістів не без впливу також російських більшовиків, поки їм було тяжко на фронті. Але тепер, коли фортуна знову повернула до них своє обличчя, і Троцькі вважають себе панами ситуації, потреба в посередництві пропала, і самий лист, до відповідного часу, захований під суко...»

«А тепер ситуація в Італії для нас якнайкраща. Правда, і тут, як і всюди, не завдяки нашій дипломатії, а радше навпаки. Як десь у

Л. М. Толстого сказано: „Видужав, не зважаючи на те, що багато лікарів його лікувало!” Коли здобудемо визнання і самостійність, то не завдяки нашим військовим, торговельним і політичним місіям, а завдяки економічній кон'юктурі. Або: Так нам на роду написано! Як кажуть баби-шептухи. А вони всюди є. І, мабуть, у дипломатії більше, ніж деінде...»

Дмитро Ісаєвич відповів на мого листа від 4 лютого. На жаль, ані в справі Національного українського комітету, ані про зачеплені мною принципові проблеми — ні слова. Запитую тільки, чи я коли працював у кооперації і наскільки знаю мови французьку та англійську, чи можу перекладати на них з української.

«... Я, після виходу з делегації, був запрошений „Оцуксом” захищати інтереси української кооперації перед „Консей скупрем” (Найвищою радою — Є. О.). Може нам доведеться розширятися, то я зможу запропонувати Вас кооператорам...»

Ні, в кооперації я ніколи не працював і навряд, щоб з того вийшло щось путне... Проте, лист Дмитра Ісаєвича нагадав мені, що кілька днів тому прийшов до нашої місії лист д-ра Д. Антоновича від Володимира Тимошенка у справах нашої кооперації:

«Високоповажаний Пане Голово!

«Дуже дякую Вам за вказівки, які Ви подали мені листом з 15 січня, ч. 232. Тут весь час доводиться мені боротися з усякими інтригами, які ведуться у зв'язку з договором з американським урядом. У виконання наказу від 12. X. 1919 все майно, що знаходиться у Франції, передано в розпорядження української кооперації, яка одержала завдання доставити його на Україну. Представником кооперації для цієї справи призначено Сергія Сидоренка. Я вважаю його дуже надійною людиною і працюю тепер з ним. Тому що він перебуває головню в Лондоні, я завідаю цією справою безпосередньо у Франції.

«Всі інтриги наших ворогів привели до того, що тепер доля нашого майна дуже непевна, бо американці мають намір анулювати договір з українським урядом. Але ми ведемо вперту боротьбу від імени української кооперації і надіємося справу виграти.

«Послідня постановка Найвищої ради щодо економічних зносин з колишньою Росією через кооперативи дає можливість українській кооперації вийти на міжнародну арену. Тепер ведемо акцію, щоб переконати паризьку дипломатію не робити тієї помилки з московською кооперацією, яку вони зробили з Денікіном.

«Моя думка, що Італія зокрема зацікавлена вести справи безпосередньо з українською кооперацією в Києві і Одесі, а не йти через Москву.

«Рахуємо тут на Вашу підтримку в цьому напрямі. Надіємося, що представник кооперації, п. Перепелиця, знайде Вашу дипломатичну поміч...»

На підставі розпорядження члена Директорії Андрія Макаренка від 22. I. 1920, ч. 132, що ним видатки на пресу нашої місії зведено до 7 200 лір на місяць, В. Мазуренко видав наказ з датою 3. II. 1920, за яким штати пресбюра представляються в такому вигляді: Завідувач пресового бюро Євген Онацький — 1 000 лір; співробітник Всеволод Шебедев — 500 лір і помешкання; співробітник Іван Гриненко — 500 лір; друкарні і експедиція — 200 лір; видання гектографічних бюлетенів — 350 лір; друкування агітаційно-інформативної літератури — 2 000; переклади, платня співробітникам за літературну роботу, кореспонденційна робота — 600 лір; непередбачені видатки — 500 лір.

Попередня умова з п. Бальмен касується, і завідувачеві доручено домовитися з нею щодо писання перекладів та статей, на що передбачено максимальний фонд 500 лір. Її виділено тому, що раніше вона, одержуючи платню, її не виправдувала своєю працею «за браком часу». Тепер вона мала одержувати заплату за кожну написану статтю.

На асигновані для бюро гроші воно має друкувати: «Ля Воце дель Україна», бюлетені італійською мовою тричі на тиждень, щоденні огляди італійської та французької преси; дві доповіді на місяць про внутрішні справи Італії, статті і замітки для італійської преси.

11 лютого 1920

Єремійв прислав Мазуренкові з Відня телеграму: «Два дні чекаю Вашої відповіді. Я можу отримати гроші і зараз виїхати. Будьте ласкаві повідомити телеграфічно наслідки заходів щодо візи для мене й Назаренка».

Мазуренко відповів: «Усіх заходів вжито. Формальності триватимуть який тиждень. Майте терпець».

Назаренко мав би бути призначений А. Макаренком на посаду аташе при нашій місії. Не знаю його зовсім.

В. Мазуренко вислав телеграми Славинському в Празі, Василькові в Берні, М. Левицькому в Атенах, Тишкевичеві та Шумицькому в Парижі з подякою за поздоровлення, а також (за винятком Шумицького) з повідомленням про виступ депутата Коріса в парламенті з домаганням визнати українську державну незалежність.

Пропозиція Коріса вийшла від Італійської народної (католицької) партії:

«...Щодо проблеми Росії італійський уряд, шануючи національний принцип, повинен нарешті особливо перебрати ініціативу визнання, так давно вже жаданого, української національності в повному обсязі. Навіть більшовицький уряд, зрештою, визнав існування національної України, як виявляє його недавній ультиматум Польщі. Італія повинна втрутитися, щоб зробити мир у Росії, неухильно допомагаючи

у своєму посередництві визнати національності, що заощадило б Італії, крім зносин з Туреччиною, важливі позиції на Сході. Хай тепер зробить уряд те, на що дозволяє теперішня ситуація».

Таке несподівано сприятливе для нас наставлення викликано, з одного боку, зникненням із сцени Денікіна з його білогвардійцями, а, з другого, безперечним фактом, що український національний уряд перебуває далі на Україні і провадить боротьбу на своїй національній території. Щодо цього характеристичні телеграми з Варшави, що їх надрукувала низка часописів, а в тому числі й мілянський «Іль Секольо»:

«Тепер існують два українські уряди: один складається з різнородних елементів, другий — чисто більшовицький. За останніми вістками, перший посідає всю територію на південь від Києва, тобто частину західного Поділля і частину Київщини, з осідком у Брацлаві; другий тримає Київ і східну частину. Більшовицький український уряд має між своїми комісарами Раковського, румунського більшовика, а також Петровського, Мануїльського та Затонського.

Натомість український уряд у Брацлаві знаходиться під головуванням І. Мазепи, який, як запевняють прихильники Петлюри, (що перебуває тепер у Варшаві), діє в повному порозумінні з генералом і президентом республіки отаманом Петлюрою. Уряд Мазепи дав явні докази своєї мудрої внутрішньої політики, скерованої на відновлення ладу в провінціях, що є під його урядуванням. Можна отже надіятися, що Україна в найближчому році зможе дуже успішно відповісти на європейські запотребування збіжжя. Все залежатиме від ставлення російських і українських більшовиків у Києві...»

Повідомляється також, що «українське національне військо, продовжуючи наступ, досягло лінії Жмеринка—Бар—Фастів—Тараща. Український уряд вирішив продовжувати боротьбу, поки вся територія республіки не буде вільна від більшовиків. Повстанці обіцяли свою повну підтримку».

Також телеграма з Берну повідомляє, що «президент Швейцарії Мотта прийняв у суботу, 10 лютого, Миколу Василька, голову української надзвичайної місії у Швейцарії. Під час розмови, що тривала понад півгодини, міністер Василько повідомив про стан речей на Україні».

Вчора часописи принесли телеграми з Парижу, що католицький депутат Гайярд-Бансель домагався, під оплески всього парламенту, негайного визнання української незалежності: це наше повідомлення на підставі телеграми Тишкевича від 8 липня.

Це ніби справжній концентраційний наступ нашої дипломатії. Якби такі вістки приходили частіше, було б легше на душі...

Але більшовики захопили Одесу.

В. Мазуренко передав мені повідомлення о. Ксаверія Бона з 14 лютого про призначення на Україну Апостольського делегата. Це повідомлення призначене для преси, але Мазуренко його стримує: здається, хотів би зробити його... більше світським!

Тим часом ось текст повідомлення:

«Завдяки заходам нашої місії при Святому престолі, Його Святість Бенедикт XV допіру призначив о. Дженоккі Апостольським візитатором України. Він виїздить з офіційним дорученням від Папи нести допомогу в грошах і в ліках (загально на суму 100 000 лір — Є. О.) хворим і недужим України. Святий Отець дуже цікавиться всім, що відбувається в нашій нещасній країні. Призначення спеціального делегата — новий цьому доказ, і ми можемо тільки радіти щасливому виборові. о. Дженоккі користується репутацією цілосної людини, він має глибоке знання людей і речей, він користується глибокою загальною повагою і в Римі, і за кордоном».

о. Дженоккі народився 1860 року в Равенні. Після прекрасних студій у папській семінарії «Піо» його висвячено на священника в 1885 році, і він увійшов до Чину місіонерів св. Серця. Призначений на закордонні місії, на доручення Його Святости Лева XIII, він був висланий до Сирії, де перебув два роки, а потім до Константинополя, на становище генерального вікарія, на шість років. Потім він пробув 4 роки на Новій Гвінеї, як голова місії. По повероті до Риму, він був призначений екзамінатором римського духовенства, яким він був аж до виїзду до Америки. Успіхи його місії в Перу всім відомі. Повернувшись потім до Італії, о. Дженоккі залишався безвиїзно в Римі.

Він — доктор теології. Він був професором біблійного екзегезу в Аполінарському університеті, а тепер він — радник (консультант) Папської біблійної комісії і генеральний асистент Конгрегації місіонерів св. Серця. Він спеціально присвячується вихованню молоді, і ім'я о. Дженоккі дуже популярне серед студентів університету та римських лиців.

Крім італійської, французької, англійської та німецької мов, о. Дженоккі говорить багатьома східними мовами.

Зрештою, ось у яких виразах щоденний бюлетень міжнародної інформації «Ля Кореспонденца» (ч. 29, 11 лютого ц. р.) сповіщає про призначення славного Апостольського візитатора:

«Святий Отець призначив Апостольським Візитатором на Україну, дуже відомого о. Дженоккі, людину глибокої культури, обдарованого глибоким знанням людей і речей, довіряючи йому розподілити серед бідних українців дуже важливу суму, зібрану Св. Престолом. о. Дженоккі дуже цінять у культурних колах Італії і закордону, і він уже успішно виконував подібні місії. Всі пригадують собі успіхи, яких він досягнув, кілька років тому в Перу, де він мав переговорювати з

урядом від імени св. Престолу для полегшення жалюгідних умов життя „култиваторів кавчуку”, яких піддавалося найжорстокішим фізичним карам і яких жакливо визискувано. Англійський уряд мусів зацікавитися цими варварськими вчинками й дав про них комюніке в Палаті комун на підставі доповіді, що її склав сер Кезмент, тодішній британський консул, дуже відомий ірландський агітатор, що пізніше був засуджений на смерть у наслідок повстання Сайн-Файнерів. Святий престол домігся через о. Дженоккі, що перуанський уряд встановив у Путумайжо, де містяться виробництва кавчуку, закони, які охороняють цих робітників. о. Дженоккі був також протягом 10 років генеральним вікарієм у Константинополі й виконував дуже делікатні місії в Сирії. Святий престол не сумнівається в його нових успіхах в тій місії, що йому довірено...».

Проте в цьому повідомленні нічого не сказано про справжній зміст тієї довіреної о. Дженоккі місії, що, очевидно, не може обмежуватися самим розподілом ліків та грошей «серед бідних українців».

На цей справжній зміст натякає генуїський щоденник «Аціоне», який в числі від 11 лютого пише:

«Він (о. Дженоккі) має виконати дуже делікатну та важливу місію, бо на Україні постає загроза схизми (?! — Є. О.), і релігійні та моральні проблеми, що виникають у нових державах, дуже чисельні та складні. Як відомо, аналогічну акцію провадить монсеньйор Ратті в Польщі, і призначення о. Дженоккі входить у плян дипломатичної діяльності Ватикану, за якою варто слідкувати...».

17 лютого 1920

У віденському «Українському прапорі», органі західноукраїнського уряду Петрушевича, в числі від 6-13 лютого з'явилася дуже неприємна замітка під заголовком «Злишний наклеп високоповажаного пана Мазуренка». «Високоповажаного пана Мазуренка» взято в лапки. У ній написано:

«До історії наших канібальських поражунків, які тепер зводять із собою різні наші „політики” з Великої України, належить також історія з відкликанням українського посла Антоновича. Стосуючися до наказу Петлюри, який розпорядив обмеження штатів усіх закордонних представництв, виникла також у Римі боротьба за переконання (читай, посади) між тамошніми членами місії. Посол Антонович наказав виробити нові штати. Рахунок, який йому пропонується, дуже невдоволів шановного посла, і тому він або цілком повикреслював з нього деяких членів місії, або поскорочував їм штати. Один з радників посольства, себто кажучи словами найновішого числа «Волі» (ч. 4), „високоповажаний пан Мазуренко”, чим швидше спакував чемодан і прибув у Відень до „уряду” („ін партібус інфіделіум”). Тут йому вда-

лося не тільки здобути потрібний акредитив, але ще й при нагоді приставити стільця послові Антоновичеві.

«Останній був відкликаний, а на його місце вступив, як тимчасово виконуючий обов'язки голови сам же „високоповажаний пан Мазуренко”.

«Досі історія — продовжує „Український прапор” — була б для нас, що живемо за кордоном і що до всіх містерій, які йдуть тепер по наших місіях та урядах, непричасні (Богу дякувати, що ніколи не були), а тільки дивимосся на них, як спокійний видець на гризню звірят у менажерії, — досі, кажемо, історія була б для нас буденна і не цікава. Але склалося так, що „високоповажаний пан Мазуренко”, при нагоді перебування у Відні, пустив тут цілком злишний, на нашу думку, наклеп на през. Петрушевича і наших полонених в Італії. Він подав, що през. Петрушевич прислав днями до начальника української військової місії в Римі отамана Коссака депешу з Парижу, в якій наказує йому лагодити десант наших полонених знову в руки Денікіна. Це мало вплинути на настрої отамана Коссака так погубно, що цей негайно зголосив свою димісію. „Високоповажаний Пане Мазуренко”! Вся ця історія з телеграмою през. Петрушевича — вислана Вами з пальця брехня. Що знов тикається (але мова! — Є. О.) особи отамана Коссака, то він справді зголосив димісію, але з цілком інших причин. А саме, він слушно заявив, що після безглузлого і злочинного запродання нашої землі теперішнім урядом Петлюри, він далі йому служити не думає. Стільки в цілій історії правди.

«І взагалі ми не розуміємо інтенцій Ваших, «високоповажаний пане Мазуренко». Галицький уряд бідний. Що Вам з ним або без нього? А вже коли хочете конче приподобатися кому, то видумайте щось нового. Бо, бачите, історія із „зрадою” — це вже відлежалий сир навіть у струсячих шлунках багатьох професійних калюмніаторів. Лишть през. Петрушевича та нашу армію в спокої і виконуйте собі до слушного часу ваші тимчасові „обов'язки” в Римі».

В. Мазуренко покликав мене і дав мені текст спростування, щоб я вислав його до «Волі» й «Українського прапора», підписавши офіційно, як завідувач пресбюро в Римі. З огляду на те, що цей текст виглядав не дуже літературно (Мазуренко і пише, і говорить не надто блискуче), я попросив дозволу його трохи переробити. Остаточний текст, який В. Мазуренко ухвалив, виглядає так:

«В числі 1-4 „Волі” з'явилась замітка про приїзд радника української місії в Італії п. Мазуренка, яка дала привід „Українському прапорові” вмістити в ч. 9-10 замітку під заголовком »Злишний наклеп „Високоповажаного Пана Мазуренка”».

«Українське пресбюро в Римі, після відповідних перевірень у канцелярії місії, має честь просити Редакцію „Українського прапора” („Волі”) подати в найближчому числі такі фактичні поправки до вищеназваних заміток:

«1) Радник української місії в Італії п. Мазуренко, їздив до Відня, маючи доручення голови місії п. Антоновича відвідати різні офіційні особи, що їм він, на основі офіційних паперів місії (листів п. Голови місії з 14. 1. 1920 до пп. Макаренка, представника Високого Уряду УНР за кордоном України, Сидоренка, посла У.Н. у Відні та Сингалевича, посла ЗУНР у Відні) доповів про телеграму п. Сингалевича, а не Петрушевича.

«2) Замітку „Волі” (що не відмовиться посвідчити й Редакція „Волі”) складено без усякої участі та відома п. Мазуренка.

«3) Голову місії п. Антоновича викликано (а не відкликано) офіційним листом від 14. XI. 1919, написаним ще в Кам'янці і підписаним міністром Мазепою, для доповіді урядові. Тим же офіційним листом доручалося радникові Мазуренкові виконувати на той час обов'язки голови.

«4) Подорож п. Мазуренка в січні 1920 до Відня не могла вплинути на зміст листа, написаного 14 листопада 1919 в Кам'янці.

17. 2. 1920. Завідувач пресбюра в Римі Євген Онацький».

18 лютого 1920

В. Мазуренко вислав до міністерства у Варшаву, а також Макаренкові до Відня і Мацієвичеві до Букарешту таку телеграму:

«Інтимний обід відбувся у міністра Фінляндії. Були запрошені міністри Грузії, Латвії, Литви та України. Обід мав на меті встановити вузькі зв'язки для спільної праці в Римі всіх поневолених народів. На адресу України виявлено велику симпатію».

21 лютого 1920

Єремієву, після довгих клопотів і біганини Чехівського, сьогодні послано візу телеграфом.

Севрюк уже зліквідував о. Сембратовича та кн. Трубецького і сказав останньому, що поволі зліквідує всіх. Бандрівський та Інсабато вже влаштувалися комерційними агентами у Перепилиці й мають невдовзі їхати до Одеси з кораблями з милом... Взагалі, як казав учора кн. Трубецький, в місії для воєннопонених страшенно пахне «гешефтом»... на державні гроші. Князь був дуже близький з Севрюками і знає чимало про його справи. Сьогодні він свідчив проти Севрюка. Виявляється, що він одержав із коштів місії у Франції 80 000 швайцарських франків на пропаганду серед полонених, потім ще 2 мільйони корон на санітарну допомогу полоненим. З тих грошей на часописи для полонених витрачено протягом одинадцяти місяців 536 лір. Для 36 000 полонених!

До середини листопада місяця не мала жадних книжок. Нарешті, в листопаді, коли кн. Трубецький їздив до Відня, закуплено книжок

приблизно на 1 000 лір, але більша їх частина досі валяється в місії, не зужита.

Разом на пропаганду та інформативну працю серед полонених за 1919 рік витрачено — 1 546! На санітарні потреби, на поліпшення харчу й одягу не було витрачено, як здається, ні копійки. Тим часом на всі сторони телеграми про різні дурниці. Прийде французький часопис з якоюсь цікавою вісткою з Парижу, зараз її в десятках копій до всіх впливових осіб, ... не минаючи й того самого Парижу: «Нас інформують, що ...». Але переважно ці відомості беруть з італійських часописів. Для цього Севрюк тримає спеціальну людину, яка переглядає часописи, чужі бюлетені (в тому числі й нашого пресбюра), вибирає, що цікавіше, і Севрюк шле як своє: «Нас повідомляють, що ...». В деякі дні витрати на такі телеграми доходять до 800 лір. Ось де причина впливів Севрюка! Яка поінформованість! Яка активність!

А тим часом та сама Саварен, панночка-швайцарка, що розсилає ті телеграми, які не мають жадного відношення до воєннополонених, казала Ніні: «Бідні полонені! Мені, хоч і чужій, їх шкода. Ніхто ними не опікується».

І о. Бонові, і Мазуренкові дуже хочеться зробити ревізію у Севрюка, але обидва вони один за одного ховаються, адже треба домогтися уповноваження згори. І головне тут все таки в Мазуренкові, але куди йому! От іще дав нам Бог тюхтія! Для Севрюка треба було б тут Єремієва, у цього вистачило б енергії й ініціативи.

Вчора ввечорі повернувся з Відня Антонович. Питаю Мако:

— Ну, як же? Вияснилася справа?

Він трохи зніяковів:

— Та ніби ... Смішно якось виглядає. Десять днів його там «уламували», щоб він залишився далі послом і ...

— І?

— І не «уламали»! ... Проте, відставки не прийняли.

— Так як же воно буде?

— Та отак, як бачите. Антонович з Риму таки їде. Переймати назад посольство не хоче. Каже, що час тепер однаково не видний, хай от місяців зо три відпочину, а там побачимо ... Що ж до всіх отих розпоряджень Єремієва, то вони всі не дійсні, не законні, бо роблено їх без усякої участі Директорії. Це все М. Ковалевський зробив.

— А-а, Ковалевський ...

З М. Ковалевським ми були в добрих взаєминах ще з дореволюційних часів, а в Центральній Раді він був лідером нашої фракції есерів. Якраз сьогодні вранці я вислав йому листа, домагаючися ревізії місії Севрюка. Як видно, добре влучив.

Мако казав мені, що Антонович стурбований моїм листом до «Волі» і «Українського прапора», бо там не все відповідає правді. Я відповів Макові, що це мене не стосується, бо мені було дано офіційну до-

відку з канцелярії місії, про що я згадав і в листі. Крім того, листа перечитав і затвердив Мазуренко.

— Так то воно так... Але Антонович дуже хотів би Вас бачити. Завтра десь о 10 годині в «Ексцельсіорі».

— Добре. Ясно, що я прийду.

*

«Іль Попольо Романо» приніс сьогодні таку нотатку:

«Кілька тижнів тому Товариство українських жінок у Римі зібрало між українцями, що живуть у Римі понад 2 000 лір для купна і висилки ліків на Україну. Італійський Червоний хрест, до якого це товариство звернулося з проською полегшити йому придбання і висилку ліків, подарував ще й від себе — великодушно — санітарних матеріалів на 6 000 лір. Тепер ми довідуємося з Відня, що весь цей матеріал передано вже Українському Червоному хресту».

Про цей дарунок ліків була вістка в «Українському прапорі» від 6 лютого:

«Секретар дипломатичної місії при св. Престолі п. П. Карманський привіз із Риму дев'ять скриньок з ліками і перев'язовими матеріалами, призначеними для України вартости 8 000 лір, — в одній частині закупленими Гуртком українок у Римі, а в більшій частині подарованими Італійським Червоним хрестом. Цінне добро передане нашій санітарній місії у Відні до дальшого зарядження».

Сьогодні ввечорі Ніна з Мазуренками в опері, де дають «Джоконду» Понкієллі, завтра вранці о 10.30 год. з о. Боном у Папи, ввечорі на симфонічному концерті в «Августео», величезній залі, перероблений з надгробка імператора Августа.

Ніби трохи дивна ідея робити концертну залу в рештках надгробка...

22 лютого 1920

Був у Антоновича. Він каже, що він і далі «голова», бо його дімісію не прийнято, але, звичайно, якщо Мазуренко не захоче передати йому назад місію і домагатиметься офіційного наказу, то... доведеться чекати наказу.

Він, дійсно, страшенно обурений моїм листом до «Волі» та «Українського прапора». Каже, що Мазуренко їздив до Відня не з його доручення, а з власного бажання, і він тільки дав Мазуренкові кілька листів, які той, зрештою, нікому не передав. Каже, що буде відповідати в пресі, напише до Сингалевича листа з пропозицією вживати його, як вважатиме за краще, і взагалі не буде у своїй відповіді нікого милувати — ні Мазуренка, ні мене.

Цікаво, що він міг би мені закинути? Адже я виконував тільки офіційне доручення свого шефа.

Під час нашої розмови прийшов Мако і зауважив:

— Але ж була якась телеграма!

Антонович засміявся:

— Та була. Але не від Сингалевича. Зрештою, я не знаю всього, що в ній було.

Словом, він відмовляється від усього, що сам же говорив Мазуренкові із слів Коссака. Його бажання, як він казав, ні в якому разі не псувати своїх взаємин із Сингалевичем і допомогти галичанам замиритися з наддніпрянцями. Бажання, певна річ, дуже добре. Мені також здається, що необхідно знайти якусь спільну політичну лінію, але... при чому тут я?

Якщо була телеграма, то була, а як ні, то ні. Мазуренко повідомляв, а чи справді була така телеграма, хай відповідає той, хто інформував. Нарешті, я маю чорновик листа в його першій редакції, писаний власною рукою Мазуренка.

У житті все так: де пани б'ються — в хлопів чуби тріщать. Або ще й інакше: Кому-кому, а куцому змелеться!

Ніна була з о. Боном і Парфановичем на приватній аудієнції в Папи. о. Бон заїхав по неї автом і автом привіз додому. Повернулися вони обое дуже задоволені та веселі. Папа прийняв їх дуже ласкаво й привітно, хоч наша делегація, з вини Парфановича, спізнилася на чверть години. Папа зустрів їх біля самих дверей, так що вони замість ставати, наближаючись від дверей тричі навколішки, згідно з прийнятою етикеткою, стали тільки раз. Папа посадив усіх трьох поруч із собою й провадив розмову 20 хвилин, що о. Бон вважає незвичайним.

Папа запитав Ніну, звідки вона, і, довідавшись, що з Києва, сказав, що всі українці — однаково його діти, всіх їх він любить однаково. Він зазначив також, що українська делегація до нього дуже добре складена — священик, жінка й військовик. Багато розпитував про митрополита Шептицького, і о. Бон оповідав йому про польські утиски, яких зазнають українці в Галичині. На прощання Папа дав Ніні і Парфановичеві хрестик із вервицею, а о. Бонові — медалью з своїм портретом. Благословляючи делегацію, Папа сказав, що благословляє і всю українську націю.

Після цього свого успіху о. Бон поспішає до Відня, де вживе заходів і щодо Севрюка, бо на Мазуренка мало надії; його державні інтереси цікавлять тільки доти, доки немає небезпеки для власної особи.

Я сказав о. Бонові, що я написав листа М. Ковалевському, в якому змалював приблизний стан речей і домагався ревізії місії Севрюка. Тому я радив о. Бонові переговорити також із Ковалевським, але о. Бон відповів:

— На жаль, Ковалевський дуже вороже до мене настроєний, бо думає, що я разом з Дмитром Дорошенком і Василем Вишиваним створив гетьманську партію для Вишиваного. Це не відповідає правді, бо хоч я справді в приятельських взаєминах і з Вишиваним, і з Доро-

шенком, але приятелювання — одне, а політика — зовсім інше. Я приятелював і з Панейком, але хіба можу бути прихильником його нерозумної політики?!

Тепер я розумію, звідки пішла байка про призначення Дорошенка на місце Антоновича, і даремне о. Бон звалював на Лучинського, що це, мовляв, він пустив цю поголоску.

До того, що Антонович залишився головою місії, о. Бон ставиться дуже недовірливо.

Коссак прислав телеграму з Відня, що чекає там інструкцій від Петрушевича. Надіється перейняти на себе військову місію від імени уряду ЗУНР. Хто в ліс, а хто по дрова!

Липовецька вмістила в генуйському часописі «Іль Кор'єре Меркантіле» від 20 лютого довгу статтю про «Відновлення торгівлі із Сходом», в якій, між іншим, повідомлено, що «цими днями прибуде до Генуї українська комісія, складена з кращих елементів Українського кооперативного союзу, могутньої організації, що посідає 25 000 різних кооперативів, які охоплюють яких 80% населення. Ця комісія, що в ній представлено дирекцію Кооперативного банку, централю Споживчого союзу і централю хліборобських кооперативів, уповноважена від уряду Української Національної Республіки створити цілу мережу для торгівлі з закордоном. Природні ресурси України величезні. Збіжжя накопичено на Україні в величезній кількості і так далі.

В жіночому тижневику «Іль Джорнале делля Донна» від 21 лютого надруковано її другу цікаву статтю про Наталю Кобринську.

23 лютого 1920

Захвилювалися наші дипломати. Чехівський навіть вислав телеграму до Єремєєва, щоб кінчав трагікомедію з Антоновичем, який повернувся до Риму і називає себе головою. Мазуренки також почувають себе не дуже приємно. Антонович залишив у місії на адресу «Радника надзвичайної дипломатичної місії в Італії» такого листа:

«... Доводжу до Вашого відома, що уповноважений член Високої Директорії п. Макаренко і член ради міністрів кабінету І. Мазепи, міністер фінансів Б. Мартос, звернув мою увагу на те, що папір п. Радника В. Директорії від 22 січня 1920, ч. 131 — не законний і до виконання не належить. Ні членові В. Директорії, ні тим більше її Радникові не належить право призначати співробітників до місії. Знаючи це, п. Радник Директорії в названому папері ніби не признає до місії нових людей, але висловлюється так: „У складі Вашої місії залишаються...“ Але залишатися можуть тільки особи, які в складі місії на той час писання паперу були.

«Тим часом ні колишній секретар місії М. Єремєєв, ні п. С. Назаренко в складі місії не були, бо п. Єремєєв ще наказом п. Міністра за-

кордонних справ від 10 грудня 1919 дістав інше призначення в міністерстві, а п. Назаренко у місії ніколи не був.

«Тому стосовно пп. Єрем'єва і Назаренка наказ п. Радника В. Директорії є новим призначенням, тобто є не законним, і тому до виконання не належить.

«Про ці уваги п. члена В. Директорії і міністра Мартоса вважаю за потрібне Вас повідомити для відповідного поступування. Голова Місії Дм. Антонович».

Мазуренчиха, що вже повернулася з Парижу, дивується, що Антонович покликав для вияснення справи з листом мене, поминувши Мазуренка.

Виявляється, що, як тільки Антонович приїхав до «Ексцельсіору», Мако прибіг до Мазуренка й намагався його намовити, щоб переконав Антоновича в необхідності залишатися далі послом, бож, на щастя, мовляв, його димісії не прийняли, але він сам упирається, що не хоче бути більше послом. Мазуренко ж залишився б при ньому фінансовим агентом, бо у Відні говорили, що в Італії потрібно урядові мати фінансового агента. Але просьби та умовляння Мака не допомогли, і тоді взялися ніби за залякування. Проте, Мазуренко стоїть на своєму. Твердить, що телеграма від Сингалевича таки була, і що сам Антонович показував її йому та Пащенко. А що Антонович тепер від того відрікається, то це справа його сумління. Видно, так йому вигідніше...

Ми разом поверталися з симфонічного концерту в «Августео» (концерт був чудовий), і, коли я переказав йому мою розмову з Антоновичем, Мазуренко трохи помовчав, а потім нараз засміявся.

Я здивовано подивився на нього:

— Не знаю, чого це вам так весело. Мені ця історія видається дуже сумною.

— Сумною? А мені так, ніби я на гойдалці. То вгору, то вниз... Тепер, значить, моя черга їхати до Відня. То один, то другий. Ха-ха-ха!

— Смійтесь, смійтесь! Ви, може, і поїдете до Відня, а ми — як?

Мазуренко схаменувся.

— Так, так... Справді погано. Ясно, в кого грошей багато, тому може весело на гойдалці гойдатися, але тим, хто живе з дня на день, без можливості щось заощадити, від гойдалки нудить. Антонович мені закидає, що Мазуренко давав того листа підписати і Макові, і Пащенко, але ті не погодилися, а от я підписав.

Але Мазуренко заперечує:

Макові я взагалі нічого не давав і не пропонував, а Пащенко, поговоривши зі мною, цілковито з мою думкою погодився, щоб листа вислати від канцелярії місії, але коли я склав листа, я вирішив, що хай краще лист піде від пресбюра.

— На жаль, Антонович не знає, як фактично стояла справа. І думає, що оце воно так було, як мені переказував.

— Ясно, Пащенко, мабуть, так її йому й представив.

Чехівський дуже обурений цією історією з Антоновичем:

— Шкода, що Мазуренко не звернувся з цим листом до мене. Я б не тільки підписав, але так би й написав, щоб комусь аж у носі закрутило. Певно, не так, як ви!

— Звідки ви знаєте, як я написав?

— Знати, то я не знаю, але здогадуюсь... нема у вас досить перцю.

— Хай буде й по-вашому. Але скажіть мені, хто взагалі про цей лист доповів Антоновичеві?

— Як хто? Ясно — Пащенко. Він взагалі під Мазуренка підкопується і тримається в усьому Антоновича... От і тепер не вніс у реєстр осіб, що потребують візи до Італії, Назаренка, нового аташе. А чому? Бо боїться, що з приїздом Назаренка та Єремєєва мусітиме перейти знову на становище молодшого урядовця.

Назаренка на посаду аташе накинув у Відні член Директорії Макаренко. Тут одним кажуть, що грошей нема, а тим часом призначають ще й інших, яким треба довшого часу, щоб принаймні мови навчитися й пригланутися справам.

Мако заявив мені, що днів через десять їде до Франції.

— З дипломатичними дорученнями?

— Ні, з валізками. Зовсім.

— Як так? Чому?

— Не можу більше витримати. Подався до димісії.

— Так, але ж її ще не прийнято. Вас залишили.

— Ні, ні! Я не можу залишатися. Ви думаєте, що я так гаряче приймав цю справу до серця, що хочу залишатися? Ні, ні! Мені тільки хочеться, щоб кожна справа йшла по-справедливому.

— Все ж таки мені це — несподіванка. Куди ж ви — до Парижу, чи до Ніцци?

— Буду і там, і там.

— Застанете ще Галіпа в Парижі?

— Не знаю. Він мені нічого не писав. Взагалі, як поїхав, нікому нічого не писав. Навіть о. Бонові, хоч обіцяв.

Чехівський не вірить. Він по всіх усядах бачить тільки інтриги і намагання когось обдурити:

— Це вони (себто Антонович і Мако) присипляють увагу, а насправді насядають на Мазуренка, щоб він «здрейфив».

Отець Бон теж хоче якнайшвидше до Відня. Вже післав телеграму Макаренкові, що їде.

Князь Трубецький, якого Севрюк відправив, сидить без грошей. Ніна запросила його до нас обідати — все ж таки колишній співпрацівник.

Він написав доповідь про Севрюкову місію, але... забув підписати. Лучинська прислала Ніні листа з Парижу з 20-го лютого:

«... Тут заснувався жіночий гурток: Лозинська, Галіп, Савченко, Галяфре, Адамович і я. Зорганізувався він ще недавно, і праці покищо мало, та й грошей немає. У мене до Вас прохання: зробіть мені протекцію у Гриненка, щоб він надіслав сюди свої образки для магічного ліхтаря. Через тиждень я їх йому поверну в цілості. Тут, розумієте, треба поширювати українську ідею серед французів, і така демонстрація образків мала б величезне значення... Разом з цим листом посилаю Вам журнал, про який Ви просили. Якщо Вам до сподоби, можу прислати ще. Я тут поступила на курси французької мови, студію «прикладне мистецтво». Життя тут дороге. Новин особливих нема. Приїхали Геркен, Галіп. Грошей у місії нема, першого платні не видадуть...».

Образки для магічного ліхтаря не Гриненка, а місії, і без дозволу голови місії їх вислати не можна. Але — хто тепер, властиво, голова місії?

24 лютого 1920

Вчора кн. Трубецький запросив нас з Ніною і Мазуренка на Палятин, щоб зробити кілька зняток на пам'ять. Вечір був чудовий. Ми довго сиділи на Бельведері палацу Тіберія, між вічнозеленими дубами, і не могли надивитися на чарівну панораму перед нами: Капітолій, Римський форум з усіма його мальовничими рештками античних базилік, тріумфальних луків-брам, святинь, дому Весталок і пишного фасаду храму Антоніна і Фавстини. Було напрочуд гарно, але світла було не досить, і знятки не вийшли добре. Трубецький приніс їх сьогодні до місії, і ми були розчаровані. Зрештою, приходив він не задля них, а щоб понаписувати свої заваги до паперів Севрюка про його діяльність. На жаль, у мене не було вільного часу, і він умовився з Чехівським, що той йому допоможе, бо князь «не твердий» в українській мові.

Щодо місії Севрюка, то Ніна оповіла мені сьогодні характеристичну сценку з внутрішнього життя цієї місії.

Парфанович сидить, розбирає листи від полонених.

— Та й ганьблять же нас, ганьблять! — нараз вихоплюється в нього.

— Хто це нас ганьбить і за віщо — питає Цимбалістий, новий службовець місії, з полонених.

— А от гляньте! — і він подає Ніні та Цимбалістому листа від якогось Гавдида з табору полонених у Фоссано з датою 22 ц. м.

Гавдида пише, що в усіх націй місії — як місії, і в чехів, і в поляків, тільки в українців якась така місія, що ніколи нікого не пришле, ніколи не відвідає.

Надійшов Севрюк. Парфанович і йому дав прочитати. Відмахнувся.

— Хай Бандрівський напише відповідь.

Але Бандрівський, як завжди, довго не приходив. Парфанович тим часом хвилюється й лютиться.

Швайцарка Саварен пише приватні листи Севрюка до Степанківського на бланках місії, і Парфанович не витримує:

— Сказано ощаджувати, і навіть до місії в Інсбруку ми пишемо тепер на звичайному папері, бо бланки дорого коштують, а вона пише приватні листи на бланках!

Але швайцарка української мови не розуміє, а Парфанович по-французькому не вмів. Та коли б і вмів, мало б допомоглося...

Нарешті, приходять Бандрівський.

— Ах, пане Бандрівський! Тут прийшов один лист... так нас ганьблять, так ганьблять!

Але Бандрівський сьогодні в гарному настрої, і йому зовсім не хочеться його собі псувати.

— Ну, кого там ганьблять? Певно, вас ганьблять, пане Парфанович, — жартує він.

Але Парфанович жартів взагалі не розуміє, а сьогодні й поготів.

— Вибачайте, пане Бандрівський, я своє діло роблю, що до мене стосується. А це до мене не належить. От і тепер, ніхто мені нічого про ці листи не казав, а я от сиджу й диктую. А цей лист пан Голова казав вам передати.

— Кажіть, кажіть! — жартує далі Бандрівський. — Це напевно вас там ганьблять...

— Я протестую!

Ніна, що любить жартити, і собі встряла:

— Де протестують, там і я! Я також протестую. Але про що, власливо, мова?

Парфанович зовсім розкудакався:

— Ні, ні! Ви мене до того не плутайте! Я своє діло роблю, але я боюся. Я й своїй тіні вже боюся. Ні, ви мене до того не плутайте!

Бандрівський махнув рукою і вийшов з листом. Через кілька хвилин повертається, чорний, як ніч.

— Е-е... Що ви особливого знайшли в цьому листі? — каже він Парфановичеві, але так, щоб усі чули. — Нічого особливого. Аджеж ми листувалися... посилали часописи... А що не їздили, так не можна ж було, Ви ж знаєте.

Він говорить і дивиться на Парфановича, ніби шукаючи в нього підтримки своїм словам, але той не піддається.

— Ні, ні, пане Бандрівський, нас таки страшенно ганьблять. Я того боюся.

Бандрівський поспішив зникнути.

Тоді забрав слово і кн. Трубецький, також присутній:

— Маєте рацію, пане Парфанович, маєте рацію. Тільки ви тут і працюєте, і це напевно вас не стосується.

— Ні ні, це мене не стосується! Але я боюся. Людей боюся. Краю боюся, як додому повернуся. А їм що? Можуть і всі листи попалити.

Коссак дав знати, що в четвер, 26 лютого, виїздить з Відня до Риму. Мабуть, уже дістав розпорядження від Петрушевича.

*

Прийшов з доповіддю до Мазуренка і знайшов у нього Чехівського. Говорили про якість шість тисяч лір, що їх Мазуренко наказав видати авансом Макові для Антоновича.

Після доповіді, коли ми вдвох з Чехівським були на відкритій терасі, що виходить на чудові пінії вілли Боргезе, приходить нараз до нас і Мазуренко. Чехівський знову повертається до теми тих грошей. Тоді я не витерпів:

— Що це за гроші? — питаю. — Законна платня чи хабар якийсь? Чехівський сміється:

— Хабар, — каже. — Відступне.

Мазуренко теж сміється:

— Завтра Антонович виїздить. Їде перше до Берна, до Василька. Це все одна компанія. Потім до Парижу, хоче бачитися з Петрушевичем. Заповзвся мирити галичан з наддніпрянцями...

— А за ним слідом їде й Мако. Завтра зведемо з ним усі рахунки.

Головна справа — в місії зовсім нема грошей. А що Антонович позичив Василькові для швейцарської місії 20 000 швейцарський франків, рівновартісних тепер 60 000 лір, то й має від нього видобути назад ті гроші. Крім того, позичено 50 000 лір фінляндському послові Гумерусові. Робляться заходи, щоб повернути й ці гроші. Якщо це вдасться, місія буде на деякий час забезпечена, а там буде видно.

Обговорювали сьогодні з Мазуренком політичну ситуацію і наші можливі «орієнтації». Бандрівський казав, ніби поляки заарештували І. Мазепу. Ніби прийшла така телеграма з Відня. У нас такої вістки немає, але Мазуренко каже, що Петлюра у поляків фактично під арештом і свого листа до графа Тишкевича послав, викинувши листа потаємно через вікно, бо поляки не дають змоги листуватися. Хто зна, скільки в цьому правди. В усякому разі, ми прийшли до висновку, що в сучасних обставинах можливі тільки дві орієнтації — на поляків і на більшовиків. Орієнтація на поляків, здається, цілковито крахує, і залишається тільки орієнтація... на більшовиків?

Мазуренко, видно, до неї схиляється. Але що це значить — орієнтація на більшовиків? Миру з ними не може бути, бо ні до чого домоворитися з ними не можливо, а раз миру не може бути, то яка може бути орієнтація? Стоїмо весь час на роздоріжжі, бо власних сил

таки обмаль, а більшовики та поляки весь час їх ще й старанно зменшують. Залишається єдина можливість — перечікувати. Жахливо нудна можливість.

Антонович казав сьогодні Мазуренкові, що телеграма від Сингалевича таки була, але Коссак показував її йому довірочно, і, певно, буде тепер заперечувати, що він щось про те знає. А я в це не вірю: мені здається, що І. Коссак на таке не здатний.

Мазуренко сказав мені, що коли б до 20 березня грошей для місії не прислано, то він того дня, коли в нас звичайно відбуваються виплати, нікому нічого не дасть. У цій справі він уже написав Макаренкові і думає, що, мабуть, доведеться йому самому по ті гроші їхати. Як тільки приїде Єремійв, так він і поїде. Мазуренко просить накреслити криву (діаграму) видрукованих статей за весь час праці прес-бюра: хоче довести, що за його керування було більше видруковано, ніж за Антоновича.

25 лютого 1920

З «кивої» видрукованих статей нічого не вийшло, бо огляди преси розпочато тільки з серпня 1919, а звіти про пресу за часів Мазуренка — один забрав з собою Єремійв, а другий — сам Мазуренко, як їздив до Відня. Не залишилося даних, на підставі яких можна було б накреслити ту «киву».

Князь Трубецький написав Мазуренкові реляцію про діяльність місії Севрюка, але не хоче її підписувати, поки Мазуренко не звернеться до нього листовно з проською подати йому відповідні відомості. А Мазуренко не хоче писати в цій справі.

— Хай, зрештою, і не підписує! Головне, щоб були матеріали для подання до Відня, а звідки я їх узав, ніхто мене не питатиме.

Але я волів би, щоб був справжній документ, Чехівський казав, що намагатиметься умовити князя.

Мако передав сьогодні свої дипломатичні справи Чехівському, який, нарешті, досягнув того, чого весь час марно в Антоновича добивався.

У мене був о. Бон і показував копію телеграми, яку отримав Севрюк з віденського пресового бюро про заарештування Мазепи, Безпалка та інших. Севрюк про цю телеграму всім оповідає, але до нашої місії її не передав і не повідомив. А повинен би був саме з нашою місією порадитися, чи слід таку телеграму поширювати. Я казав Мазуренкові, що треба було б написати Севрюкові офіційного листа з запитом про цю телеграму, щоб ми мали якийсь документ. Тим часом прийшла до нас телеграма з Варшави від А. Лівницького, який змальовує політичну ситуацію в дуже рожевих барвах, тобто цілком протилежно тому, про що говорить севрюківська телеграма.

У розмові з о. Боном я сказав йому, що Мазуренко думає не виплатити нам платні у березні.

— Ну так що ж? Ви ж принаймні раніше свою платню регулярно отримували, а я ось з самого початку нічого не мав, — відповів мені о. Бон.

Так, але що я діставав? За самий пансіон за нас двох я плачу 1 100 лір, а одержую 1 000.

— Як? Тисячу? — о. Бон аж підскочив на своєму стільці. — Як це може бути? Я вже не кажу про те, що це ви, але кожний, хто працював би на такій відповідальній посаді...

Але, на щастя, на цю тему не довелося багато говорити, бо мене покликали до литовців, що прийшли переговорити зі мною про можливість їх співпраці в «Ля Воче дель Україна».

Отець Бон не знав, що я працюю... за «вільним наймом».

Нарешті, дістали довгого листа з 20 лютого від Мірних. Пише Зинаїда Василівна до Ніни:

«Моя люба, дорога пані Ніно!

«... Мені соромно, що я так довго Вам не писала, — все не мали певних вісток про свою справу, отже, писати з повсякчасним „може” та „мабуть” якось не хотілося. Але тепер уже все вияснилося, а тут ще й листа від Вас отримала.

«Перш за все хочу подякувати п. Євгенові за його лист. В ньому багато цікавого, і написаний він у такому гумористичному тоні, що навіть розвеселив нас.

«Приїхали ми до Берліну на короткий час, тижнів на два, бо Ів. Ів-ча було викликано сюди телеграмою, — значить, мали надію на швидке розв'язання справи, а сидимо тут уже два місяці, та, мабуть, вже надовго тут залишимося.

«Фінансова агентура перше не хотіла задовольняти вимог паризької місії, але Ів. Ів. багато попрацював, щоб переконати, що перше треба скоротити місію, а потім дати $\frac{1}{10}$ обіцяних коштів. Грошеве становище Тишкевича було дійсно дуже кепське, і він кидався за позиками на всі сторони: американські мільйони — це сама фантазія, там тільки тисячі було отримано. А в той час надійшла сюди від нашого уряду вістка, що всі місії скорочуються, і всі видачі грошей, як на майбутнє, так і за минуле, припиняються до нових розпоряджень. А ми все чекали, — це вже був початок лютого. Аж, нарешті, приїхав сюди М. Ковалевський і, з уповноваження колишнього члена Директорії Макаренка, установив нові штати та певні суми для задоволення потреб місій. Тепер вияснилося, що паризька місія має отримати, замість сподіваного мільйона, якусь сотню тисяч. Не забудьте ж, що уряд, скоротивши так кошти, досі не послав розпорядження про скорочення числа членів місії, і всі тамошні добродії сидять, нічого не роблячи, і чекають грошей. Тишкевич сам почав скорочувати місію,

але, на превеликий жаль, почав з українців, бо оточує його тепер цілком неукраїнський елемент, особисті прислужники, які всіх сил уживають, щоб не допустити до Парижу українських громадян. Цілковито обкрутили старого, і він робить дурниці. Читали, мабуть, протест кращих членів місії проти його діяльності, але все скінчилося перемогою чорної зграї, що умостилася на голові місії і псує, і дискредитує нашу справу.

«Спершу викинули Матюшенка, далі Дідушка (ну, це ще не велика біда!), далі виїзять звідти Шелухин, М. Кушнір. Ми з Ів. Ів-чем все чекали повідомлення від Тишкевича, що, за скороченням місії, посада скарбника касується, бо, по суті справи, такий кінець виходив природним, та, крім того, страшенно не хотілося їхати до тієї брудної компанії, від якої усі порядні люди тікають. Нарешті, отримали. Тепер Ів. Ів. має перевести гроші до Парижу, а самі ми тут лишаємося знову цілком вільними людьми.

«Але ж ця воля, правду кажучи, вже остогидла, бо живеш і не певен, чим далі будеш жити. Зробили ми недобре, що лишили свої речі у Швейцарії, бож думали через Швейцарію їхати до Франції. І от тепер я мушу їхати до Лютрі по речі. З великою приємністю подивлюся знову на Швейцарію, бо після Берліну вона здається дуже милою, алеж коштуватиме ця розривка чимало грошей. Завтра, 20-го, виїжджаю, а 2 березня вже повернуся сюди. Ів. Ів. лишається тут. Змінити Швейцарію на Германію дуже не хочеться, бо жити тут скрутно, особливо тепер; продуктів усе меншає, а народу наїздить сила, а все низький курс марки. Людям з високою валютою здається, що жити тут дешево. От і нам так. Коли тепер тут можна прожити вдвох за 3 000 марок, то це означає 250 франків, а в Швейцарії менше, ніж за 700 франків на місяць не вийде. От через це і треба кидати Швейцарію й перебиратися до Германії. Але ж життя тут злиденне, особливо через те, що пансіони повні, і хозяйки їх, бачачи, що їхнім пансіонерам нікуди вибиратися, годують нас, як жид коней, що вже зовсім були звикли нічого не їсти та на 13-ий день здохли.

«Жити тут весело — концерти, театри, кабаре, кафе — все повне народу, танцюють і вдень, і вночі; але все це страшенно обридає, бо й з мовою нам трудно, та й не справжня це штука, а все якісь сурогати.

«Є тут український клуб. Справа стоїть добре. Ми буваємо майже щотижня. Робив у ньому доповідь О. Приходько про тріумфи українського хору. Робив виклад і пані Ніни Голова, але видно було, що це не тільки не тріумф, а виправдання безпідставного витрачання грошей. Слухати — слухали, але віри не йняли. А їм плювати на довір'я громадян, аби гроші отримати!

«От і Гармоніюс тут живе і кепкує з нас усіх, що тримаємося дешевих пансіонів, бо сам він живе в найкращому готелі в Берліні. Кажуть, отримав він 30 000 франків від уряду на покриття тих видат-

ків, що зробив під час подорожі у справах Червоного хреста, на що його ніхто не уповноважував. Уряд вірить Гармоніюсові і в той же час робить постанову про негайну ревізію місії Червоного хреста, яка тут справді багато працює, веде справу чесно, бо головує в ній Холодний і витрачає на утримання всього штату службовців 80 000 марок, тобто на півтора рази менше, ніж отримує один Микола Левицький, сидючи спокійно в Берні. От правда в світі!

«Розуміється, ревізійна комісія для зревізування Червоного хреста працюватиме дурно, без грошей, і, розуміється, Вам стане через це ясным, що в цій комісії працюю я, та ще й хотіли, щоб за голову була але я одкрутилася.

«А до Вас Храпки їдуть, мабуть, через те, що пані Храпко в дуже добрих відносинах з пані Мазуренко.

«Дуже хочемо до Італії й ми, але нас чомусь ніхто не кличе, бо, мабуть, обридло кликати, бо ми не їхали, коли кликали. Я гадаю, що скоро всі старі українці за штатом опиняться, а справа перейде до Гармоніюсів.

Цілую Вас, моя люба пані Ніно! Панові Євгенові наше привітання.

Постскриптум. Дуже прошу писати про себе. Ми з Ів. Ів-чем зробили добрий гешефт: тут був Юрко Сірий, директор вид-ва „Дзвін“, ми йому продали наш переклад з французької «Небо» Флямаріона і заробили за це 10 000 корон. Це тільки 100 франків, але все таки не тільки свого доплатили, як звикли робити, а ще й заробили. З. Мірна».

26 лютого 1920

У віденській «Волі» від 21 лютого вміщено довге звідомлення Української військово-санітарної місії у Відні з-під пера підхорунжого Осипа Меркуна про «Наших полонених в Італії». Беру з нього тільки останній уступ:

«... Підписаному трапилася нагода їхати з транспортом інвалідів, і він, скориставши, приїхав у цей спосіб до Відня 5. 1. 1920. Тепер товариші шлють йому з полону розпачливі листи. Пишуть, що далі терпіти й ждати не можуть. І що полонені, записані на Україну, громадно домагаються від італійських команд, аби їх вислати до Галичини. Ніхто не в силі більше їх спинити. Вони бачать, що ніхто про них не дбає, ніхто навіть не навідується до них. Ані о. Лопатинського (? — Є. О.), ані панів і пань, про котрих писано їм, що мають об'їздити українські табори, ніхто в таборі не бачив. (Такі самі вістки підписаний має з інших таборів). Згадані вище пани воліють, певно, сидіти у „вічному місті“, ніж показатися поміж полонених. Радше нехай показуються там польські, румунські і московські пани, а українців там не треба... полонені, що ще в Італії, зголосилися до армії Петлю-

ри, не мають куди їхати на Україну і через деякий час ще мусять залишатися в Італії, то можна подбати бодай, щоб вони не голодували і щоб їх не трактували по-звірськи палками. Бо, кінець-кінцем, вони підуть не тільки до польської, але до якоїбудь армії, навіть китайської, аби лиш визволитися з такої неволі, як італійська. Взагалі полоненим в Італії тепер дуже тяжко орієнтуватися. Наша Республіка переживає тяжку кризу. Вороги кричать, що України вже цілком немає. Італійська преса пише про наші національні ідеали в глумливому тоні. Це датується вже від часу виїзду Тишкевича з Риму. Може бути, що до цього спричинилася орієнтація п. Севрюка на бік італійських соціалістів. Що з цього вийшло для української справи: ненависть або байдужість у буржуазному таборі і ще більша ненависть у соціалістичному таборі. Італійські соціалісти у величезній більшості — обожнювачі Леніна. Їх орган „Аванті” в чорносотенний спосіб накидався на український національний рух і вміщав нейнегідніші клевети на Отамана Петлюру. Річ природна, що супроти такого сумного стану речей, полонені попадають у зневіру й безнадійність, а це використовують лядські й московські агенти...».

У цьому ж числі «Волі» вміщено відомості про наших полонених, що їх зібрала з інших джерел військово-санітарна місія у Відні. Вона подає не менш трагічні відомості, скріплені також статистикою. Не маю охоти тут це переписувати, бо, зрештою, все зводиться до однієї фрази: «Становище наших полонених надзвичайно тяжке».

Такі наслідки майже річної «діяльності» місії Севрюка.

28 лютого 1920

Вчора повідомлено Л. Ріванеру, що його службу, з огляду на потребу загальної ощадности, обмежено до двох годин на день з платнею 300 лір місячно; а сьогодні повідомлено міністерство закордонних справ Італії, що С. Мако з сьогоднішнього дня припиняє свою службу в місії.

Учора ввечері приїхали, нарешті, Єремєєви і з ними П. Карманський. Зустрічали їх на станції А. Чехівський, о. Бон, о. Сембратович, Пашенко, Ріванера і Фіні, господарі хати, де Єремєєви винаймають помешкання.

Поїзд прийшов із великим запізненням, що взагалі визначає італійські поїзди, і о. Сембратович мав час оповісти нам чимало цікавих речей із свого багатого на події життя. Це людина дуже освічена і вміє цікаво оповідати.

Єремєєва ще на дворці успіла сказати Ніні, що наші політичні справи значно покращали і що Антонович, як здається, таки повертається до Риму. Сьогодні мені це підтвердив довірочно і о. Бон, який довідався про це, очевидно, від Карманського.

— Лівийський прислав з Варшави телеграму Антоновичеві. Але не кажіть про це нікому... включно з Мазуренком.

Потім він оповів мені, а пізніше Карманський дещо доповнив, що у Відні формується новий уряд, в який мають увійти Липинський, Шемет, Д. Дорошенко, Мацієвич (під знаком запиту), Архипенко і Макаренко (не член Директорії, а інший, самостійник, з борідкою). Головна мета цього уряду — представити Україну гідно (!) перед Європою, бо німці заявили, що поки не побачать на Україні справжнього (!) уряду, засеквестрованих грошей нікому не віддадуть.

У Відні була нарада представників Антанти. Ніби запрошували і Андрія Макаренка через англійського представника, але той ходив весь тиждень до Макаренка й нічого не міг добитися, бо він, мовляв, хотів, щоб зустріч відбулася при свідках, а Макаренко хотів розмовляти один-на-один (може, навпаки? — Є. О.). Так, нарешті, той плюнув і позвітував, що з Макаренком нема чого говорити...

Щось у цій історії недописує, але — нотую.

На Україні аж три українські уряди: один — чисто український, Мануїльського в Києві, провадить сильну українізацію, зукраїнізував, між іншим, університет св. Володимира в Києві; другий у Харкові — Раковського; третій — Шепеля, повстанський. Мазепа в Могилеві. Петлюра, хоч і під арештом, але у Варшаві, звідки його, певно, не випустять. Ткаченко ніде офіційно не виступає. М. Ковалевський, після поїздки до Голляндії, за місяць має бути тут. Севрюк чогось спішиться до Парижу і викликав Коссака, який перебуває в санаторії і не хоче їхати. Д. Дорошенко і Чайка (з військово-санітарної місії у Відні) мають незабаром, як тільки добудуть візи, приїхати сюди на ревізію Севрюка. Чайка ніби має уповноваження, з якими може засадити Севрюка до в'язниці (це останнє доповів уже Чехівський із слів Єрем'євої). Севрюка в Кам'янці Петлюра ніби не прийняв, але після розгрому Старосольський склав листа з подякою Антоновичеві, що його привіз Севрюк, і з того вийшло, ніби він повернувся переможцем. Околенко вже вісім місяців добивається візи до Італії для ревізії місії Севрюка, але Анотович не давав, боронив Севрюка.

Перепелиця та інші кооператори, крім Сербиненка, позбавлені уповноважень; таке ніби привіз Хр. Барановський з України.

Ніна вже від кількох днів помітила, що Бандрівський ходить чорніший ночі. Вона принесла мені вістку, що, хоч уповноваження Севрюкові видано ще 15 лютого 1919, перший вихідний лист зареєстровано в місії лише 20 вересня.

*

Мазуренко прибів сьогодні до моєї кімнати з повідомленням, що в нашій листі до «Волі» й «Прапору» таки трапилася помилка: замість Сингалевича, треба було написати Сембратовича. Сам о. Сембратович,

у присутності о. Бона, сказав йому, що це він посилав телеграму. Мусів я слати спішну телеграму до «Волі» і «Прапору», зазначивши, що помилку треба взяти на карб хибної інформації, а не «переписування», як хотів Мазуренко. Досить уже й того, що я дався втягнути в цю дурну історію.

Мазуренко дав мені вчора для перекладу на італійську мову листа В. Винниченка до редакції «Боротьби», передрукованого у «Волі» 31 січня. Лист дуже цікавий і характеристичний. Він спростовує повідомлення «Впереду» про його участь в уряді І. Мазепи:

«... Цим мушу заявити, що своєї згоди взяти участь у цім уряді я не дав і дати не можу через те, що соціально-політична програма цього уряду не відповідає моїм поглядам.

«У згаданій статті „Впереду” є посилання на мої слова, які були мною сказані в той час, як я був в уряді, а саме: „Більшовицькі форми не можуть бути пристосовані на Україні. Наша орієнтація — це революційний рух західньої, а не східньої Європи”.

«Це глибоко помилкові слова. Форми радянської влади в кожній країні, де відбувається гострий процес революції, необхідні для успішного ходу революції. Коли революція на Заході розв'ється і дійде до рішучої відкритої й гострої боротьби з існуючим там буржуазним ладом, вона необхідно прийде до форм радянської влади — до більшовизму.

«Найбільшою помилкою української революції й її проводирів була якраз та орієнтація на Захід, — себто, іншими словами, на контр-революцію. Ця орієнтація у великій мірі спричинилася до тої великої шкоди, яку було зроблено нами у справі соціального й національного визволення нашого трудового народу.

«Єдиною формою державности нашої селянсько-робітничої нації в даний момент є робітничо-селянська держава. Робітнича революція в Росії давала нам змогу створити й затвердити цю державність. Ми її одкинули й орієнтувалися на Захід, себто на ті сили, що були й є ворожі до нас. І цим ми нанесли велику шкоду й своєму народові, і своїй державності...

«Мені шкода і болюче, що моїми минулими — вільними і невольними — помилками користуються тепер, щоб додати ще більшої шкоди до зробленої мною та іншими політичними діячами в справі визволення наших працюючих мас від соціального і національного поневолення.

«Хай же цей лист спинить у використовуванні моїх помилок тих, які ще не зрозуміли й не відчули своїх власних помилок.

1 січня 1920. В. Винниченко».

Мазуренко хоче мати переклад цього листа на випадок «зміни орієнтації», щоб могли протоптати собі шлях до більшовиків.

«Аллеанда Економіка» видрукувала сьогодні довгу статтю під заголовком «Союз українських кооператив посилає своїх представників до Італії» і під заголовком «Новий шлях для нашої комерційної діяльності». В ній передруковано також велику частину статті М. Липовецької, опублікованої перше в «Корієре Меркантіле».

29 лютого 1920

Італійські часописи видрукували вчора телеграму з Варшави під заголовками «Протест українського уряду» і «Українська нота у Варшаві»:

«Українська місія у Варшаві висилає польському урядові та дипломатичному корпусові ноту, в якій, від імени єдиного законного українського уряду, очолюваного тепер головою держави Петлюрою і прем'єром Мазепою, формально проголошено, що, коли цей уряд не буде допущено до участі в польсько-більшовицьких переговорах, наслідки цих переговорів не матимуть сили для України. Так званий український советський уряд — не законний».

«Іль Джорнале д'Італія» додає такий коментар:

«Уряд Петлюри і Мазепи й далі завзято боронить свою законність: він, справді представляє, чи точніше сказавши, продовжує те, що репрезентувала Центральна Рада, обрана в загальних виборах. Трудно сказати, які реальні наслідки може дати ця нота, бо не відомо, якими силами і якою територією насправді розпоряджає цей уряд Петлюри, особливо тепер, коли ясно проступає з боку Антанти та Польщі занедбання політики підбадьорювання малих держав в їхній боротьбі проти Москви».

Сьогодні «Іль Джорнале д'Італія» видрукував довшу статтю під заголовком «Трагічне становище на Україні. Заклик до Італійського Червоного хреста про допомогу». Ось її текст:

«Вчора ми коментували ноту, що її подав український уряд польському у справі переговорів більшовиків з Польщею; ми запитували, якою насправді військовою і територіяльною силою розпоряджає український уряд, законний спадкоємець Ради. Українське пресбюро відповідає нам, друкуючи в своєму бюлетені таку телеграму: „Варшава, 24. Міністер закордонних справ України, Андрій Лівіцький, який щойно повернувся до Варшави з України, де мав важливі розмови з прем'єром Мазепою та іншими членами уряду в Кам'янці, подає таке повідомлення про теперішнє воєнне і політичне становище на Україні: Українське військо стало тримає територію повітів Могилів, Ямпіль, Брацлав, Ольвіопіль і Балта. В цьому останньому місті, що знаходиться на залізниці Одеса-Київ, перебувають місцеві власті Укра-

їнської Народної Республіки. Незабаром центральні державні установи, і між ними міністерство закордонних справ, перейдуть до Могилева. Населення приймає українські власті з ентузіазмом і допомагає українському війську. Народ і військо чекають нетерпляче свого отамана Петлюру, який внедовзі виїде до уряду. Між вищим командуванням і урядом панує повне погодження»».

Далі йде коментар: «Отже територіально — становище не веселе; по суті Україні Петлюри та Мазепи залишалися б тепер тільки південні і східні повіти Поділля, і не ясно, чи залишення Балти, як столиці, не означає також залишення єдиного шматка залізниці Київ-Одеса, що його мали українці. Але все ж таки, з другого комюніке (зредагованого, як здається в Римі) виходило б, ніби ще не все Поділля та західні повіти Київщини перебувають ще під владою українського уряду. Але в яких умовах, залишаємо це вяснення самому комюніке».

Після цього надруковано наш комюніке: «Україну винищують пощесті. Санітарне становище в цій нещасній країні більш, ніж трагічне. Деякі села втратили в незвичайно короткий час 55% свого населення, а у війську хворі доходять до 60%, при чому смертність також дуже висока. В одній з провінцій, яку недавно оглянуто, сконстатовано, що на 5 мільйонів втрачено понад 100 тисяч. Без швидкої допомоги націй Західньої Європи немає жадної надії, що становище покращає. Необхідні якнайшвидше ліки, полеві шпиталі та санітарний персонал. Італійський Червоний хрест, який недавно подарував санітарні матеріали, негайно переслані на Україну, зробив би справді дуже гуманне діло, якби, не чекаючи офіційного визнання Української республіки, але з дозволом римського уряду і під італійським прапором, вислав санітарну місію в округи Кам'янця, Могилева, Вінниці, Проскурова та Білої Церкви, де лютують пощесті. Український народ був би вічно вдячний Італійському Червоному хрестові за таку допомогу в цей трагічний час».

Слідує коментар: «Незалежно від усяких міркувань політичного характеру, що їх можна мати в Італії щодо українського руху, ми думаємо, що Італійський Червоний хрест і уряд зроблять усе можливе для облегшення страждань цієї частини бідолашної людности в надії, що відновлення відносин з Росією дозволять поширити і на інші землі, менше нещасні, лікарську допомогу, якої вони так потребують».

2 березня 1920

В сьогоднішній «Ідея Націонале» з'явилася довжелезна стаття — допис нашого А. Пескарцолі під заголовком «Україна між Денікіном і Леніном».

Підзаголовок — «Голгота одного народу у викладі міністра Безпалка». Перед статтею редакційна примітка: «Цей допис нашого кореспондента прибув з величезним запізненням. Все таки події, навітлені тут, досі не відомі нашим читачам, і тому інтерес до них не зменшився через утрату часу».

Ось переклад статті.

«Львів. Січень.

«Хвали море, але тримайся землі» — мудра рада! Але для італійця, коли входить у гру ще й Югославія, мабуть, більше випадає хвалити землю, але треба триматися моря. Якщо італієць ще має в кишені картку націоналістичного часопису, а на паспорті українську „візу“, візу республіканської України, окремої держави (Югославське Королівство йде цілковито за своєю опікункою, „великою Росією, єдиною і неподільною“), тоді „триматися моря“ виявляється для нього потребою звичайної розважності.

«В мене не було жадного бажання очікувати на хорватській землі перших фіялок. Тому — після деяких чудодійних „проб“ югославського братерства, для мене пам'ятних, але цілковито не важливих для історії — я сів у Трієсті на один італійський корабель, що відпливав до Румунії. З того часу пройшло два місяці. Який то був чудовий корабель! Не виявляв жадної охоти поспішати. Цілком як югославські власті. Ніби боявся чимось зашкодити собі і тому різав хвили обережно-обережно. Вколисування було приємно-солодке; безділля довге і снотворне. У портах, під гомін хвиль, розбитий втомою, відпочивав дні за днями...

«На кожній зупинці я виходив на полювання за українцями. Хотів мати відомості про їхню країну, ціль моєї подорожі. Щодо українців, не можу скажитися — зустрічав їх майже по всіх усядах. Але відомості я зміг зібрати дуже нечисленні та й ті неясні і суперечні. Література — багато „патріотичної“ літератури, зворушливої, але літератури.

«У Константинополі — ані відомостей, ані українців. Місію Директорії було на той час „скасовано“ замахом деяких денікінських старшин. Якби їм дали повну волю, вони, знищивши чи позабравши всі документи місії, знищили б і її членів. Такий героїчний подвиг заслуговував на вияв, хоч і скромний, мого подиву. Не знаючи його виконавців, я захотів вшанувати принаймні тих богів, що його протегували, а, може, і надхнули, і пішов на Перу подивитися, побожно на виставлені у вітринах панросійського агентства РСВАГ портрети Колчака та Денікіна. Хмари, вагітні дощем — на небі; і багно, багно — на землі. Не мали веселого вигляду того дня обидва вожді! А коло них, на величезній мапі Росії, забуте військо прапорців визначало іронічно скромнішу перемогу, що перетворилися в рішучі поразки. Бідні прапорці!

«Про республіканську Україну я зміг, нарешті, дізнатися щось ясне лише тут, у Львові, де мені пощастило знайти члена українського уряду, міністра праці Безпалка, молоду, енергійну людину з відкритим обличчям, точним і швидким словом.

— Теперішній стан української справи? Ось він в найкоротшому вигляді, без зайвих прикрас — все добре і все лихе. Тих подій, що я про них вам оповідаю, я був сам очевидцем; ці пригоди я сам переживав, — говорю вам не те, що „говорять”, можете мені вірити. Український фронт у початках травня тягнувся від Крем'янця на Волині до Кам'янця на Поділлі. Ядро наших сил складали ті запорожці, що в січні 1919 були примушені відступити в Румунію й були там роззброєні та інтерновані. Але Румунія на наше прохання їх нам віддала. Тільки не захотіла віддати зброю та військові припаси. І тому нам їх бракувало. Але все ж таки ми повели енергійний наступ на більшовиків. То були успіх за успіхом. Нарешті, ми ввійшли в Київ, нашу столицю. Залишились у ньому кілька днів. Деякі команданти галицьких відділів, хоч між нами й галичанами існувала офіційна згода, почали потаємні переговори з Денікіном, що також перебував коло брам Києва. Були випадки зради. Українське регулярне військо мусіло відступити на Поділля. Денікін натурально використав сприятливе становище і ввійшов у Київ. Але не лишився в ньому довгий час — під тиском більшовиків він мусів залишити місто».

У цьому уступі або Паскаролі здорово наплутав, або Безпалко навітлив київську трагедію із серпня занадто тенденційно.

Але продовжую перекладати:

«Коли українське військо опинилося на Поділлі, командир галицьких військ ген. Тарнавський та його прибічники, скинувши машкару, залишили потаємні маневри і відкрито почали переговорювати з Денікіном, який пообіцяв їм вирвати Галичину з польських рук, щоб віддати її галичанам під протекторатом „великої Росії”. Це порозуміння підготовлено в Парижі групою галицьких політиканів без усякого авторитету і без усякої підтримки. Галицький народ нічого про це не знав. Коли ж довідався про те, що сталося, у перший момент, розгублений, не мав можливості зорієнтуватися.

«Згідно з порозумінням, галицькі війська перейшли під владу Денікіна, зберігаючи проте власну національну організацію. Перехід відбувся частково, бо багато вояків не захотіло йти за своїми авантурними командирами; але він відбувся. Почався тоді для українського війська катастрофальний період. Денікін, що мав тоді тільки номінальне військо, зібрав, як тільки міг швидко, всі свої сили і кинув їх проти нас. Він рішуче хотів скінчити з Українською Республікою.

«Нашим воякам не залишалося нічого іншого, як відійти з Поділля. Кам'янець, тимчасовий осідок уряду, ми залишили і його захопили поляки. Військо Петлюри відступило на північ Волині, де, як було

відомо, Денікін мав мало війська. Воно надіялося там відпочити й переорганізуватися. Українці мали підстави вважати, що деякі позиції найбільшої ваги залишаться, на всякий випадок, під охороною поляків. Але не так сталося. Поляки залишили ці позиції й відійшли в Галичину. Між ними і Денікіном був тоді компроміс, і Денікін зміг переслідувати наші відділи. Щоб урятуватися, українське військо мусіло прорватися в запілля Денікіна, на Київщину, між Вінницею і Бердичевим. „В запілля” — це легко сказати. Але для цього треба було прорвати денікінський фронт! Не було іншого виходу. Це були епічні бої. Українські вояки билися з такою розпачливою енергією, що не тільки осягли те, чого хотіли, але й захопили також величезні припаси зброї, амуніції, одягу. І все те речі найкращої якості, переважно американські. Таким способом наше військо змогло вдягтися і озброїтися. Антанта, принаймні раз, проти своєї волі, нам допомогла.

«Ми маємо тепер чудову кінноту. Наші вояки змогли спокійно відпочити. Денікін боронився від більшовиків (і ви знаєте, як це закінчилося), дав нам спокій. Крім реорганізації та посилення регулярної армії, ми маємо тепер у нашому активі також повернення до нас (за винятком кількох частин загублених у більшовицьких лавах) галицького війська. Це сталося в наслідок поразки Денікіна й удатної української пропаганди. Патріоти взяли знову гору над інтриганамі. 16 грудня підписано нову угоду між українським й галицьким (невдала термінологія, ніби галичани не українці! — Є. О.) військами. Галичани визнали уряд Петлюри. До уряду Петлюри ввійшло двоє галичан... Крім того, під безпосередню владу Директорії віддався повстанський отаман Шепель, що провадить операції на Волині. І інші повстанці, що вже й перед тим діяли в гармонії з українським регулярним військом, керуються наказами нашого вищого командування. Їхня діяльність має величезне значення. Це тисячі й тисячі людей швидких, рішучих, відважних. Напасники, які б вони не були, можуть увійти на наші землі, але поки будуть повстанці, їхні завоювання не мають у собі нічого тривалого.

«Всі українські сили розташовані тепер у такому промені дій: на схід Поділля, на південний схід Київщини, на північний схід Херсонщини. Командир об'єднаних сил — хоробрий генерал Павленко.

«Як галичани, так і українці воюють, не вважаючи на блокаду, що тисне й душить Україну. Наслідки блокади нечувані. Наші вояки стоять у боях проти більшовиків з найбільшим запасом п'яти набойів на душу! Йшли вперед силою багнетів. Можу тепер признатися, ми мусіли красти амуніцію в нашої сусідки Румунії. Ніхто нам не допомагав. Вояки були обдерті та босі. Хто мав рідке щастя посідати пару черевиків, здіймав їх перед наступом, бо, у випадку смерті чи полону, вони могли б потрапити в руки ворога. Мало вояків у світі, здається мені, дали приклади героїчнішої фізичної та моральної витривалості

і виявили яскравіший патріотизм. Страшні пошесті винищували наші війська, особливо холера й тиф. Тільки у Вінниці захворіли на тиф 30 000 вояків галицького війська. Не маючи шпиталів, хворих кидали на вози. І так сталося, що коло 500 вояків, чи трохи більше, мусіли тримати фронт проти свіжого та чисельного ворога, а з-заду них, зовсім близько, лежали в довгих безконечних лавах хворі, тисячі хворих, у гарячці, без коців, без нічого, під 20 ступнями морозу, під вогкою негодою. На деяких возах вмирили старшини, деякі з своїми жінками, що також конали. І всюди трупи, непоховані трупи. А ніхто нічого не міг зробити. Це було найжахливіше болюче безсилля. У почекальнях залізничних станцій, поруч з трупами лежали хворі, важко хворі без усякої медичної допомоги, без усякої моральної підтримки. Уряд не мав ні часу, ні засобів, щоб організувати будь-яку санітарну допомогу. І як, зрештою, її організувати, коли в бльокаду входили також і ліки?! Це жахлива річ! Європа мусітиме колись відповісти за цей важкий злочин супроти людства. Тепер санітарні умови нашого війська значно покращали, але пошесті лютують далі і поширюються серед населення; вже вогнища їх знаходяться в Польщі. Слід поспішати з протизасобами: тиф швидкий і небезпечніший, ніж більшовизм.

«Не вважаючи на все, нас супроводять завзята мужність і віра. Ми ще повоюємо. Ми рахуємо, що весною проженемо більшовиків з України. Більшовики можуть легко перемогати набрані війська наемників, що не мають жадної ідеї. Але супроти війська, що палає патріотизмом, це — інша річ. Два роки нашої боротьби проти них — нас с а м и х, при недовір'ї і ворожнечі Антанти, яку ми порятували, це доводять.

«Наш улюблений отаман Петлюра у Варшаві. Він — символ нашого відродження. У найважчий момент для нашої країни, коли вояки мусіли пробивати собі шлях холодною зброєю через лінії Денікіна, військо та уряд примусили Петлюру, щоб уникнути ризика його полону, виїхати до Польщі. Тепер він у Варшаві, де провадить важливі політичні переговори. Незабаром він знову стане на чолі армії.

«Український народ намагається встановити з державами, які сидують з Україною, найкращі сусідські взаємовідносини. З Румунією це вже пощастило. З Польщею... так собі. Поляки кажуть, що Антанта не симпатизує незалежній Україні. Але ми надіємося незабарі цілком погодитися з Польщею. Антанта тим часом повинна б переконатися, що єдина реальна сила України — це уряд демократичний, народний.

«А тепер їдьте у Варшаву. Відвідайте отамана Петлюру. Потім приїжджайте на Україну. Пізнаєте наш народ, наших вояків. І не звертайте уваги, якщо вам говоритимуть, що Україна вся в більшовицьких руках. Не сумнівайтесь — нас там не бракує...»

3 березня 1920

Мазуренко розгортає діяльність і кидається на всі боки. То йому кортить зв'язатися з італійськими соціалістами, що цілковито підтримують Радянську Росію; то навіть з самими радянськими представниками, і покликається при цьому на авторитет М. Грушевського та В. Винниченка (головно, цього останнього), що, мовляв, стали на радянську платформу, то знову шукає зв'язків серед найбуржуазніших масонів, як Канті та Торріджеані (цей останній, здається, голова масонської льожі).

Ще 29 лютого Мазуренко вислав телеграму до Шумицького, щоб приїжджав: «Ваш приїзд до Риму дуже бажаний»; мабуть, з огляду на його масонські зв'язки. А вчора він вислав такого офіційного листа до А. Лівіцького:

«Вельможний Пане Андрію Миколайовичу! З прикладених тут копій з перекладами листів до мене моїх приятелів і друзів української незалежності Ви побачите, як щиро вони нас підтримують у моїх заходах.

«Про особу Л. Біссолаті Ви вже, звичайно, чули, а п. Канті — це дуже впливовий і поважаний член радикальної партії (партії прем'єра Нітті) і особистий друг міністра закордонних справ Шальоїї. Всі відомі мені клопотання перед урядом Д. В. Антоновича і О. Севрюка я неофіційно передавав п. Канті, і він (також неофіційно) робив свої приязні нам заходи з добрими для нас наслідками. Звичайно, тут, разом із Канті, підтримує нас ціла велика група. Ім'я Торріджеані, нашого прихильника, повинно Вам, Андрію Миколайовичу, сказати саме за себе.

«На превеликий жаль, скоро нам доведеться розпустити місію, бо немає коштів. Зараз закриваю газету і зменшую пресову службу, і в цьому місяці ми вже не зможемо отримати платню. Д. В. Антонович розпозицив більше, ніж 150 000 лір. Прошу надіслати кошти, бо в нас ні на що і ліквідуватися...»

5 березня 1920

Вчора наша місія при Ватикані, а фактично о. К. Бон, робила офіційне прийняття — чай у своєму елегантному пансіоні св. Катерини на вшанування о. Дженоккі, Апостольського делегата на Україну.

Запрошено всю українську колонію. Сходи з вулиці на перший поверх були всі устелені квітами; квітами і пальмами та іншими орнаментальними рослинами був уставлений і великий сальон пансіону. Ми перебували ніби в якому екзотичному саді. Отець Дженоккі стояв при кінці сальону, і о. Бон підводив нас усіх за чергою й представляв.

На мене о. Дженоккі зробив сильне враження: високий, міцний, з сухим аскетичним обличчям і проникливими очима. Коли говорив, ніби випромінював із себе внутрішню духову силу. Дуже цікава людина! Я його бачив уперше і, певна річ, не міг з ним говорити, бо було занадто багато іншої публіки.

Сьогоднішній «Іль Мессаджеро» приніс таку замітку:

«Українська місія шанує о. Дженоккі.

«Українська місія в Римі зробила прийняття на честь о. Дженоккі, що, як відомо, призначений Папою Апостольським візитатором України. Отець Дженоккі... поїде насамперед до Варшави, щоб нав'язати стосунків із Апостольським представником у Польщі, монс. Ратті; потім поїде до Галичини, а звідти на Україну.

«Завдання, покладене на вченого ченця — зробити уважний дослід релігійного стану Галичини й України, особливо серед духовництва, яке, як інформують св. Престол, виявляє деякі тенденції, що дуже стурбували духовні власті Чехо-Словаччини та Угорщини і що вилились навіть у сепаратистичний рух, недавно засуджений св. Інквізицією».

Це писання «Іль Мессаджеро» стверджує мою думку, що місія о. Дженоккі ніяк не обмежується розподілом дарунків серед українського духовництва. Це тільки претекст, а ціль далеко глибша і важливіша.

Зрештою, про це писав «Іль Джорнале д'Італія» в числі від 27 лютого, в невідписаній статті «Ватиканські троянди й колючки». У ній знаходиться такий цікавий уступ:

«... Релігійна криза далеко серйозніша, ніж та, що супроводила за Пія Х появу модернізму, цієї ідеологічно-еретичної мішанини, якої більшість не зрозуміла і яка не могла дати наслідків; криза, яка обтяжує організм Церкви в багатьох країнах і виявляється з особливо тривожними симптомами угорського духовництва, що домагалося скасування цілібату; з'явилися вимоги чеської ієрархії, що хоче мати національну Церкву, й української, що занадто симпатизує з православною схизматичною Церквою... (мабуть, з Українською Автокефальною Церквою — Є. О.). Це правда, що збунтовані священники Богемії не мають серед себе єпископів, але швидкість та урочистість осуду з Ватикану виявляють, що кількість апостатів велика, а відпорність єпископів не надто сильна.

«Щоб не допустити до нового аналогічного скандалу на Україні, ось виїздить з Риму експерт цієї справи, папський посланець, який відзначається побожністю та культурою, вистачальними для виконання важкого завдання, але який за часів папи Сартра (Пія Х — Є. О.) не далі, як шість років тому, вважався за патріарха модерністів. Певно, він ним не був, бо був надто вченим і священником з покликання, але його сплутали з модерністами, а навіть поставили на їх чолі завдяки тій атмосфері упереджень та страху, що різні

Брессак і Мері дель Валь витворили навколо простої та лагідної душі папи Пія. І тепер цей, ніби патріарх зниклих модерністів, їде, щоб підтримати будинок, що хитається, в ту країну, яка одна з перших між новими незалежними націями дістала визнання св. Престолу.

«Мало коли в історії Римської курії виявляється так ясно й суперечно її подвійна функція політична і релігійна, що, з одного боку, збирає лаври, а, з другого, невдачі...»

8 березня 1920

Сьогодні Єремійв показував мені цікаву річ — щоденні звіти агента таємної поліції, якого Антонович приставив до Шумицького. При цих документах було й поквитування на 500 лір з печаткою італійської таємної поліції — «за інформації». Такого ж агента представлено й до Мазуренка. Ось вам колишні приятелі. Мазуренко був цим страшенно вражений і тепер вірить Єремієву, що Антонович вислав до уряду звіт, в якому представив Мазуренка ні до чого не здатним. Італія, мовляв, ось-ось має визнати незалежність України, але ви забираєте мене з Риму, отже з цього нічого не буде.

А тим часом сьогодні був у мене в місії голова пресового відділу міністерства закордонних справ, п. Батакіярі, колишній член італійської делегації в Парижі. Він говорив мені, що Італія дуже зацікавлена у визнанні України, і якби це визнання тільки від неї залежало, вона давно б уже Україну визнала.

— В усякому разі, — додав він, — скеровуйте до мене всі ті статті та замітки, щодо вміщення яких в італійських часописах ви мали б якісь труднощі, і я вам їх міститиму.

— Дуже дякую вам!

— Агентство «Стефані» цілком від нас залежить і не може відмовити видрукувати те, що я пішлю. А які у вас зв'язки з нашими журналістами?

— По правді кажучи, зв'язки з ними лежали в нас досі головню на двох наших співробітниках — на пані Бальмен і на п. Шебедеву, я керував більше нашою внутрішньою працею.

— Але все ж таки вам особисто було б цікаво пізнати наших журналістів. Вони щоп'ятниці сходяться в каварні Буссі на віа Венето (мене до неї вже раніше запрошував Дзанетті з «Джорнале д'Італія» — Є. О.). Я сам дуже радо представляю вас нашим видатнішим.

— Дуже, дуже радо. Мене зворушує ваша ласкавість.

Але ходити до каварні вимагає грошей. Шеф українського пресового бюро мусів би не раз і не два почастувати журналістів. Я сказав про це Мазуренкові. Він добре розумів вагу таких зустрічей із журналістами і сказав, що «гроші треба знайти». Але з грошима взагалі зле. Яковлів прислав нові штати, і в них на пресу визначено всього 4 000 лір.

— Та як же? Ми ж у лютому вже жили за бюджетом у 7 200 лір.

— Так воно й буде, — відповів заспокоїливо Мазуренко. — У мене ж є документ, що дозволяє витратити на пресу 7 200. Це вони, значить, уже без мене знову змінили.

— Треба закрити пресбюро, — каже М. Єремійв, — залишивши Онацького при місії та ще когось, бо з 4 000 лір існування пресбюра не можливе.

Шебедев ще вчора ввечорі, ніби передчуваючи ці скорочення, виїхав до Міляно. Мабуть, поспішився до Перепелиці, що повернувся з Парижу до Генуї, чи, вірніше, до Немі, де винайняв, як кажуть, чудову віллу на березі моря. Туди ж поїхав учора і Севрюк.

Тим часом Коссак шле всім листівки з Відня, заповідаючи свій швидкий приїзд. Прислав і «послові Мазуренкові» поздоровлення. І Мазуренко тепер не знає, що цей тон означає — чи він дійсно його вже з «головством» поздоровляє, чи тільки так підхлібно висловлюється. Він прислав листівку й Ніні, висловлюючи надію, що незабаром будуть разом працювати. Ніна також не знає, чи це просто формула швидкого приїзду, чи натяк на те, що він замінить Севрюка.

М. Єремійв завтра ввечорі їде до Парижу, пробуде там недовго і, якщо не буде потреби їхати до Лондону, зараз же (але це він мені цілком довірено!) поїде знову до Варшави і там доповість про стан місії в Італії.

— Будьте певні, що після цього Антонович тут не покажеться!

Просив мене написати звіт про діяльність пресового бюро, що я й зробив.

*

Цікаву зустріч ми мали кілька днів тому. Кличе мене Мазуренко і просить прочитати листа, писаного французькою мовою. Пише Одет Кеун, кореспондентка паризького «Журналь де Деба», що хоче їхати на Україну для історичних і соціологічних студій на зразок тих, які вона зробила в якійсь там країні коло Сагари, також ще майже цілковито невідомій.

Порівняння з країною коло Сагари Мазуренкові не сподобалося, але все таки він попросив мене переговорити з нею і довідатися, чого вона насправді хоче. Єремійв відразу, на підставі того, що вона дала забагато рекомендацій, вирішив, що вона хоче — грошей. Я потелефонував до готелю «де Рюссі», де вона спинилася, і запросив прийти на другий день уранці.

Ми були втрьох, — Мазуренко, Єремійв і я, — коли вона прийшла: молоденька, худенька, досить таки поганенька, з підведеними очима, приндзигльована, з великим декольте, хоч показувати, власного, не було чого. Виявляється, — хоче полегкостей для подорожі по Україні.

— Я так люблю подорожувати! Страх, як люблю подорожувати! — затарахкотіла вона. — Але хочу просити вас, щоб ваш уряд дав мені якусь охорону, якогось провідника.

У нас усіх мимоволі появилася іронічна усмішка, і вона відразу реагує:

— А хіба що? Хіба вам це трудно зробити? Адже вам було б цікаво, щоб з'явилася про Україну якась цікава книжка... от як про країну біля Сагари, де я була. Ви пишете для політиків, для спеціалістів, а треба писати й просто для культурної публіки. Про Україну ніхто нічого не знає. Мої статті, які я готувала б для книжки, з'являлися б по найбільших журналах. Хіба це вам не цікаво?

— Навпаки, було б дуже цікаво.

— Так от... У чому ж труднощі?

— Бачите, у нас там війна. Треба проходити через фронт. А ви хочете якихось провідників, охорони. На війні, на жаль, як на війні.

— Але ж є місця, де немає війни...

— Ні, нема. У нас селяни воюють по всіх усядах... повстанці.

— Проти кого ж?

— Та проти більшовиків! Проти денікінців, проти поляків. Проти всіх напасників.

— То я не зможу побувати на Україні?

Ми переглянулися і знизали плечима.

— Мабуть, ні.

Але вона рішуче не хотіла цьому вірити.

— Але ж, панночко, зрозумійте: у нас там нема поїздів безпосереднього сполучення, що взяли б вас до призначеного місця. У нас треба занадто часто пересідати... взагалі, ніякого комфорту.

— Так, так, я знаю. І в тій країні, що біля Сагари, також немає залізниць, звичайні собі дороги, знаєте. Але мені альжирський уряд дав провідників, і я там побувала, все побачила і написала книжку. Зрештою, ми про це пізніше поговоримо; я хотіла б, щоб ви перше прочитали мою книжку, тоді ви знатимете, як я пишу і що мене цікавить. І в якому стилі. І тоді ви мені скажете остаточно.

— Чудово, — погодилися ми всі, і я взяв на себе прочитати її книжку, по яку мав піти в неділю, тобто вчора вранці; але не пішов, бо зле себе почував — почалася ангіна. Дав про це знати Мазуренкові, щоб він повідомив Єремєєва. Але Єремєїв дзвонить мені по обіді:

— Чи ви були в Одет Кеун?

— Ні, не був.

— Чому ж?

Так і так.

— Гм... Я б послав когось, так немає нікого. Сам дуже зайнятий. Але треба було б комусь піти, бо ніяково...

— Добре. Я попрошу Ніну.

Ніна погодилася, але книжки не дістала, бо виявилось, що авторка має при собі тільки один примірник, та й той тепер на руках. Передасть, як тільки отримає назад. Передала через Ніну свою візитівку:

«Шановний Пане! На превеликий жаль, я ще не дістала своїх книжок. Піду по них сама сьогодні по обіді і зараз же Вам надішлю. Мені дуже прикро, що Вас марно турбувала, але це зовсім проти моєї волі».

*

У «Волі» з'явилася така замітка: «За відомостями, які ми дістали з Києва, Ткаченко та Ю. Мазуренко арештовані і вивезені до Росії, де їх інтерновано. Інтернована також делегація Директорії, що гостювала в Москві, в складі пп. Бендзі, Любинського і С. Мазуренка...»

Ця вістка дуже стурбувала нашого Василя Петровича, бо ж йшла справа про його двох братів, і до того дуже лівих.

Але, зрештою, він вирішив:

— Брехня це все! Пропаганда...

Але от і в італійському «Аціоне» з'явилася, не знати звідки, вістка про арештування більшовиками «Ткаченка, Любинського та інших».

Проте, Шефтель, знайомий Мазуренка, що тримає зв'язок з тутешніми більшовиками, далі запевняє, що все це брехня, і що російські більшовики з українськими цілком «договорилися».

На бажання Мазуренка, я вислав до соціалістичного «Аванті» одне число «Аціоне», відзначивши червоним олівцем телеграму про арешт українських революціонерів. Мазуренко просив мене піти потім особисто до директора «Аванті» — запитати його, скільки в цій телеграмі правди і, головне, звести з ним Мазуренка. Але хвороба мені в цьому перешкодила.

Це вже вдруге Мазуренко намагається знайти через мене зв'язок з тутешніми соціалістами. Проте, цього разу він має принаймні підставу для цього — арешт делегації, що повинна б користуватися правом недоторкальності; справа й сама по собі цікава, а до того ж два брати, відомі лівизною своїх поглядів.

9 березня 1920

У туринський «Ля Стампа» від 7 лютого передруковано з «Газетта де Венеція» гарний допис про наш Національний хор:

«...Його чудові виступи викликали захоплення Відня, Чехії, Швейцарії, а останніми часами й Парижу. По всіх-усюдах кричать про справжнє відкриття, ревеляцію, настільки українські пісні видалися цілком новою, могутньо-оригінальною музикою, визначно описовою, й одночасно здатною дати найяскравіше враження про мистецькі

прикмети цього народу. Це сорокмільйоновий народ, що залишався досі невідомий, занедбаний, загублений у мастодонтній мішанині племен, що складають імперію всіх Русей...

Далі говориться багато про переслідування українців та української культури і про досягнення української музичної творчості завдяки починові М. Лисенка. Дуже симпатична та гарна стаття. На жаль, не підписана.

А тим часом сьогодні ми одержали розпачливого листа від однієї з членкинь цього славного хору — Вікторії Радченко:

«Любі Ніно й Женьо!

«Вибачте, що так довго мовчала, але в капелі був такий настрій, що не до листів було. Уявіть собі — сидіти на острові (в Англії — Є. О.), десь за морем, без копійки грошей, і чекати голодної смерті!

«Виручив нас посол до Голляндії Яковлів, дав позичково 5 000 гульденів, і ми на ці гроші змогли дібратися на континент, і ось тут чекаємо голодної смерті. 80 людей, що, може, єдино працювали, працювали каторжно... У вівторок їдемо до Чехії на останні гроші і більше ні на один день, щоб їхати додому, і ні звідки їх узяти, ніяких, ні ліквідаційних... А нічого зберегти ми не могли, бо діставали в кожній державі стільки, щоб можна було прожити. Я особисто зберегла стільки, щоб можна було купити в останній день якоїнебудь отруї. Голова кругом ходить. Ти тільки подумай — працювати цілий рік, і так каторжно працювати, а потім опинитися на вулиці, і 80 людей, дякуючи „оптимістичному“ настроєві однієї людини, мусять умирати голодною смертю. Ти знаєш, Ніно, коли подивишся на тих людей, то дуже довго треба задумуватися, чи це нормальна ще людина! Просто розпука! Якби мені зараз знайти якусь посаду, хоч покоївки, радо пішла б. Більше писати не можу абсолютно.

«Вибач, Ніно, і за цей мій лист, бо можливо, що це вже останній. На всякий випадок пиши до Праги, на адресу посольства. Вітя. Бельгія. Брюссель, 5. III. 1920».

Отже ліквідація на всьому фронті! Якщо навіть капелю, з якою заслужено всі носилися, довели до такого стану, що вже про інше говорити!

Тим часом Віті треба допомогти, поки ще можемо. Хай вертається додому. Для неї це не страшно. Хто її знає? До того ж — жінка. Буде вчителювати, як і перше. Гадаю, що вчительки і більшовикам потрібні.

Чим справді це все скінчиться? Не дурно ж і Грушевський, і Винниченко перевернулися в комуністів. Мабуть, уважають, що це єдиний шлях, на якому вони ще можуть якось заважити на долі України. Чи вдасться їм?

Одержали телеграму з Брюсселю, що Поль Гіманс, міністер закордонних справ Бельгії, прийняв учора в себе Андрія Яковлева та Якова Кулішера, тобто голову й секретаря української дипломатичної місії, які напевно доводили потребу визнати незалежність України та її демократичний уряд.

10 березня 1920

Єремійв учора поїхав до Парижу. Повіз з собою також копії звітів таємного агента, що слідкував за Шумицьким і Мазуренком. Його становище залишається все таки трудним: А. Лівіцький прислав телеграму, що Антонович залишається головою місії, а потвердження для Єремєєва на секретарство не прислав. Отже, Єремійв мусить їхати до Варшави (з Парижу), щоб ужити останніх зусиль. Енергію його можна подивляти, шкода тільки, що вона витрачається так марно.

На прощальному обіді в Єремєєвих були тільки Мазуренки та Ніна. Я, через хворобу, мусів залишатися дома. Пащенко виїхав ніби до Венеції, хоча о. Бон і Карманський запевняють, що до Немі, де в Перепелиці має відбуватися якась нарада: поїхали туди Севрюк, Антонович — із Соренто, і Шебедев. Після обіду Мазуренки прийшли з Ніною відвідати мене і запросили мене до себе на обід сьогодні. Мають бути там Баттакіярі та Канті.

Від нас вони пішли до кінематографу і тягнули також Ніну з собою, але Ніна відмовилася, бо почувала себе втомленою: весь день працювала перше в місії Севрюка, а потім у нашій місії, переписуючи для Єремєєва мій звіт з діяльності пресбюра. Було вже коло десятої вечора, коли Мазуренки пішли від нас. Ми вже почали вкладатися спати, коли почули дзвінок.

— Це, напевно, до нас, — каже Ніна.

— Чому до нас? Хіба тут мало людей живе!

— От побачиш, що до нас. Чує мое серце.

Справді — стук у двері. Чую — голос о. Бона:

— Можна?

Сяк-так нашвидку прибрали кімнату, на себе дещо понатягали. Відчиняємо. о. Бон з Карманським.

— Вибачайте, що так пізно. Були тут близько й думаємо: провідаємо.

— Дуже просимо! Вибачайте, що в нас нелад у кімнаті. Кажучи правду, ми вже лягали спати, але дорогим гостям завжди раді.

Справді, гості вони приємні, вмють цікаво оповідати, не дратуючи дурницями, тримаються просто, не треба напружуватися, щоб ховати неприємні враження за приємною усмішкою, як то буває з Мазуренками (властиво з нею).

Цікаво, що з приїздом Єремєєва, ніби чорна кішка пробігла між Єремєєвими, з одного боку, і о. Боном та Карманським, з другого. Єремєєва не прийшла навіть на чай, що його о. Бон влаштував для о. Дже-ноккі, і це звернуло на себе загальну увагу. Єремійв виправдував відсутність жінки хворобою дитини. Але й на прощальний обід у Єремєєвих ні о. Бона, ні Карманського не запрошено, хоч перше о. Бон бував у Прасковії Киріяківни майже щодня і взагалі дуже «підтримував її

на дусі». Ця несподівана зміна у відносинах вразила і нас, і його. Він формально образився:

— Ніяк такого не сподівався! — сказав мені з жалем.

Карманський оповів нам дуже докладно, як він формував місію до Ватикану. Володимир Чехівський хотів призначити Карманського до місії Антоновича, але Антонович його не захотів. Чехівський запитав Карманського:

— А чи не треба було б скласти місію до Ватикану?

— Ще б пак! Та ж до Ватикану місія потрібніша, ніж до італійського короля.

— Складіть доповідь про необхідність місії до Ватикану.

Карманський написав.

— А кого ж на голову місії?

Карманський, не довго думавши:

— Тільки графа Тишкевича.

— А чи він погодиться?

— Напевно погодиться! Правду кажучи, — додав нам Карманський, — я не мав у цій справі найменших вказівок від Тишкевича, але я був певний, що він, як ревний католик та український патріот, радо прийме таке призначення.

Але Директорія Тишкевича не захотіла.

— Бо він — граф, — сказав, посміхаючись о. Бон.

— Тим часом, — продовжував Карманський, — у Києві робилося щораз небезпечніше. Знайомі радили виїжджати якнайшвидше:

— Ви — галичанин, по-російськи не говорите та й не дуже розумієте, підете відразу під стінку.

Карманський поспішився на станцію. На щастя, зараз же знайшов о. Назарука, що їхав до Одеси, і впросився до нього у вагон. У Жмеринці пересів на якийсь поїзд з черевиками, що йшов до Галичини, і вкортці прибув до Станиславова, де пробув три тижні. Саме тоді там відбувалися засідання Національної Ради. Тут він пробував умовити якогось уніятського священика прийняти посаду радника при місії до Ватикану, в якій Карманський був би головою, бо Директорія священика на посла не захоче, а в Римі, мовляв, ми функціями поміняємося, бо мені, як людині мало репрезентативній, не випадає бути головою місії при Папі. Але тут прийшла телеграма від Директорії, що вона годиться на Тишкевича, як голову місії, і що грамоти та гроші для місії вже везе п. Гладишевський. Він працював пізніше і, здається, й досі працює в нашій місії в Швейцарії.

Тут Карманський оповів неймовірну історію, як він ловив того Гладишевського, як той від нього тікав, як він, нарешті, ганяючись за ним, дарма що бомбардував його листами й телеграмами, заїхав аж до Швейцарії, де пішов просто до Тишкевича. Той здивувався:

— А мені Гладишевський казав, що ви не приїдете.

— ?!

У наслідок усіх цих перипетій місія при Ватикані не отримала з призначених їй грошей 4 000 царських рублів, що їх Гладишевський, як казав, втратив при виміні.

— На жаль, так у нас усе йде. Я дивлюся на справи дуже песимістично, — закінчив своє оповідання Карманський. — Це все мусить закінчитися страшним крахом. У Відні крутиться без діла коло 15 000 українців, головно галичан. Грошей нема. Кожний тільки й думає про те, щоб десь щось урвати для себе. Про заробітки, про працю ніхто не думає, бо їй не дістати в голодному Відні. Починається загальна ліквідація, яку ніби має перевести Андрій Макаренко, член Директорії, але ним крутять на всі боки, і він не може дати собі ради. Тут була б потрібна людина іншого масштабу... Він говорив, що місії за кордоном, а особливо капелю Кошиця, треба втримати за всяку ціну, а тим часом... Кооператори мають у Берліні 40 мільйонів марок. Макаренко звернувся до них, щоб дали йому на утримання місій: «Ці ж гроші однаково лежать у вас мертвим капіталом, нічого ви за них купити не зможете». Але ті відмовили. Перепелиці ж відсипали 3 мільйони корон.

Свого часу Вячеслав Липинський, будучи послом у Відні, виміняв дуже дешево й з баришем австрійські корони на долари і поклав їх до банку в Голляндії. Ці долари за теперішнім курсом дали б величезні суми. Кинулися до секретаря посольства п. Біленького. А він: «Я цього уряду не визнаю. Та й половину грошей вже витрачено. Те, що залишається, віддам тоді, як буде справжній уряд!»

І так кожний, що, з тих чи інших причин опинився при грошах, не визнає уряду і віддасть, як буде «справжній». Цей же сидить у Варшаві і території не має — хіба це уряд?

Немає сумніву, що в оповіданнях Карманського та о. Бона виявляється чимало тієї гіркоти, що її викликала умова з поляками щодо Галичини. Може бути, що зміна у ставленні Єремєєвих до цих двох людей цим пояснюється, бо Михайло Михайлович дуже яскравої «варшавської орієнтації», галичан ніколи не долюблював і має до них якесь спеціальне упередження.

10 березня 1920, увечорі

Обід у Мазуренків пройшов дуже добре. Баттакіярі не було, бо сьогодні таки мав виїхати до Берліну, звідки повернеться за тиждень. Але був Канті, приятель Нітті та Шальойї, людина дуже цікава.

Він узяв на себе дістати візи для д-ра Окопенка та Дмитра Дорошенка й обіцяв ще сьогодні дати знати про наслідки своїх заходів. Його присутність дала обідові інтелектуальне забарвлення, яке звичайно в Мазуренків не помічається. І тільки сьогодні виявилось, що й Василь Петрович — людина розвинена та начитана. Розмова йшла на

на душі». Ця несподівана зміна у відносинах вразила і нас, і його. Він формально обрався:

— Ніяк такого не сподівався! — сказав мені з жалем.

Карманський оповів нам дуже докладно, як він формував місію до Ватикану. Володимир Чехівський хотів призначити Карманського до місії Антоновича, але Антонович його не захотів. Чехівський запитав Карманського:

— А чи не треба було б скласти місію до Ватикану?

— Ще б пак! Та ж до Ватикану місія потрібніша, ніж до італійського короля.

— Складіть доповідь про необхідність місії до Ватикану.

Карманський написав.

— А кого ж на голову місії?

Карманський, не довго думавши:

— Тільки графа Тишкевича.

— А чи він погодиться?

— Напевно погодиться! Правду кажучи, — додав нам Карманський, — я не мав у цій справі найменших вказівок від Тишкевича, але я був певний, що він, як ревний католик та український патріот, радо прийме таке призначення.

Але Директорія Тишкевича не захотіла.

— Бо він — граф, — сказав, посміхаючись о. Бон.

— Тим часом, — продовжував Карманський, — у Києві робилося щораз небезпечніше. Знайомі радили виїжджати якнайшвидше:

— Ви — галичанин, по-російськи не говорите та й не дуже розумієте, підете відразу під стінку.

Карманський поспішився на станцію. На щастя, зараз же знайшов о. Назарука, що їхав до Одеси, і впросився до нього у вагон. У Жмеринці пересів на якийсь поїзд з черевиками, що йшов до Галичини, і вкортці прибув до Станиславова, де пробув три тижні. Саме тоді там відбувалися засідання Національної Ради. Тут він пробував умовити якогось уніятського священика прийняти посаду радника при місії до Ватикану, в якій Карманський був би головою, бо Директорія священика на посла не захоче, а в Римі, мовляв, ми функціями поміняємося, бо мені, як людині мало репрезентативній, не випадає бути головою місії при Папі. Але тут прийшла телеграма від Директорії, що вона годиться на Тишкевича, як голову місії, і що грошти та гроші для місії вже везе п. Гладишевський. Він працював пізніше і, здається, й досі працює в нашій місії в Швейцарії.

Тут Карманський оповів неймовірну історію, як він ловив того Гладишевського, як той від нього тікав, як він, нарешті, ганяючись за ним, дарма що бомбардував його листами й телеграмами, заїхав аж до Швейцарії, де пішов просто до Тишкевича. Той здивувався:

— А мені Гладишевський казав, що ви не прийдете.

— ?!

У наслідок усіх цих перипетій місія при Ватикані не отримала з призначених їй грошей 4 000 царських рублів, що їх Гладишевський, як казав, втратив при виміні.

— На жаль, так у нас усе йде. Я дивлюся на справи дуже песимістично, — закінчив своє оповідання Карманський. — Це все мусить закінчитися страшним крахом. У Відні крутиться без діла коло 15 000 українців, головню галичан. Грошей нема. Кожний тільки й думає про те, щоб десь щось урвати для себе. Про заробітки, про працю ніхто не думає, бо їй не дістати в голодному Відні. Починається загальна ліквідація, яку ніби має перевести Андрій Макаренко, член Директорії, але ним крутять на всі боки, і він не може дати собі ради. Тут була б потрібна людина іншого масштабу... Він говорив, що місії за кордоном, а особливо капелю Кошиця, треба втримати за всяку ціну, а тим часом... Кооператори мають у Берліні 40 мільйонів марок. Макаренко звернувся до них, щоб дали йому на утримання місій: «Ці ж гроші однаково лежать у вас мертвим капіталом, нічого ви за них купити не зможете». Але ті відмовили. Перепелиці ж відсипали 3 мільйони корон.

Свого часу Вячеслав Липинський, будучи послом у Відні, виміняв дуже дешево й з баришем австрійські корони на долари і поклав їх до банку в Голляндії. Ці долари за теперішнім курсом дали б величезні суми. Кинулися до секретаря посольства п. Біленького. А він: «Я цього уряду не визнаю. Та й половину грошей вже витрачено. Те, що залишається, віддам тоді, як буде справжній уряд!»

І так кожний, що, з тих чи інших причин опинився при грошах, не визнає уряду і віддасть, як буде «справжній». Цей же сидить у Варшаві і території не має — хіба це уряд?

Немає сумніву, що в оповіданнях Карманського та о. Бона виявляється чимало тієї гіркоти, що її викликала умова з поляками щодо Галичини. Може бути, що зміна у ставленні Єремієвих до цих двох людей цим пояснюється, бо Михайло Михайлович дуже яскравої «варшавської орієнтації», галичан ніколи не долюблював і має до них якесь спеціальне упередження.

10 березня 1920, увечорі

Обід у Мазуренків пройшов дуже добре. Баттакіярі не було, бо сьогодні таки мав виїхати до Берліну, звідки повернеться за тиждень. Але був Канті, приятель Нітті та Шальбойї, людина дуже цікава.

Він узяв на себе дістати візи для д-ра Окопенка та Дмитра Дорошенка й обіцяв ще сьогодні дати знати про наслідки своїх заходів. Його присутність дала обідові інтелектуальне забарвлення, яке звичайно в Мазуренків не помічається. І тільки сьогодні виявилось, що й Василь Петрович — людина розвинена та начитана. Розмова йшла на

різні теми, починаючи з політики і кінчаючи філософією та спиритизмом.

Канті говорив про те, що остання війна викликала значне поширення спиритизму. Люди, що втратили когось із близьких, шукають потіхи в спиритизмі, а церкви тим часом залишаються порожні. Немає сумніву, що поширення спиритизму — тільки один з виглядів релігійної кризи, що її переживає світ, а з ним також Італія. Було б перебільшенням твердити, як дехто робить, що спиритизм загрожує офіційній релігії конкуренцією; але немає також сумніву, що він заступає її в одній з найістотніших функцій — збуджувати і підтримувати віру в потойбічний світ серед тих, хто найбільше скривджений і пересяклий сумнівами. Зрештою, хоч католицька Церква ставиться до спиритизму з упередженням і забороняє своїм вірним до нього вдаватися, бо вони, мовляв, можуть легко зробитися здобиччю нижчих злих духів, — навіть серед прелатів Церкви помітне чимале зацікавлення спіритистичними явищами. Цікавиться ними також Апостольський візитатор на Україну.

Мазуренко виявив щодо спиритизму свій повний скептицизм; у його душі марксиста не було місця для потойбічного світу, і, як він казав, йому ще ні разу не траплялося бути свідком якогось явища, що доводило б існування того іншого світу, і що не могло бути з'ясоване природним способом.

— Е, не кажіть, — відповів Канті. — Трапляються речі, яких звичайно ніяк не з'ясувати. Не з'ясуєте ви природним способом навіть надзвичайно частих випадків телепатії, появи душі чи, як хочете, образу дорогої комусь людини в момент її смерті за тисячу кілометрів, що потім стверджується дуже точно... Не можна так просто з'ясувати й матеріялізації душ різних людей, що її описали такі вчені, як от Олівер Лодж, Вілльям Крукс та інші. Ці вчені фізики світової слави ніяк не можуть вияснити цих матеріялізацій натуральним способом і обмежуються тим, що їх описують; треба визнати, що, наприклад, описи матеріялізації привида Каті Кінг, що їх нам залишив Вілльям Крукс, роблять велике враження.

— Може бути, — погодився Мазуренко, — але те, що ще не було з'ясоване натурально, може знайти пояснення завтра. Багато чого ми перше не могли собі з'ясувати, що нам видавалося чудесним, а тепер розуміємо як натуральне явище. Взяти хоча б телефон. Розмова на віддаль. Для людини не нашої цивілізації, скажім, для людини середньовіччя, в телефоні напевно була б якась диявольська сила, але ми поводимося з ним без жадного забобонного страху.

— Але, щоб могли з'ясувати, треба насамперед студіювати. Так і з спиритизмом: щоб його з'ясувати, треба перше його добре простудіювати. Саме тепер світ, здається, стає на цей шлях. Давніше всякі спіритистичні явища просто відкидалися, як «бабські забобони», тепер дуже поважно студіюються. Певна річ, не кожний надається до цих

студій і підходить до них з однаковими силами та однаковими намірами; широкі маси, як я говорив, шукають у спиритизмі потіхи та віри, але вчені шукають ключа до цілого світу явищ, що їх заперечувати вже ніяк не можна, але й пояснити їх звичайними способами також ніяк не можна... А в наслідок того по всіх-усюдах велике поширення спиритистичних гуртків, поява численних «медіумів».

— Шарлатанів.

— О, щодо цього... У кожному новому русі неминуче з'являються люди, що намагаються використати його для себе. Так і в спиритизмі. На жаль, тут шарлатанів, що найбільш ганебно використовують людський нахил до віри в потойбічний світ, ще більше, ніж у наших офіційних релігіях, де їх, як знаєте, також не бракує. Як і не бракує їх у різних політичних рухах, де завжди знайдете спекулянтів на патріотизмі.

Ця тема мене дуже цікавила, але Канті мусів іти, бо мав якесь інше побачення.

*

Одетта Кеун передала мені свої книжки. Треба визнати, що вони роблять краще враження, ніж їх авторка. З одного уступу книжки «Оаза в горах» видно, що вона була перше сестрою-жалібницею. Тож пораджу їй виїхати на Україну з якимсь відділом Червоного хреста. Може бути, що вдасться її відправити з о. Боном і о. Дженоккі,

Повернулися з Нерві Севрюк і Шебедев. Шебедева прийняв на службу Перепелиця, отже він залишає пресбюро. Перепелиця говорив йому (але звідки він знає?), що Нітті в Лондоні говорив про потребу негайного визнання національних держав колишньої Росії. Коли ж Ллойд Джордж запитав, кого він під цим розуміє, Нітті ніби відповів: «Італія зацікавлена найбільше у визнанні України».

Але мене тепер цікавить інше питання: що робити з пресовим бюром? Кого звільнити?

11 березня 1920

У вчорашньому числі «Ідея Націонале» видруковано другий довгий допис А. Пескарполі під заголовком «Боротьба за українську незалежність» і підзаголовком «Розмовляючи з отаманом Петлюрою». Помічено: «Варшава, в лютому».

(Цей допис видруковано в моїй «Українській малій енциклопедії» під гаслом «Пескарполі Антоніо», тому тут його пропускаю).

«Епока» вмістила вчора інтерв'ю з Шебедевим-Християном про становище на Україні.

12 березня 1920

Вчора був у мене Дзанетті, редактор закордонного відділу «Джорнале д'Італія». Довго розмовляли з ним про українські справи. Студіювали мапу. Він почав переконувати мене, що нам треба було б обмежитися перше якоюсь маленькою частиною національної території, посісти її військово, міцно триматися і звідти добиватися визнання української державності.

— Україна, — казав він, — це ще термін досить неясний, особливо щодо кордонів. Української держави досі не було, і тому рівняти уряд України з урядами Сербії чи Бельгії, які під час війни мусіли покинути свою національну територію, ніяк не доводиться.

— Чому? Залишаючи на боці існування України в давні часи і навіть у новіші козацькі часи, нагадаю Вам, що українську державу з добре окресленими кордонами визнано в Берестейському договорі. Тоді чотири держави — Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина — визнали нас формально-правно. І навіть перед цим договором ми мали напівофіційне визнання Англії та Франції, що після Берестейського договору було замовчане, але воно було. Нам потрібне насамперед визнання самого принципу існування української незалежної нації в її етнографічних межах, технічні деталі розробляться пізніше.

— У цьому ваша помилка. Жадна держава не визнаватиме «принципу». Кожна держава виходитиме тільки з конкретного факту. Україну можна буде визнати тільки тоді, як український уряд твердо опанує принаймні якусь частину національної території. Поки він висітиме в повітрі, ніхто якогось «принципу» не визнає, бо не захоче компромітуватися.

Я далі відстоював свою точку погляду, але в душі визнав йому рацію.

Подарував йому книжку «Україна» французькою мовою, видану в Берні в 1919 році, і він був за неї дуже вдячний, бо в ній систематично та докладно наświetлено, після короткого історичного нарису, особливо економіку України. Він з цікавістю переглядав її при мені. Запросив мене знову приходити в п'ятниці до каварні Буссі при віа Венето 78, бо там тоді збираються журналісти...

Вчора ввечері я був там. Захоплення в мене вона не викликала. Це — велика квадратова кімната, під стінами якої сидять уряд журналісти — в капелюхах і плащах. Перед ними столики; на столиках кава і вода. Добра ж половина присутніх і того не має: сидять і курять цигарки. Мені здавалося, що за одним столиком сиділа й Одетта Кеун, але я не був певний, що це вона, і тому не наважився привітатися.

Дзанетті познайомив мене ще з двома журналістами з «Джорнале д'Італія», прізвищ яких не запам'ятав, і з одним росіянином. Цей мав типово кацапське обличчя з рудуватою борідкою клином і чисто мос-

ковську самопевність і нахабство. Він пробував зачепити мене кілька разів, підносячи справу про «мову», але я порадив йому звернутися до відомої записки Російської академії наук. Цей нахаба говорив такі дурниці, що мені не було ніякого труду збивати його кількома словами, і він підорвав свій кредит, особливо коли почав сперечатися з фактом, відомим і Дзанетті, доводячи, що церковно-слов'янська мова — це нібито стара російська мова, а не староболгарська. Він відкрив ще й дві інші мови — «глаголицю» та «кирилицю», між якими існувала ніби така ж різниця, як між мовою говірковою і літературною! Марно було доводити, що «глаголиця» і «кирилиця» не мови, а відмінні абетки; він стояв на своєму.

Загалом вечір не залишив у мене гарного враження. Навіть каварняна атмосфера не припала мені до смаку: відчувалася велика мізерія. Журналісти всього світу — велика богема, але італійські в цьому, мабуть, ведуть перед. Ходити до Буссі все ж було б потрібно: для журналістів немає кращої пропаганди, як отакі дискусії та диспути за столиками, в яких вони відразу орієнтуються, хто має більше рації. Але шеф пресового бюро, коли приходить до журналістів, мусить розпоряджати вільним грошем, щоб почастувати принаймні чашкою кави... От тут заковика!

Вчора, на домагання Мазуренка, я ходив, нарешті, до італійських соціалістів. Підстава відвідин була ніби вистачальна: довідатися, що властиво сталося з Юрієм та Семеном Мазуренками, а також із Михайлом Ткаченком, Миколою Любинським, моїм незвичайно талановитим університетським товаришем, з яким так цікаво дискутувалося в студентській «Громаді», і з іншими, що про них, з одного боку, були вістки, що вони заарештовані, а, з другого, що вони ніби дійшли з більшовиками «до повного порозуміння».

Мазуренко дав мені адресу на віа Семінаріо 87, але там міститься адміністрація щоденника «Аванті», і мене звідти скерували до редакції на віа Пільотто 11. Входжу. Даю візитівку. Вийшов якийсь здоровенний високий чорнявий чоловічина. Подивився на мене:

— Говоріть!

Я глянув на нього здивовано. Ми стояли один проти одного в досить мізерному передпокої, де не було навіть стільця, щоб сісти.

— Говоріть, говоріть! — Почав той нетерпеливитися.

— Я хотів би бачитися з п. Гуаріно, — почав я нерішуче, оглядаючись на всі боки, щоб показати, що розмови в такій обстанові мені не дуже пасують. Я був втомлений, бо довелося перед тим багато ходити, і мені таки хотілося сісти. До того ж біля нас стояв швайцар; зліва — сила-силенна всякого народу в друкарні, що через скляні двері нас бачила, і щохвилини міг хтось увійти, перервати розмову якимсь запитом...

— Його тепер нема. Я... — і він буркнув якесь прізвище.

— Як нема? — здивувався я, бо Мазуренко мене запевнив, і в адміністрації часопису мені підтвердили, що в цій годині він напевно буває в редакції.

— Нема... Буде тут сьогодні ввечері або завтра о 10.30 год.

— Гм... Ну, добре. Я зайду, мабуть, ще раз завтра. Оце, будь ласка, книжки для п. Гуаріно, а це для п. Серраті (редактора головної — мілянської — редакції «Аванті»).

І я передав йому пакунки книжок, що їх виготовив Мазуренко.

— Добре, добре... Дуже добре, — повторив чорнявий вже привітніше і простягнув мені руку.

О 14.30 год. я був знову в «Аванті».

— Є пан Гуаріно?

— Ні, допіру вийшов. Скоро вернеться.

Я пішов, походив по вулиці, купив книжку Жоганетта «Принцип національностей» (по-французьки). Приходжу знову.

— Є. Прошу зайти.

Входжу. Маленька, вузенька кімнатка, з одним вікном. У ній четверо людей. Гуаріно з сухим енергійним обличчям, з волоссям, що вже береться сріблом, стоїть біля стола. Підходжу. Називаю своє прізвище. Жду руки. Нічого ісінько. Така вже тут, видно, манера. Хоч мені й не дуже побажана присутність аж трьох свідків, починаю говорити:

— Ми хотіли б щось довідатися про зносини між українськими і російськими більшовиками...

— Які зносини? Наша соціалістична партія не стоїть з ними ні в яких зносинах!

— Ні, ні! Не між італійськими, а між українськими більшовиками і російськими.

— Ми про це нічого не знаємо.

— Гм... а ми думали.

— Ні, нічого не знаємо. А хіба що?

— Ми отримали надто суперечні вістки. За одними — російські більшовики ніби заарештували українських комуністів — Ткаченка, Любинського, Полоза, Мазуренків; а за іншими — ніби підписали з ними якусь умову. Нам було б дуже цікаво...

— Ми нічого не знаємо. Ми ж не маємо безпосередніх зносин з більшовиками.

Помовчали. Потім я знову починаю:

— Я вчора передав від п. Мазуренка для вас і п. Серраті...

— Так, так, — перервав він мене, але не подякував.

— Пан Мазуренко дуже радий був би бачити вас або п. Серраті, коли він приїде (я знав, що Серраті в Римі), у себе...

— Щож... ми завжди тут.

Потім подумавши:

— Можна потелефонувати. Якщо п. Мазуренко захоче мати кілька побачень, ми радо поговоримо з п. Мазуренком.

— Але коли?

— Та коли вгодно... Ми завжди вільні (!)

— Увечері?

— Н-ні... Краще пообіди. Від трьох...

— Гаразд. Бувайте здорові.

Цього разу простягає руку. Усміхається.

Мазуренко хоче запросити Серраті до себе на обід. Треба буде його десь піймати, умовитися з ним.

*

Вчора одержали телеграму від Андрія Макаренка: «Прошу вжити заходів для завізування пашпорта аташе Вашої місії Назаренкові. Про наслідки телеграфуйте до Відня, готель Майсль унд Шадн».

Сьогодні подали прохання про візу до міністра закордонних справ графа Сфорци за підписами Мазуренка і Пащенко. Мазуренко вислав телеграму до А. Макаренка: «Прохання про візу подано. Ми не маємо грошей для оплати всього нашого персоналу».

Тільки зібрався йти додому з місії, як прийшла Одетта Кеун; вона просить про рекомендацію до графа Тишкевича. Я сказав їй, що про це поговоримо з Мазуренком. У Мазуренка сидів Севрюк, і я мусів сам приймати панну Кеун, поки не пішов Севрюк.

А тепер треба йти шукати Дзанетті, щоб запросити його на Шевченківський вечір у місії, хоч це мені й не дуже хочеться, бо Дзанетті знає російську мову і побачить, що жінка посла та п. Бальмен говорять по-російськи.

13 березня 1920

Мілянський щоденник «Іль Секольо» від 12 березня вмістив інтерв'ю свого кореспондента з К. Мацієвичем під заголовком «Більшовики застосовують на Україні тактику Петра Великого».

«Константин Мацієвич, доцент політичної економії, голова політично-економічної української місії в Румунії, повернувся до Букарешту після довгого перебування в Польщі. Він зробив мені таку декларацію:

«Внутрішній стан України з кожного погляду катастрофічний. Велику частину української території по лівому берегу Дніпра й на південь від Києва по правому берегу посіли російські більшовики, які, зрештою, нам прислужилися, прогнавши військо Денікіна. На словах більшовики проголошували, що вони не мають жадних своїх окремих цілей, але, як тільки захопили Київ, створили уряд на чолі з комуністом Раковським, що з Україною не має нічого спільного. Та-

кий уряд не може здобути собі симпатії українського народу, який щоднякий час повстає проти більшовиків.

«На Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині та Херсонщині вже виникли криваві селянські повстання. Західню частину Поділля та Волині і землі на північ від них захопили поляки, і там становище також серйозне. Тільки частини південної Київщини, південного Поділля та північної Херсонщини перебувають під опікою українського національного уряду: тут розташована українська національна армія під командуванням ген. Омеляновича-Павленка. Таким чином, наша нещасна країна поділена на три частини з трьома відмінними режимами, що з них жадний не має досить сили, щоб забезпечити лад і порядок. Такий стан породжує повну анархію в економічному житті, так що Україна, досі багата країна, обмежила свою продукцію тільки потребами місцевого споживання, а вивіз майже цілком припинено.

«Які в нас відносини з Росією? Особисто я завжди був тієї думки, що доля України та її самостійности залежатиме від договорів, які наша країна могла б скласти з сусідніми країнами, тобто з Румунією, Польщею та Росією. З двома першими вже існує порозуміння, і якби російський уряд пошанував проголошені засади про право на самовизначення всіх народів, які входили в склад колишньої царської імперії, Україна була б тепер вільною державою, в повному розквіті, бо вона була найбагатшою частиною Росії (коло 65% експорту Росії перед війною походили з України). Натомість радянський уряд продовжує на Україні політику терору давньої Росії, що бере свій початок від Петра I.

«Український народ не хоче радянської влади та диктатури пролетаріату. Я маю підстави думати, що навіть Ленін зрозумів, що Україна із своїм сільським населенням дрібних власників не може стати радянською країною. Наш уряд запропонував московському урядові згоду на таких умовах:

«1) Визнання незалежності української держави з зобов'язанням невтручання в її внутрішнє політичне та економічне життя. 2) Визнання уряду Директорії, як єдиного представника України, і ради міністрів на чолі з І. Мазепою. 3) Право українського уряду застосовувати українські закони до всіх тих комуністів, що робили б замаху проти незалежності України.

«Ці наші пропозиції залишилися без відповіді, або відповіджено на них посередньо — створенням уряду Раковського. Побоююсь, що радянська Росія має намір затриматися силоміць на Україні, і це коштуватиме їй дуже дорого. Не зважаючи на це все, я — оптиміст. Я вірю в наш народ, в його патріотизм, і я переконаний, що він тріумфуватиме. Шлях, який вибрала Італія щодо вирішення долі націй, які самовизначилися з російською революцією, здобув їй у нас повні симпатії» ...»

Больонський «Іль Ресто дель Карліно» приніс сьогодні дуже цікаву статтю відомого французького синдикаліста Жоржа Сореля «Нітті і Росія», що кидає світло на італійську політику щодо Росії. Варто зафіксувати з неї деякі уступи:

«... У відповіді на коронну промову (у грудні 1919 — Є. О.) італійський парламент проголосив бажання, щоб італійський уряд запропонував Антанті залишити будь-яке втручання в Росії, припинити блокаду і відновити комерційні та економічні стосунки з державами, які виникли при розкладі царської імперії. В грудні 1919 року таке голосування могло видаватися платонічним, бо було відомо, що Клемансо був наставлений ні в якому разі не визнавати Радяській Росії права на існування. Певне, всі голови великодержав боялися поширення більшовизму, але вони не були однозгідні щодо засобів його стримання. Французькі генерали надіялися, що зможуть протиставити йому коаліцію васалів Антанти. Але Ллойд Джордж думав, мабуть, що для охорони Англії від революційних ідей найкраще буде зробити життя населення легшим, торгуючи з Росією.

«Нащо купувати по лихварських цінах харчові продукти в Америці, коли можна звернутися до Росії, яка вже стільки часу служила шпихліром Європи? Чи не було б божевільням сприяти громадянській війні, яка руйнує найплодовитіші землі колишньої царської імперії?

«Ллойд Джордж домігся, що Антанта припинила вважати Денікіна своїм співником; тоді рішено ввійти в зносини з російськими кооперативами. Ця нова орієнтація дуже здивувала французьких журналістів, які промовляють від імени французької буржуазії. У газеті „Деба“ Огюст Говен скаржився, що широка конференція не взяла до уваги бажання французьких виборців, висловлене 16 листопада. На його думку, здовж західних кордонів Росії треба було створити один суцільний фронт, подібний до того, що існував у Франції 1918 року, і в цьому не можна було втрачати ні хвилини, щоб повернутися на шлях рятунку й розуму.

«Якби не упадок уряду Клемансо, думки Говена були б, мабуть, узяті до уваги, але з моменту, як головування на конференції перейшло до Ллойд Джорджа, її рішення вже не були більше забарвлені демократичним фанатизмом. І Нітті дуже допоміг англійцям досягнути практичних наслідків.

«24 лютого конференція запропонувала сусідам Росії припинити війну проти Радянської Республіки і проголосила, що треба сприяти відновленню комерційних зносин. Правда, вона також проголосила, що не ввійде в дипломатичні стосунки з радянською владою, поки та продовжуватиме свою жажливу політику терору; але конференція не згадала про доцільність посередництва кооперативів у торговельних зносинах; отож Говен мав повну рацію дати своїй статі з 25 лю-

того заголовок «Капітуляція перед радянською владою». 2 березня цей публіцист констатував, що шлях, яким пішла дипломатія, неминуче поведе до миру з народними комісарами.

«У лондонських переговорах завжди брав участь Нітті, який пропонував найсприятливіші для Росії заходи; і завжди був там Міллеран, який найенергійніше таким заходам протиставився. Може бути, що тут відігравали також міркування щодо внутрішньої політики цих двох людей: голова французького уряду дбав про те, щоб примусити національний бльок забути, що він свого часу був соціалістом; Нітті, навпаки, не може урядувати, якщо його не підтримають більш-менш виразно численні соціалісти, що ввійшли до парламенту при останніх виборах. Він виявляє себе досить примирливим у справі Фіюме, до якої соціалісти байдужі, але він здобуває собі їхню прихильність, виявляючи себе симпатиком радвлади...»

15 березня 1920

Наш Шевченківський вечір пройшов цілком добре. Всі говорили, що не сподівалися, що наша колонія зможе дати такий концертний відділ. Несподівано для всіх на концерт з'явився отаман І. Коссак, який приїхав з Відня. Саме в пору, бо Севрюк напередодні вечора виїхав, мабуть, до Льозанни. Перед від'їздом він просив Мазуренка перебрати місію для воєннополонених, бо він, мовляв, димісіонує. Мазуренко, розуміється, відмовився. Нащо йому перебирати відповідальність за чужі гріхи? Каса в місії Севрюка порожня, інакше чого б Севрюк димісіонував? Проте, Севрюк почуває себе цілком добре. Цього не можна сказати про інших членів місії. о. Сембратовича, що поїхав до табору в Касіно на Шевченківське свято, полонені мало не побили — його врятували священичі ризи.

У віденській «Волі» від 6 березня в огляді «Старого журналіста» (Піснячевського) п. н. «З хвиль життя» вміщено таку промовисту замітку: «Один наш „дипломат“ в Італії отримував 36 000 лір на місяць, тобто дев'ять разів більше, ніж сам прем'єр Нітті. На місцеву валюту — 720 000 корон; на українську (за примусовим курсом) — 576 000 карбованців у місяць. Не на рік! Скільки крісів, пар чобіт, чистих сорочок, карболки можна б купити за ці гроші для українського війська! Тепер цей „дипломат“ знову отримав кілька соттисяч марок на свою роботу. Між іншим, місію його вже давно скасовано. Скільки того ж таки неосальварсану можна було б купити за ті 2 500 000 корон, що були йому видані влітку?»

Замітка явно стосується Севрюка, але не зрозуміло, що означає — «місію його давно скасовано». І якщо її скасовано, як міг він знову одержати «кілька соттисяч марок»?

Сьогодні ми втрьох — Мазуренко, Коссак і я — досить довго розмовляли, вияснюючи загальний стан української справи. Коссак за-

певняв, що гроші для дальшої праці знайдуться. Щодо цього праві еседеки роблять усі можливі заходи, щоб звільнити наші гроші з арешту, і можна надіятися, що свого дійдуть. Правда, в цьому їм перешкоджають праві групи — Союз української державности, що теж цілить на ті гроші, але в них шанси занадто слабкі... У Відні весь час відбуваються наради наших політичних діячів. Зорганізувалась українська комуністична партія самостійницького напрямку.

Про це я вже знав з першого числа «Нової доби», що саме перед цим прийшла. Згадувалося в ній про створення блоку між українськими комуністами й лівими есерами. Мазуренко зазначив, що цю українську комуністичну партію треба було створити далеко раніше, і про це він говорив Винниченкові ще рік тому. Якби тепер у нас був радянський уряд Винниченка, певно, демократичному урядові Петлюри було б з ним легше домовитися, ніж з урядом Раковського або П'ятакова.

При цій нагоді Коссак дав цікаву характеристику Старосольського, як людини найбільш інтелігентної та видатної серед галичан. Це — людина теорії, а не практики, з дуже широкими й світлими поглядами. Він також вагається, висловлюючись, що, може, правда й на боці комуністів, але цього ще ніяк не можна довести. Проте, якби тепер пощастило взяти вірну лінію в нашій політиці, то, може, ще вдалося б вийти з плутанини, що запанувала.

Наші гроші у Відні йдуть угору: одна гривна коштує вже півкрони. На думку Коссака, в Римі — рай проти того, що робиться у Відні. Тут, принаймні, мало наших людей, а у Відні їх тисячі. Все це — безробітне, безгрошове; і все це політикує, «робить високу політику». Останнього часу погіршилися справи з австрійцями, які заважають, що ні одна держава не має у Відні стільки різних установ, дипломатичних кур'єрів і дипломатів, як українська. Австрія хоче жити мирно з сусідами і багатством похвалитися не може. Проте, теперішнє становище краще, ніж місяць тому: деяке зближення між різними групами, ніби консолідація, і галичани — навіть такі, як Кость Левицький — залишили свою галицьку політику й зрозуміли, нарешті, що галицьке питання може бути розв'язане тільки у зв'язку з загальноукраїнським.

16 березня 1920

Я отримав картку від Ілька Борщака:

«... Тому що Ви в останньому листі до Лучинського (одруженого з сестрою Борщака — Є. О.), кінець-кінцем, згадали й про мене, хоча дати вістку про себе. Вам, мабуть, відомо, що я є другим секретарем у делегації, але моя праця — виключно в архівах та в Національній бібліотеці. Спішу повідомити Вас, як історика, про наслідки своєї праці.

«В архіві міністерства закордонних справ знайдено велику кількість політичної кореспонденції французьких послів у Стокгольмі, Варшаві, Константинополі за часів Мазепи. У Національній бібліотеці я знайшов багато про Мазепу в „Газетт де Франс” за 1708-10 рр. Знайшов також кілька карт 17 стол. з яскравим позначенням „Україна”. Є також гільобус 16 стол. Це все можна буде потім видати. Не забувайте про мене. Добре було б, якби Ви дали щось для „Франс-Юкрен” про настрої в Італії щодо нашої справи. Тут тепер Єремійв. Сестра та Н. Н. вітають Вас і дружину. Всього кращого. Ваш І. Борщак. Привіт пп. Пащенку, Шебедевим та п. Чехівському».

*

Вчора, на просьбу Мазуренка, заходив знову до редакції «Аванті». Знайшов тільки високого чорнявого. Але хвилин через дві прийшов і Гуаріно. Зустрів мене досить холодно.

— Чи Серраті в Римі? — питаю.

— Так, у Римі.

— Пан Мазуренко просить вас і Серраті до себе о 19.30 год.

Гуаріно збентежився:

— Я не знаю, чи Серраті захоче піти.

— Я хотів би поговорити з Серраті в цій справі.

Гуаріно помовчав. Потім:

— Яка адреса? Пapiшіть тут.

Я написав.

— І прізвище...

Я написав. Гуаріно взяв у руки. Почав читати. І потім нараз вибухнув:

— Мазуренко... Мазуренко... Що може бути між нами спільного?! Від кого ви тут у Римі?

— Від українського уряду.

— Якого українського уряду? Антибільшовицького?

— Так, антибільшовицького.

— Ну, так нам із вами нема про що говорити.

— Чому це так?

— Бо не входимо ні в які зносини з антибільшовиками. Ваш уряд не соціалістичний...

— Якраз навпаки, соціалістичний. Українських соціал-демократів. І саме тепер ми отримали відомості, ніби українські комуністи ввійшли в згоду з російськими більшовиками, які їх перше вбивали та розстрілювали, як і інших, тільки за те, що вони — українці. Але тепер це ніби змінилося. Ми хотіли б точніше знати. Може бути, що Серраті щось знає про це.

Гуаріно трохи пом'якшав:

— Не знаю. Я передам це Серраті. Але не знаю, чи він погодиться прийти.

— Та чому ж? Він же знайомий з Мазуренком і сам запрошував його, щоб він відвідав його, як буде у Міляні.

— А-а... Якщо особисто знайомі, то інша справа.

— Може я міг би побачити Серраті? Можете дати мені його адресу?

— Ні, це не можливо. Коли Серраті приїздить до Риму, він не має адреси і приходиться до свого помешкання тільки ночувати. Але я бачитиму його сьогодні ввечері і перекажу.

Умовилися, що остаточну відповідь він дасть телефоном. Але сьогодні вранці пройшла ціла година, поки Беттаріні його видзвонив. Такі тут телефони! Ще гірші, ніж були в Києві. Хоч телефоном не дуже то розмовишся, але мені здавалося, що тон голосу Гуаріно цілком змінився. Він говорив, що чогось не зрозумів, але просить перекласти побачення на завтра на ту ж саму годину, бо сьогодні Серраті не має часу, кудись повинен виїхати.

Мазуренко радо згодився перекласти побачення на завтра. Під впливом першого числа «Нової доби», він, здається, остаточно вирішив переключитися на комуніфілізм. В усякому разі, сказав мені, що хоче податися до місії, але перше треба поїхати до Відня.

В усьому світі капітан корабля, що тоне, залишається на своєму посту, аж поки останній з пасажирів та матросів не врятується, а наші «капітани» перші залишають свої пости, щоб порятувати... свій багаж, а про людей і не думають. Так зробив Севрюк, так робить тепер і Мазуренко.

Тим часом і Чехівський, і Пащенко, доставши останню платню 20 числа, думають виїхати на село, щоб заощадити гроші, поки справа з грошима для місії виясниться. Я заявив, що сидітиму в Римі, і вони дуже зраділи, що зможуть усі справи в місії перекласти на мої плечі, хоч я формально до місії й не належу.

18 березня 1920

Вчора зранку потелефонував до «Аванті», щоб знати, чи приїдуть на вечерю до Мазуренка Гуаріно та Серраті. Гуаріно відповів, що Серраті ще не повернувся з Чівіттавеккія, і просив потелефонувати пізніше.

Дзвоню о 12 год. При телефоні — Серраті. У два слова погоджується приїхати. Нарешті, справу полагоджено.

Мазуренко запросив також мене і запитав, чи я справді вже не належу до українських есерів.

— Так, таки справді.

— А до якої ж партії тепер належите?

— Я? До жадної. Залишаюся безпартійним.

— Чому ж так? Ну, добре. А до якої наближаєтеся? Може, до есдеків?

— Трудно сказати. Мій політичний світогляд ще не визначився. А встрявати до якоїсь партії, не простудіювавши як слід її ідеології та програми, як я це зробив у Центральній Раді з партією українських есерів, мені вдруге неохота.

— Шкода. Все ж таки хотілося б мені вас представити, як якогось принаймні соціаліста-реформіста.

— О, що до цього, то мені байдуже.

Я знав, що Мазуренко дуже радо представив би мене, як завзятого комуніста, але залишаймося принаймні на соціалісті-реформісті. Хіба ця наліпка має яке значення? А розмови послухати варто.

Я прийшов до Мазуренка точно о 19.30 год. З гостей не було ще нікого. Мазуренко понатягав до вітальні більшовицьких книжок, які прислав йому брат проїздом до Москви через Відень. Аж ось дзвінок.

Серраті сам. Гуаріно таки не прийшов. Серраті просив вибачити його, бо він, мабуть, не зрозумів, що і його запрошено. Ясно, що не захотів прийти, бо дуже проти нас настроєний. Але Серраті дуже хвалив його, говорив, що він — один з кращих знавців інтернаціонального становища і один з кращих знавців журналізму взагалі.

Мазуренко почав розмову подякою за переслання листа до російських більшовиків з проською знайти шляхи миру з українськими більшовиками. Серраті відповів, що він зробив тільки те, що йому підказували його обов'язки. І додав, що відпис цього листа він сам переслав через одного італійського моряка, шляхом Константинопіль-Варна, але відповіді досі не отримав.

— Хоч, правду кажучи, я звик одержувати відповіді скоріше. З того часу пройшло вже три місяці. Зрештою, я можу послати ще раз відпис того листа, зазначивши при цьому, що посилаю його вдруге. Мазуренко зараз же на це пристав.

Серраті — людина на зріст нижче середнього, в окулярах, з дуже сильно прорідженим чорним волоссям, на вигляд — літ 50; як належить італійцеві, він жвавий, приемний у розмові, ніби щирий; по-французькому говорить досить слабенько, хоч прожив у Швейцарії, як сам говорив, шість років. Він особисто знайомий з Леніном, Раковським, Черновим, Мартовим — з усіма ними зустрічався в Цімервальді та по інших соціалістичних конгресах.

Мазуренко на хвилину вийшов, і ми залишилися самі.

— Я гадаю, — сказав мені Серраті, — що було б добре і для Росії, і для вас, українців, якби ви погодилися на тих гаслах, що їх виставили самі російські більшовики на початку революції, тобто, на створенні Федеративної Радянської Республіки з широкою автономією для всіх народів, чи національностей.

— Ні, — відповів я, — це для нас не можливо.

Але розвинути своєї відповіді я не встиг, бо повернувся Мазуренко з якоюсь книжкою, що її він хотів показати Серраті.

Та за вечерею ми знову повернулися до цієї теми.

— Річ у тому, — сказав я, — що між українськими і російськими комуністами не може прийти до згоди в справах армії, залізниць, пошти і телеграфу. Якби ми погодилися тепер, скажім, на одну спільну червону армію, то хто загарантував би нам, що на місце російських більшовиків не прийде через деякий час хтось інший, і тоді — що ми робитимемо з нашою спільнотою?

Серраті зразу нічого не відповів, але потім, подумавши:

— Так... у зв'язку з цими новими комерційними зносінами... Ясно, що Антанта намагатиметься, разом з крамом, ввозити трохи й свого «капіталізму». Інакше й бути не може. Взагалі, на мою думку, це дуже трудно уявити — торговельні зносини між капіталістичними країнами і радянською Росією.

Він дуже зацікавився листом В. Винниченка, де той писав про свій комунізм, і який ми свого часу переклали. З дозволу Мазуренка він взяв його з собою. Певно, появиться незабаром в «Аванті». Наша розмова перескачувала з однієї теми на іншу і була, я сказав би, досить хаотична. Тому викласти її тут доладу досить трудно. Обмежуюся головним. Насамперед треба зазначити, що Мазуренко представив мене, на моє приємне здивування, не як містичного соціаліста-реформіста, а просто, як представника української преси, що є в курсі всіх подій. Серраті зараз же запитав мене, чи я знайомий з італійським соціалістичним рухом також із живого контакту з людьми, не тільки з часописів.

Я відповів, що, на жаль, ні, а Мазуренко потім говорив мені, що Серраті в той спосіб натякав мені на потребу нав'язати з тими італійськими соціалістами ближчий контакт. На це я відповів Мазуренкові, що, може, Серраті справді на це натякав, але для таких контактів треба мати час, якого, як він знає, в мене немає. Зрештою, це й не так легко. Досить нагадати, як мене вперше прийняв Гуаріно. Ми маємо занадто відому марку і, певно, не тільки Гуаріно думає, що з нами нема чого говорити. Мазуренко здогадується, що Гуаріно настроїв проти нас Водовозов. Але я думаю, що Водовозових тут хоч гать гати.

На мій запит про можливість соціалістичної чи комуністичної революції в Європі Серраті відповів, що соціалісти в Італії, і ще більше у Франції, є в трудних умовах: буржуазія, зокрема дрібна, тут дуже добре zorganizована, і вони примушені триматися парламентаризму, — ясно, тільки до слушного моменту! — щоб не бути розчавленими. Це, зрештою, добре розуміє й Ленін, який у своєму листі, оголошеному в «Аванті» перед Різдвом, дораджував стримуватися, в загальних інтересах, від усяких ризиковних виступів.

Серраті оповів, що першу свою статтю про українську справу він написав у 1915 році. У ній він підкреслював, що війна має поставити на порядок дня проблему національностей у Росії. Але воєнна цензура цю всю статтю змазала, бо тоді Росія видавалася однією суцільною масою.

— Де ж ви познайомилися з українською справою?

— Я мав кількох українців знайомих у Женеві, в Льозанні... Але, головним чином, мав на мене вплив Реклю своїм твором «Земля і люди».

Мазуренко на прощання подавав йому книжок, і він обіцяв зайти ще раз і шкодував, що Мазуренко, їдучи свого часу до Відня, не зайшов до нього в Міляні.

Тим часом московський уряд розвиває дипломатичну діяльність. Торінська «Ля Стампа» з учорашньої дати принесла цікаву кореспонденцію Артура Каппі з Ревалю про його розмову з Чічеріном, який дав йому текст телеграми, висланої ним 31 грудня 1919 італійському урядові з приводу ухвали італійського парламенту відновити комерційні зносини з Росією:

«Здійсненню цих зносин сприятиме поновне опанування російськими радянськими військами побережжя Чорного моря, що незабаром настане... Комерційні зносини між Італією й Росією можуть відбуватися через Чорне море. Росія бажає, щоб Італія мала з Україною безпосередні, постійні, безперервні зносини. Україна — незалежна радянська республіка, зв'язана з Росією федералістично. Вона має свій власний совет і свою власну раду Народних комісарів на чолі з Раковським. Петлюра — тільки найманець Польщі. Становище, витворене повстанням на Україні, викликало втручання російського війська. Чічерін дозволив московській радіовисильні одержувати радіотелеграми з Риму і висилати їх до Риму. Отже тепер випадає й італійському урядові, — пише Каппі, — дати такий же дозвіл, щоб часописи могли встановити регулярну інформаційну службу радіотелеграм з Москвою».

У сьогоднішньому римському «Аванті» видруковано телеграму з Берну: Чічерін висловив голові румунського уряду (телеграмою) своє задоволення з того приводу, що Румунія погодилася вступити в переговори з Москвою про мир. Він запропонував на місце переговорів Харків і вказав також на konieczність допустити до цих переговорів Українську Радянську Республіку.

Гуаріно додав такого коментаря:

— Коли французька капіталістична преса була розподілила між сусідніми з Росією країнами завдання спільної боротьби проти Радянської Республіки, Румунії надано завдання перейти Дністер і з'єднатися з денікінськими військами на Кубані. Але Дністер перейдуть не генерали, а мирні делегати, запрошені до російського (?! — Є. О.) міста Харкова, гості тих самих советів, щоб у приязних переговорах з представниками комуністичної республіки закласти разом підвалини російсько-румунського миру. Тим часом решти банди Денікіна, стиснені між Кавказом і Чорним морем, шукають порятунку в утечі

перед нестримним наступом червоних військ. Нестійкість людських розрахунків.

Я показав Мазуренкові ці обидва часописи. Він був неприємно вражений словами Чічеріна про «незалежну Україну, зв'язану з Росією федералістично».

— Як же так? — запитав він мене, дивлячись розгублено. Видно, він і справді повірив, що комуністи домовилися про повну незалежність радянської України!

— Більшовицька фразеологія! — відповів я, низуючи плечима. — А ви, Василю Петровичу, напишіть скоріше Винниченкові, повідомте докладно, із слів Серраті, що він досі, мовляв, відповіді на того вашого листа не має, хоч звик був одержувати відповіді скоріше. Та й попросіть, нехай пришлють вам докладніші інформації. Моє враження таке, що жадного договорення немає і, навряд, чи буде...

*

Листом від 16. 3. попереджено Ріванеру, що з 1 квітня місія з превеликим жалем, знаючи відданість його справі української незалежності, буде примушена відмовитися від його служби з огляду на потребу щораз більшої ощадності.

Лучинський прислав листа з Парижу від 15 березня:

«... Як Вам, здається, вже писав п. Борщак, він знайшов тут у Національній бібліотеці, в архівах та музеях силу різних пам'яток української історії та мистецтва. Часто думаю, який жаль, що Ви не можете тут працювати, бо Ви, як історик і людина з такою незвичайною працездатністю, могли б багато тут зробити. Кажу це, не як „комплімент“, а цілком серйозно. До місії прилучитися тепер трудно, бо й грошей немає, але, мабуть, Вас міг би перетягнути Ісаєвич, який тут працює в кооперативах разом з Тимошенком. Кооперативи гроші мають, і, якби схотіли, могли б Вам дати якусь посаду, щоб якось прожити. Ви знаєте про Інститут проф. Грушевського. Здається мені, що цей інститут повинен би вам дати просто наукову командировку до Парижу. Тут знайдуться матеріали для праці і десяти істориків. Раджу Вам зробити щось у цьому напрямі.

«Життя наше в Парижі тягнеться без подій день за днем. З визнанням справа стоїть не дуже кріпко. Більше всього псує те, що в Києві сидять якісь більшовики-українці, і Антанта каже, що треба забрати Київ та Одесу, і тоді буде в палаті депутатів інтерпеляція в українській справі, і дещо з'ясується. Жінка вітає Вас і Дружину. Стискаю руку. Ваш М. Лучинський».

19 березня

Сьогодні В. Мазуренко вислав листа до графа М. Тишкевича з проською відібрати в С. Мака дипломатичний паспорт, якого «не було одібрано помилково», і замінити його приватним.

У нас у місії великий переляк. Завтра мала б бути, як звичайно, виплата платні службовцям, а грошей нам не шлють. Цього місяця на платню В. Мазуренкові вже не вистачить. Всі думають, одержавши платню, тікати на село, де дешевше.

*

Тим часом учора, після соціалістичної вечері ми мали вечерю клерикальну. Влаштував її о. Бон на пошану о. Дженоккі, Апостольського візитатора на Україні.

Я думав не піти, бо треба бути у фракю або смокінгу, а в мене ані одного, ані другого, бо я ж не дипломат і представницьких ніколи не одержував. Тому вже вибрався був іти на вечірню працю до бюро, а Ніну попросив потелефонувати до о. Бона, що не можу прийти. Але о. Бон страшенно знервувався, ніби образився; заявив, що я мушу прийти обов'язково, і що він приїде до мене Ріванеру із смокінгом, і то тим більше, що всіх запрошених чотирнадцять осіб, і, якби я не прийшов, було б тринадцять, а цього ніяк не сміє бути...

І справді, вкортці з'явився Ріванера із смокінгом, який, на диво, прийшовся на мене досить добре. Отже мусів піти. І не жалую. Бо все, що робить о. Бон, робить добре.

Вечеря відбулася в готелі «Мінерва» біля Пантеону. Це — старий готель, що в ньому звичайно спiniaються папські прелати та клерикальні депутати до парламенту, коли приїзять з провінції у справах. Нам відведено окремий пишний сальон у стилі рококо. Стіл був дуже гарно прибраний з силою квітів та зелені. Перед кожним прибором лежала картка з надрукованим іменем, прізвиськом і титулом. Крім того, меню страв із текстом французькою мовою, у вигляді маленької чепурної книжечки з українським державним гербом і українським та папським прапорами посередині. Внизу, з правого боку, напис золотими літерами: «Українська Республіка. Дипломатична місія при Святому престолі» (по-французьки). На останній сторінці, також золотими літерами: «Обід на честь ВП. о. Дженоккі, Апостольського візитатора України. Рим, 18 березня 1920».

Присутні на вечері, крім о. Дженоккі та о. Бона, кардинал Маріні, голова Конгрегації для східніх Церков, архієпископ Черетті, допіру призначений на пост нунція в Парижі, монсеньйор Тедескіні, заступник кардинала Гаспарі, міністра закордонних справ Ватикану; монсеньйор Пуччі, співредактор «Іль Корієре д'Італія», монсеньйор Бенедетті, колишній професор, що пише тепер історію України; абат Крішертсон, представник Фінляндії при св. Престолі. З українців, крім мене, отаман Коссак і Бандрівський з місії для військовополонених, о. Сембратович, П. Карманський і д-р Іван Гриненко.

З нашої дипломатичної місії не запрошено нікого, бо між королем і папою не існує дипломатичних зносин, а тому й дипломати при королі і при папі на офіційних прийняттях одні в одних не бувають.

За шампанським о. Бон проголосив промову, висловлюючи подяку папі, що він прийняв до серця страждання України й довірив місію їх облегчення о. Дженоккі, призначивши його Апостольським візитатором України.

Назагал вечір удався. Карманський говорив мені, що, якби о. Бонві дали ті засоби, що були дані Севрюкові, в нього вся Італія танцювала б. У цьому є велика частина правди. Бо о. Бон має ту добру прикмету, що, крім особистої видатної енергії та невідчужної чесноти, ні на кого не звиряється, сам усього допилює й не робить з себе великого «цабе», що просто вражає в інших.

20 березня 1920

Шебедев уже кілька днів тому прислав мені листа з просьбою вислати йому щось за минулий місяць, бо переїзд з Риму йому дорого коштував, і тепер він не може звести кінці з кінцями. Я відповів йому сьогодні:

«...Прошу вибачити, що довго не відповідав, але, самі знаєте, в нас тепер ліквідація, і я залишився сам-один. Тому зовсім не маю часу. Сьогодні роздав останні гроші... Що буде далі — Бог знає...»

Відписав Лучинському:

«...Те все, що Ви пишете, дуже гарне, але не легко перевести його в життя. Розуміється, я від душі радію за п. Борщака й українську науку, але щодо мене особисто, доведеться, мабуть, довго чекати, поки це й до мене дійде. Інститут Грушевського існує ще не більше, як в області побажань; щодо кооперативів, то кандидатів до них, через їхню грошовитість, занадто багато, і при тому не все чистої якості; отже, я сам встрявати в цей натовп „алчущих” не бажую. Та й не вмію. Свого часу я написав до Ісасевича, що радо перемінив би службу. Сапієнтіс сат! У нас усе ліквідується. Каса порожня. Мабуть, через місяць виїдемо. Шкода мені моїх книжок, очевидно, доведеться їх покинути, бо везти нема як...»

Тим часом прийшов лист від Ісасевича від 3 березня. Не знати, чому так довго йшов. Вибираю цікавіше:

«...У Парижі робиться все сумніше й сумніше. Я ніяк не можу зрозуміти, чому це величезне місто з вогким сірим повітрям, вічними дощами і мурами, вкритими цвіллю, вважалося за місто веселощів. Нічого веселого, нічого оригінального. Все в минулому. По безконечних залах Лювру ходиш з таким почуттям, з яким, певно, ходять між високими колонами Карнакської руїни. Сучасний француз, коли ще й продовжує виявляти ознаки смаку та думання, робить це радше силою інстинктивної традиції, от як у Чехівських (нерозбірно — Є. О.), ніж покликком до творчості. Тому й не дивно, що наймодерніші декоратори та хореографи — росіяни; найліпші увеселителі, без яких не обходиться ні один галя-театр, ні один кінематографічний фільм

— американці, почасти англійці, так само й у промисловості та торгівлі...

«...Якби мене спитали, що дала Третя Республіка після досягнення блискучого 18 стол., я міг би відповісти — велику світову війну. Поза цією війною, що, разом з Пірровою перемогою, принесла остаточне знищення всіх духових і матеріальних ресурсів життя нації, не залишається нічого, крім глибокої безнадійної втоми. Ви вбачаєте цю втому мало не на кожному обличчі. Правда, французи не плачуть, як слов'яни, де можна і не можна, не киснуть. Вони вмирають тихою смертю здорової старости, і тому ця виснаженість не порушує вашого почуття естетики, але примушує безконечно їх жалувати і схилити голову з пошаною. Ніхто не вміє так благородно, класично переносити нещастя, як ці наслідники греко-римської культури. Пригадайте собі для порівняння незносне скавучання росіян в їхніх народних піснях, їхню похоронну літературу й поезію, їхню й нашу загальну гістичність.

«Тут же, при природній жвавості характеру й високій чуйності нервів, існує природне почуття міри. Француз, як і англієць, веселиться, як дитина, коли є в тому причина, але не напивається до втрати людського обличчя. По-російськи, як знаєте, веселитися — значить, поперше, напиться і то напиться обов'язково до „положення риз“, вибити комусь зуби, покалічити жінку, розбити люстро, — значить зруйнувати себе і все, що навколо. У французів немає подібної „широти натури“, але справжня широта почуття — безперечна...»

21 березня 1920

Сьогоднішній «Іль Мессаджеро» приніс таку телеграму з Відня:

«Смерть лідера українських комуністів. Українські часописи оголошують — з однозгідними словами щирого жалю — вістку про смерть провідника українських комуністів, Ткаченка, який до останніх днів свого життя боровся проти російських комуністів за незалежність України. В ці останні тижні, в наслідок переговорів між російськими й українськими комуністами, — переговорів, що подавали надію на те, що т. зв. радянський уряд на чолі з Раковським буде заступлено комуністичним урядом Ткаченка, справжнім українським урядом, — Ткаченко побачив себе примушеним виїхати до Москви разом з двома іншими своїми колегами — Ю. Мазуренком і М. Полозом. Смерть сталася з ним під час подорожі. Його втрата дуже болюча для України. Російські часописи приписують смерть тифові».

Так, в українському патріотизмі, в рішучості й відвазі Михайла Степановича Ткаченка не можна сумніватися. Але чи його смерть справді спричинена тифом, щодо цього можуть бути великі сумніви.

В усякому разі комунофільській орієнтації ця несподівана смерть не сприятиме...

«Л'Італі», римський часопис французькою мовою, вмістив у сьогоднішньому числі «Вшанування українською місією о. Дженоккі». Перераховано всіх учасників вечері й подано короткий зміст промов.

Прийшов до місії лист від З.З. від Івана Красковського, голови нашої місії на Кавказі. Вибираю цікавіше:

«... На великий жаль, „Ля Воче дель Україна” ми одержуємо не зовсім акуратно, і тільки тепер, через Оттіну, ми одержали повний комплект газети, а Ваших видань ми не одержали зовсім і просимо прислати їх, як можна, в декількох примірниках, щоб можна було передати в закордонні місії, які тут існують.

«Д. Оттіна робить дуже приємне враження, і мені було дуже приємно слухати,, як він підкреслював, що він „партизан української ідеї”, як він себе називає, і як добре стоїть наша справа, завдяки праці Вашій у Римі.

«Ми тут, у Грузії, спочатку прийняті дуже гарно. Трошки не так добре ставився до нас тільки теперішній грузинський посол у Римі Соботорашвілі, — і дуже добре ставиться його заступник на посаді товариша міністра закордонних справ Корцевадзе.

«Активною й важливою справою для України тут, на Кавказі, являє собою тепер справа чорноморська. Ми там працюємо, але, на жаль, відсутність необхідних коштів гальмує справу.

«Мій щирий привіт Василю Петровичу Мазуренкові і всім, хто мене знає. Прийміть, Пане После (тобто Антонович — Є. О.), вислови моєї найбільшої поваги. Ваш І. Красковський. П. С. Посилаю Вам для ознайомлення тижневик „На рубежі”, який закrywся за відсутністю коштів...»

Цікаво, хто такий той Оттіна? Не пригадую собі, щоб він до мене заходив.

25 березня 1920

Для того, щоб зрозуміти ті умови, в яких нашої місії взагалі і пресовому бюрові зокрема доводиться працювати для визнання Італією незалежності Української Народної Республіки, а також ті шанси, що те визнання за собою має, треба вияснити наставлення до нашої справи двох впливових італійських партій — народної (клерикальної) та соціалістичної.

Від цих двох партій залежить доля всієї Італії, бо обидві партії стоять одна проти одної в парламенті і задають тон усій італійській політиці; інші партії грають другорядну роль і самостійного значення не мають.

Хоч клерикальна партія в справах Сходу Європи перебуває під сильним польським впливом, все ж таки вона ясно виявила свою прихильну поставу до нашої справи й охоче віддає шпальти свого офіційного органу «Іль Кор'єре д'Італія» нашим повідомленням. Від неї з прихильною до нас промовою виступив депутат Коріс у парламенті. Зрештою, ця партія йде за політикою Ватикану, який, як відомо, твердо станув на позицію визнання української незалежності. Ця партія має в парламенті 101 депутата і включає в собі багато різноманітного елементу. В усякому разі вона тут цілковито не грає тієї реакційної ролі, в якій ми звикли бачити клерикальні партії інших країн: спеціальні умови існування Ватиканської Держави в Італії, її постійна, хоч і не явна боротьба проти італійського королівства — це все створило атмосферу, в якій частина клерикалів виховується на революціонерів і виступає з низкою проєктів радикальних соціальних реформ, що межують з соціальною революцією.

Тому не можна дивитися на боротьбу партій клерикальної і соціалістичної, як на звиклу нам боротьбу лівого й правого більшовизму, бо і в партії клерикальній ми знайдемо чимало прихильників навіть радянського режиму. Ділить ці дві партії, головне, релігійне питання, що і робить їх ворогами.

Для ілюстрації революційності частини членів клерикальної партії може служити повідомлення «Л'Італі», чч. 81—82 від 21—22 березня, під заголовком: «Католики-революціонери шлють привіт Ленінові».

Йде мова про збори католиків у Бергамо:

«Директор тижневика „Конквіста Популяре“ („Народне завоювання“, орган клерикалів — Є. О.), п. Сперанціні проголосив, що більшовизм міститься не в настроях населення, а в тім становищі, яке створили злочини капіталізму. Тому клерикальній партії треба надати більше енергії, ніж вона досі мала. Мільорі виголосив промову, в якій сказав: „Землю треба віддати селянам. Промислові установи, як і в Росії, повинні перейти в руки робітників“».

Потім збори однодушно ухвалили вислати привіт Ленінові, і на тому скінчилося.

Щодо соціалістів залишаємо осторонь дрібні соціалістичні партії (реформісти тощо), які також стоять за визнання Української Народної Республіки, говоритимемо тільки про т. зв. офіційних соціалістів, що мають у парламенті значну групу з 156 депутатів на загальну кількість 506. Ця партія приєдналася до III Інтернаціоналу і тим самим стала вірним проповідником його ідей на Заході Європи. Саме в нашій справі, щодо якої різні більшовицькі провідники, як от Троцький, Чічерін тощо, виголошують суперечні (можливо, що вони тільки здаються такими) промови, ми можемо одержати деякі цінні вказівки, розглянувши позиції італійських соціалістів. Тим більше, що в безпосередніх зносинах італійська соціалістична партія не рідко отримує «цінні вказівки» від своїх російських учителів.

Варто тут зазначити величезний вплив на цю партію російського більшовика Водовозова, який проживав у Римі (недавно виїхав до Літвінова в Копенгаген) і надавав італійським соціалістам в українській справі відповідний напрямок. Певна річ, Водовозов з товариством не мало користав для своєї акції з Кам'янецької катастрофи і з перебування Головного отамана у Варшаві. Так «Аванті» в ч. 28 від 1 лютого, подаючи нашу вістку про взяття Одеси українським військом Павленка, зазначає, що ця вістка цілком неймовірна, і додає:

«Українці, тобто ті, що інсценізували відому арлекіану незалежної Української Держави, тут рішуче ні при чому, бо їхній „уряд” і їхне „величезне військо” перебувають у... Варшаві. Тут мова йде, очевидно, про червоне радянське військо, що оперує на Україні і що в усіх повідомленнях називається „революційним українським військом”. І тому нехай заспокоїться місія української оперетки, що воює в Римі. Тільки помилково вона могла б зарахувати цю подію на свій баянс. Петлюра тепер... лише руки поляків».

Засильно, але ясно. Подібних цитат з таким добором висловів можна б навести більше, але не в них справа. Досить і однієї такої ілюстрації, щоб висвітлити фактичне ставлення офіційного органу партії до справи визнання незалежності УНР, і його, очевидно, не в силі змінити в теперішній ситуації деякі наші симпатии (в наслідок особистих зносин із членами дирекції партії), як Серраті та інші.

Щоб довести, що таке наставлення партії у вищенаведеній цитаті не відокремлений факт, дамо ще дві цитати з останніх днів.

Подаючи телеграму Чічеріна ч. 66 від 18. 3. з приводу призначення Харкова місцем румунсько-російських переговорів (з участю представників радянської України), «Аванті», навіть не помічаючи, що Росія та Румунія не мають спільних кордонів, коментує: «Отже, Дністер перевозитиме не генералів, а мирних румунських уповноважених, яких запрошено до російського міста Харкова...»

А в ч. 71 від 23. 3. знаходимо постанову дирекції партії:

«Щодо інтернаціональних відносин партія, здираючи машкари з усіх націоналістичних, імперіялістичних та буржуазних рухів і всіляко проти них змагаючись, буде всіма засобами допомагати справі поширення революції, розповсюдження її, що йде з Росії і зміцнюється в усьому цивілізованому світі».

Це фактичний стан речей.

Але де ж ті ідейні підвалини, той ідейний ґрунт, що на ньому італійська соціалістична партія збудувала своє негативне ставлення до національних рухів?

Залишаючи на боці ті загальні причини, які дозволяють італійським соціалістам дивитися на боротьбу поневолених народів у Росії проти російських більшовиків, як на боротьбу всесвітньої буржуазії (ланцюг малих держав Клемансо, французька політика в Польщі, англійська — на Кавказі та в Прибалтиці) проти росій-

ського і всесвітнього пролетаріату, завойовника своїх прав, — струна, на якій дуже ретельно грають більшовики, — звернемося до спеціальної статті «Демократія, імперіялісти і більшовики», що з'явилася в «Аванті» в ч. 32 від 6. 2. Вона ясно і вичерпно насвітлює точку зору італійських соціалістів (і очевидно російських більшовиків) на національну справу:

«Соціалістичну розв'язку національної проблеми не треба змішувати з розв'язкою демократичною. Коли ми проголошуємо право на самовизначення, ми визнаємо потребу знайти таку розв'язку, яка не повинна бути військовим насильством. Але ж ми знаємо, що буржуазія ніколи б не знайшла такого мирного способу, бо вона завжди імперіялістична.

«... Слова „право на вільне самовизначення” означають право соціалістів запевняти в плебісцитах, що не може бути волі самовизначення під буржуазним режимом; що розв'язка національної проблеми, єдино справедлива і довготривала, полягає в інтернаціональному єднанні пролетаріату.

«Але ми йдемо далі. Ми не можемо прийняти щодо національної проблеми тез демократії, як у стосунку до дрібної власності: не можемо прийняти тез дрібної буржуазії.

«Право маленького народця, маленької батьківщини, обмеженої у своїх кордонах обручем традицій, звичаїв, мови, релігії, — обручем, нарешті, дуже мінливим і невикінченим у часі й історії, має бути віддане в жертву загальним інтересам усіх народів, усіх батьківщин, особливо в тому колективі, який працює і не милується літературою й історичними спогадами та спостереженнями. Право ди-хати, їсти, пити — ось позитивніші і реальніші права, ніж права історичні, мовні тощо.

«Саме тому, коли націоналістична демократія румунська, сербська, болгарська, грецька губляться в даремних зусиллях патріотично розв'язати свою національну проблему і запалюють вогонь війни, ... соціалісти румунські, сербські, болгарські, грецькі простягають одні одним руки братерської згоди, що, відкидаючи всякі мотиви історичні, етнічні, релігійні, лінгвістичні і базуючись тільки на реальних інтересах бідного населення, проголошують республіканську спілку Балканських країн...

«Ця наша унітарна концепція викличе проти нас галас демократичної журналістики, яка вбачає в ній самій імперіялізм, — особливо ж із приводу політики, яку проводили наші товариші з Радянської Республіки стосовно країн Балтики, України, („малий народець”! — Є. О.), Грузії, Туркестану та інших, що в них виявлялися національні і сепаратистичні рухи...

«Теперішній т. зв. панрусизм, який проповідують наші товариші, що керують Радянською Республікою, і який вони, наскільки мож-

ливо здійснюють у житті, — це не старий панславизм, що закінчив свої дні з останнім Романовим. Саме навпаки!

«Панрусизм російських більшовиків відповідає соціалістичній концепції проти концепції демократичної. Боротьба пролетаріату проти буржуазії не може бути успішною, не може дати задовільних наслідків, якщо вона десь не зосередиться, якщо не набере у відповідний момент диктаторської форми. Панрусизм — це тільки вираз диктатури пролетаріату. Радянська Федеративна Панросійська Соціалістична Республіка відчуває, що вона не може існувати, не може протиставитися ворогові і його перемогти, якщо не збере всіх сил для оборони і протинаступу.

«Ось чому, за всіма тими суперечностями, що тільки видаються такими, більшовики, склавши проєкт великої Радянської Республіки на просторах всієї колишньої царської імперії з умовною автономією для окремих національностей, що її склали, — від естонців до грузинів, від поляків до румунів, від литовців до українців, — мусіли потім ужити принуки та сили.

«Демократія, що ділить, шматує просторі колективи на такі клітини, що відповідають уже пережитим історичним традиціям, а не реальній доцільності економічної ситуації, теперішньої й майбутньої, — це реакція. Диктатура, що зосереджує різні енергії і супроти забобонів, і національного егоїзму, дбає про інтереси якомога більшого колективу, — не імперіялізм, а революція.

«Саме тому Антанта вживає „маленькі демократичні народи», що посідають землі від Балтійського моря до Чорного, щоб збудувати огорожу з колючого дроту від більшовизму. Демократія своїм змістом — реакція».

Ця стаття цілком недвозначно вияснює ті ідеологічні підвалини, що на них сперлася італійська соціалістична партія в своєму рішенні поборювати «націоналістичні» змагання окремих народів і, зокрема, вияснює ставлення до справи визнання Української Народної Республіки.

28 березня 1920

Сьогоднішній «Іль Темпо» в телеграмі з Парижу від 27. 3. повідомляє про інтерпеляцію в українській справі у французькому парламенті, про яку попереджав Лучинський. Інтерпеляцію зробив Бансель-Гайард, що вже нераз виступав в обороні української справи. Він знову настоював на тому, що Франція повинна підтримати Польщу, Литву й Україну, які борються проти більшовиків, і домагався негайного офіційного визнання України.

Газети повідомляють також про якийсь «новий наступ поляків на Київ».

Сьогодні о 10.30 год. папа прийняв о. Бона і П. Карманського, які вручили йому меморандум про українську справу взагалі і про переслідування українців-католиків у Польщі зокрема. Розмова з папою тривала півгодини в дуже приязній атмосфері. Меморандум французькою мовою надто довгий, щоб його тут наводити, але беру з нього дещо, поперше, початок:

«Виконуючи мандат, довірений від уряду Української Республіки й усього українського католицького духовенства, представники українського народу при св. Престолі осмілюються скласти у стіп Вашої Святости голос смутку і страждання, — голос, що виривається з сердець мільйонів вірних, глибоко переконаних, що Ваша Святість зверне свої, повні милосердя, очі на народ, який за п'ять з половиною років безперервної війни спинався по узгір'ях свого горя — Кальварії, однак не стає йому більше сил донести цей тяжкий хрест до кінця.

«Коли сильні світу цього позатикали вуха, щоб не чути того голосу, український народ припадає до стіп Вашої Святости, як останнього свого прибіжища, і молить Вас із глибини свого серця прийняти його під Ваш покров і врятувати його від нещастя, яке загрожує йому через факти жакливого переслідування, рівного якому не доводилося переживати жадному народові на всій земній кулі.

«Те, що Ваша Святість зволила вже осолодити незчисленні терпіння цього народу шляхом призначення Апостольського візитатора й уділення багатой матеріальної допомоги, надає нашому благанню ще більше сподівань і запоруки, що наші уклінні благання будуть вволені.

«Український народ, що нараховує коло 40 мільйонів душ і який протягом століть стогнав у панському ярмі Росії та Австрії, був колись одним з наймогутніших народів Сходу, і хоча тепер належить до східної православної Церкви, все таки за минулих століть він робив заходи, щоб перейти під ласкаве берло заступників св. Петра. Один з його наймогутніших володарів, король Данило, удостоївся корони, яку йому послав у 1253 році папа Інокентій IV, і дістав мандат з Риму боронити, згідно з іншими володарями, Західню Європу, який тоді загрожували монголи. Але залишається факт, що ані тоді, ані на Констанцькому соборі, де брав участь український делегат, ані на тім, що відбувся у Фльоренції, де Митрополит київський заявив, що він готовий визнати зверхність папи, ані в жаднім іншим випадку його історії не пощастило українському народові допровадити свої заходи до бажаної цілі, тобто повернутися на лоно правдивої Церкви. Хай же, однак, Свята Столиця не тратить надії щодо досяг-

нення цієї мети, тобто щодо довершення унії української Церкви з Римом...»

Сумніваюсь, щоб цей вступ до меморандуму був узгоднений з нашим урядом, православні члени якого напевно з таким формулюванням справи не погодяться.

У дальшому меморандум зазначає, що на дорозі до досягнення бажаної мети, тобто довершення унії православної Церкви з Римом, стоять поляки, які своєю безглуздою політикою й переслідуванням українців, викликають і продовжують викликати в них нехіть до всього латинського. Вказавши на ту успішну акцію, що її повів митрополит А. Шептицький у здобуванні симпатій українського народу і головно інтелігенції до українського уніятського духовенства, що визначалось і визначається українським патріотизмом, меморандум зазначає:

«...Але через злощасний імперіялізм і спрагу панування одного католицького народу розірвано цей гарний ланцюг еволюції і знищено одну з найкращих сторінок нашої славної історії. Цей народ — народ польський. Засліплений своїм національним егоїзмом, він зруйнував величню й святу працю тріумфу католицької Церкви на Сході Європи. Не хочемо на цих сторінках обвинувачувати всього народу Польщі, без різниці, а тільки стверджуємо з жалем терпіння, спричинені українському народові під час польської окупації Галичини, а перед тим уже в інших захоплених частинах найкривавішою релігійною мартирологією.

«А причина?

«Українське духовенство завжди було одним з найважливіших чинників національної культури... національних змагань до свободи. Сам же обряд — одна з відповідних сил проти задуманої та zorganizованої польонізації країни. Тут і корінь, чому вся сила польського шовінізму, поширеного в усій армії, зверталася насамперед проти священиків і проти католицької Церкви грецького обряду...»

Переповівши дуже докладно і точно всі ті переслідування, яких зазнало й зазнає українське населення, а особливо духовенство і свідома інтелігенція під польським окупаційним режимом, підписані так закінчують свій меморандум:

«Серце кров'ю обливається, коли бачиш, як брати по вірі руйнують, топчуть ногами овочі наших найкращих надій, — топчуть успіхи католицької Церкви на нашій землі українській, тріумф Церкви між нашими співбратами, які ще не мали щастя пізнати ближче справжній шлях, що веде до Бога... Народ України не тільки приготований, але інтелектуальна верства й велика частина духовенства переконані, що політичне визволення з-під ярма царського принесе й визволення від (московського) православ'я. Але, замість переживати дні перемоги, переживаємо дні розпуки. Що станеться з вірними без пастирів? Що має зробити нещасний народ, коли він бачить, що його католицьку віру переслідують? Де має шукати слова розради?

«Святіший Отче! Влада Республіки України визнала від початку свого існування, що Апостольська столиця, незалежна ні від кого, безстороння, може більше, ніж хто інший, допомогти народові українському здобути собі місце між народами. Вона розуміє, що одно слово Святої столиці, прихильне найнещасливішому народові в Європі, може вирішити його майбуття на століття.

«Отже тому, повна віри й надії, вона звертається до Святої столиці, маючи на увазі і значущі слова: „До ут дес, фацію ут фаціас”. І в цій хвилині найбільших страждань українського народу, що в них тортурами унеможливлено, щоб дійшов той крик про допомогу, ми, представники уряду сорокмільйонного народу, осмілюємося подати цих кілька сторінок Вашій Святості, бо в Ній бачимо останню іскру наших надій.

«Маємо переконання і повну надію, що Ваша Святість, як і в минулому, Вашими необмеженими впливами спаралізує пляни імперіалістів, які силуються зруйнувати націю, що прагне жити, і припинить, насамперед, криваві муки нашого народу і нашого духовенства в Галичині, загарбаній поляками. У цьому виявиться нове свідцтво великого й дійсного заступництва та ласки Святого престолу до тих вірних дітей, які мають завжди знайти при ньому ще більше джерело віри й щирого визнання.

«Рим, 30 березня 1920.

«Брат Ксаверій Бон, голова місії,

«П. Карманський, секретар».

Мені здається, що цей меморандум був би цілком до речі, якби його подано, як зазначено спочатку, від імени всього українського католицького духовенства, а не від уряду УНР.

31 березня 1920

Сьогодні Севрюк виїжджає з Риму, вже востаннє, вже безповоротно. Тільки позавчора повернувся, а сьогодні знову виїжджає. Кидає місію напризволяще, не видавши службовцям навіть ліквідаційних. Ніна одержала посвідчення, що вона «працювала в канцелярії надзвичайної місії УНР для справ українських полонених в Італії в характері машиністки за вільним наймом з 20 жовтня 1919 і до 31 березня 1920, що платню 600 італ. лір місячно виплачено їй по 31 березня 1920». Підписав голову місії Олександр Севрюк.

Немає сумніву, що причина димісії Севрюка лежить у спорожненій касі місії. Яка ціль залишатися головою місії, що не має грошей? Але формальний поштовх до димісії дав лист Петлюри, який намагався вяснити йому, що його місія, як інші військово-санітарні місії, підлягає д-рові Андрієві Окопенкові, уповноваженому Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим українцям.

— Вони ж знають, в яких я відносинах з Окопенком, — сказав Севрюк Ніні, — цим листом вони просто хочуть змусити мене до димісії; ну, от і мають, я димісіоную.

Він звернувся до Мазуренка з проханням перейняти місію, але Мазуренко відмовився: він же й сам думає димісіонувати, навіть йому перебирати справу, морально скомпромітовану? Але ця відмова не стримала Севрюка, і він з Бандрівським, який також заявив, що «не має охоти слухатися Окопенка», виїхали з Риму, покинувши місію без гроша в касі. Отаман І. Коссак натомість заявив, що він, як військова людина, не може покинути свого посту без наказу вищої влади, і перебрав усі справи (але не місію). Цимбалістий і швейцарська машиністка Саварен, що обслуговувала все листування Севрюка французькою мовою, а головне інформаційні телеграми до Степанківського, Порша, Василька та інших впливових осіб у нашому дипломатичному світі, — поїхали до Перепелиці в Геную, а Парфанович і Ніна залишилися покищо без усякої платні для залагоджування чергової роботи, поки приїдуть Окопенко, Чайка й Дмитро Дорошенко, що для них візи добувають тепер і Мазуренко, і Чехівський, і Єремійів, і о. Бон.

Севрюк не подавався до димісії, поки ще надіявся здобути нову суму грошей від фінансового агента УНР в Берліні, п. Супруна. Але Косаренко-Косаревиц прислав йому таку телеграму:

«Щоб поставити Вас у курс справи, маю честь повідомити, що Супрун з грошима ретирувався (?) в Нідерлянди. Гроші у Ковалевського. Супрун замішаний у погані справи».

Одночасно й Мазуренко отримав телеграму від Мартоса, який його повідомив, що Супруна відставлено, і просив накласти арешти на його рахунки (якби такі тут знайшлися), бо за ними залишилися невинуватих грошей на 122 мільйони корон! Ясно, що в таких обставинах краще «ретируватися»...

Які відносини були між Супруном і Севрюком, покаже майбутнє. Ковалевського я свого часу поставив у курс діяльності Севрюка на «користь полонених»... і на свою власну.

2 квітня 1920

Сьогоднішній «Іль Попольо Романо» і генуйська «Аціоне» видрукували повідомлення Міжнародного Червоного Хреста про жахливі санітарні умови, в яких перебуває Україна, і про пошесті, головне тифу, що винищують там населення. Тепер пошесті тифу перекинулася також на Польщу і загрожує всій Західній Європі:

«У Галичині громадське життя у багатьох містах цілком завмерло. Школи й церкви позамикано. Немає помешкання, де не було б хворих на сипняк... Держави Антанти, стурбовані цією небезпе-

кою поширення пошести, рішили скликати спеціальну міжнародну санітарну конференцію, яка незабаром збереться в Лондоні, щоб опрацювати засоби, здатні врятувати Центральну і Західну Європу від цього жахливого бича, якого небезпечність не знаходить прикладу в історії...»

Зменшення нашого родинного бюджету на 600 лір нам досить загрозливе. Але при нашому ощадному способі життя немає де і як урізувати. Ніна відмовилася від мармеляди, яку, в додаток до пансіону, звикла брати до ранішньої кави.

3 квітня 1920

Пані Єремєєва, як була у Відні, одержала для передачі Антоновичеві телеграми від Петлюри й міністерства до Антоновича про довір'я з проханням до нього залишатися далі на посту посла в Римі. Телеграму підписав, здається, А. Лівіцький. Єремєєви, проте, не спішилися передавати цю телеграму. Коли ж вона нарешті потрапила до рук А. Чехівського, той переслав її до Вовка в Сорренто, бо адреси Антоновича в Парижі офіційно не знав. Неофіційно він міг, розуміється, вислати її на адресу делегації, але Чехівський не був у тому зацікавлений. Отже телеграма пішла до Антоновичевого племінника. А Вовк, відомий своєю артистичною розхристаністю та недбалістю, замість вислати її негайно Антоновичеві, десь її кинув і забув про неї. Але Антонович про цю телеграму таки довідався (мабуть, з Відня) і запитав Мазуренка. Мазуренко запитав Пащенка — ні один, ні другий про цю телеграму нічого не знали, бо Чехівський потрактував її, як приватну телеграму, передану приватній особі. Отже Мазуренко і Пащенко відписали Антоновичеві, що жадної телеграми до місії не надходило.

Тим часом, для ощадження видатків на життя, Пащенко виїхав 23 березня теж до Сорренто, — хоч Мазуренко й загрожував йому, що, коли гроші прийдуть, то він виплатить йому тільки половину платні. І от там у Вовка Пащенко випадково знайшов телеграму, яку негайно й переслав Антоновичеві.

У наслідок того — лист від 25 березня:

«До пана Радника дипломатичної місії УНР в Італії В. Мазуренка:

«Цим листом маю повідомити Вас, що одержав Вашого листа ч. 324 від 20. III. 1920, в якому мене сповіщає, що ваша місія в Італії телеграми для мене від п. Міністра закордонних справ не отримала. Разом з Вашим листом (Мазуренко приписав збоку: «Неправда тут у тому, що лист не мій особистий, а від місії, складений і підписаний в. о. секретаря Пащенком. Дивуюся, через що п. Пащенко дає мені одні відомості, а в Париж — протилежні. — В. М.) я отримав телеграму від п. секретаря нашої місії С. Пащенка діаметрально проти-

лежного змісту: пан Секретар телеграфно доводить до мого відома, що така телеграма була, але атташе місії А. Чехівський переслав її не мені, а третій сторонній особі.

«Отже, прошу встановити, чому цієї телеграми до мене від п. Міністра закордонних справ не було передано до місії; чому з нею не було вчинено, як з усіма офіційними паперами; чому її, нарешті, не було передано мені до Парижу, а переслано в протилежний кінець Європи на адресу сторонньої особи.

«Наказ до місії пришло, коли матиму в руках цю телеграму, що, маю добру надію, нарешті станеться через кілька днів. Голова місії Дм. Антонович».

Мазуренко написав на листі: «До пана Чехівського. Повернути назад». А сам відписав:

«Голові Антоновичу, викликаному урядом для пояснення і звітів у діяльності під час його головування і тепер приватно перебуваючому в Парижі.

«Лист від 25 березня 1920, ч. 10, не належить до виконання і повертається назад з таких причин:

«1) Завідомо неправдива передача факту (див. примітку на листі);

«2) Авторів листа відомо, що міністер Мазепа, за наказом Директорії, доручив йому (авторові) „передати уповноваження і повне справоздання за місію й за всі кошти місії п. Радникові Василеві Мазуренкові, який тимчасово призначається виконуючим обов'язки голови місії, — отже, з цього наказу виходить, що не я тепер підлеглий авторів листа, а він мені мусить давати справоздання про свою попередню діяльність, поки не ліквідується його справа тією ж Верховною владою, яка його порушила; також мушу поставити до уваги автора листа, що тепер йому слід (шануючи дисципліну і накази Верховної влади) звертатися до мене, як до т. зв. в. о. голови місії, а не як до нібито підлеглого йому урядовця.

«3) А що авторів, як видно з його листа, знову хочеться повернутися до головування і навіть хочеться головувати з Парижу, так для цього йому знову вказую законний шлях: а) прохати від уряду відповідного наказу про повернення йому, авторів листа, уповноважень; б) приїхати до Риму і законно прийняти справи від мене...

1. IV. 1920. Т. В. О. Голови В. Мазуренко».

Отже війна не на життя, а на смерть!

4 квітня 1920

Дістав цікавого листа від Борщака від 30 березня:

«... У відповідь на Вашу листівку дозвольте поділитися з Вами деякими знахідками. Але перше деякі поправки. Граф до моєї праці має тільки те відношення, що взяв мене на службу, і — тільки. Друге, не пам'ятаю, чи казав я Вам, що, крім правничих наук, я студіював

також історичні, вірніше — клясичні. Мутатіс мутандіс слова Чехова, можу сказати, що право — моя законна дружина, а філософія, античність — полюбовниця, і я таки зрадник першої...

«Я найшов тут деякі карти, про які друкую тепер у „Франс-Юкрен”. Маю на увазі видати книгу „Гетьман Мазепа, бачений з Франції”. У ній буде чотири уступи (мабуть, розділи — Є. О.): перший — Мазепа у французькій літературі — найбільше невдатний, бо це всім відомо; другий — сюжети про Мазепу у французькому малярстві; третій — Мазепа у французькій дипломатії. Це буде найбільший, на підставі документів французького міністерства закордонних справ. Але я хочу поставити справу Мазепа у зв'язку з усією європейською політикою того часу. Останній буде — Мазепа у французькій пресі того часу. Маю вже багато матеріалу. Схвалюєте?

«Треба Вам нагадати, що я був залишений при університеті все таки з міжнародного права.

«Беру портфель, щоб написати Вам, що я знайшов. Я склав докладну бібліографію про Мазепу закордонними мовами (крім польської та російської). Знайшов славетну книгу, про яку Ви чули, секретаря Наполеона про Україну. Оригінального там мало. Більше на підставі Шерера, Енгельса, Нордберга, але цікаві його особисті погляди. Незабаром дам статтю „Історіограф Наполеона про Україну”.

«Мали Ви під рукою „Беллюм Спітіко-Козацікум, сен де коніюраціоне Тартарорум, Козакорум ет Плебіс Руссіе. Пасторус 1652”, Данцігін 8^о? Тут є перше видання (1625 року) Михайла Литвина. Відомості про Ганну Ярославну. Ну, на цей раз досить. Хочу розшукати про Орлика, бо кажуть, що його син був тут (це тільки чутки). Якби Ви добралися до Ватиканської бібліотеки. ... Не пишу Вам про справи, щоб не зіпсувати настрою. Пишіть, буду радий. Привіт Дружині. Наші вітають. Антонович учора виїхав в (нерозбірно). Шлю Вам свої статті. Ваш І. Борщак.

«Пост скрипtum. Все чекаємо Вашої статті для „Франс-Юкрен”. А пропо: псевдонім Елі д'Арнаваль належить мені».

5 квітня 1920

Ніна зробила спробу пошукати праці в кооператорів, що, як усі кажуть, мають ще досить засобів і збираються переїхати до Генуї. Сьогодні одержала листа від М. Чечеля, що до нього писала в цій справі, базуючись на давню співпрацю в Центральній Раді:

«Високоповажана Пані Ніно!

«Сьогодні я одержав Вашого листа з 20/III і поспішаю на нього відповісти.

«Так, справді, малося на увазі раніше діяльність „Оцукса” перенести до Генуї, але тепер справа змінилася з приїздом до Відня но-

вих представників кооперативних центрів України. „Оцуке” залишається у Відні. А те бюро, чи підвідділ, яке п. Перепелиця заснував у Генуї, за розпорядженням „Оцукеу” ліквідується за браком роботи для нього. Тому, як бачите, попри найбільше бажання стати нам знову співробітниками, це, на жаль, у цей час неможливе, і у тім з сумом мушу признатися. Користаючи з нагоди, засилаю найкращі мої побажання Вам. Готовий служити Вам М. Чечіль. 30. III. 1920. Відень».

8 квітня 1920

З приводу 400-ліття смерті Рафаеля вислано за підписом В. Мазуренка і Чехівського до графа П. Сфорци, міністра закордонних справ Італії, таку телеграму:

«У четверте століття смерті великого майстра Відродження й новіших часів Україна згадує великий вплив італійського мистецтва на її власних майстрів і посилає, за моїм посередництвом, належну й щирю данину захоплення перед великим Урбінато і шляхетним італійським народом, для якого він був одним з найвеличніших його синів».

Граф Сфорца прислав сьогодні таку телеграму:

«Щиро дякую за пошану від України пам'яті Рафаеля та італійської нації. Сфорца».

Праця пресбюра вже від двох місяців ведеться під знаком ліквідації: з 1 лютого його матеріальні можливості скорочено з 15 000 до 7 000 лір, а з 1 березня — до 4 000 лір місячно. З 1 березня працю провадили тільки завідувач і два технічні робітники. Не зважаючи на це, праця йшла безперервно, в межах можливого, хоч і в зменшеному розмірі. «Ля Воче» вийшло тільки раз у лютому і раз у березні. Інформаційних бюлетенів італійською мовою вийшло 6 — за лютий, 8 — за березень. Щодо щоденних оглядів преси — французької й італійської — від лютого зроблено деякі зміни: виготовлялося їх французькою мовою і висилалося всім нашим місіям за кордоном (до лютого їх складалося тільки по-італійському для обслуговування наших місій в Італії). Місячні огляди італійської та французької преси роблено далі для міністерства; у березні, за браком засобів, їх не зроблено, але складено і вислано одну доповідь про зовнішню політику Італії і другу — про ставлення соціалістичної партії до української незалежності.

Велику увагу зверненню на вміщення статей і заміток в італійській пресі. Всього було вміщено наших 29 статей, головне в лютому. У березні статей вміщено мало, бо бюро в теперішньому складі не спроможне постачати статті до часописів.

Доводиться, на жаль, ствердити, що зменшення праці пресбюра припадає на час, коли, з одного боку, польське пресове бюро розвиває найактивнішу діяльність, а, з другого, і більшовики набирають

тут усе більшого впливу. Це не може не мати від'ємних наслідків для української справи в Італії.

12 квітня 1920

За різними справами та Великодніми святами я не мав часу ані настрою писати щоденник. Тому мушу вертатися назад. Останнім часом у нас зав'язалися дуже приємні взаємини з о. Боном. Він людина дуже товариська, вихована, готова завжди зробити якусь прислугу. Справжній джентлмен. Перед Великоднем запросив нас на маленьку «ескападу» до Фраскати, містечка під Римом, що славиться своїм вином, прегарними віллами та чудовими краєвидами на римську Кампанію.

У Фраскати оселився ради ощадности і доброго повітря П. Карманський, і вся наша «ескапада» відбувалася під гаслом «відвідин нашого поета».

Ми їхали великим підміським трамваем, що від станції Терміні в Римі до Фраскати їде одну годину і 10 хвилин. Віддаль — 24 кілометри. Народу в трамваї повно, але ми, на щастя, встигли захопити сидячі місця. Тільки виїхали за місто, як побігли перед нами мальовничі аркади давніх римських акведуктів, що стільки романтизму надають цій великій простороні, яка тягнеться аж до Албанських гір. Скільки поетів їх оспівували! Скільки майстрів з усього світу їх змальовували!

Пробіг наш трамвай і біля великої могили, що вважають за рештки надгробка імператора Александра Севера: в середині могили знайдено уже порожній похоронний покій. Потім ми побачили величезну руїну середньовічного Савеллі, що називається тепер Борретто. Ще досі збереглися на ньому шість квадратних веж. Постояли трохи на станції Бівіо (Роздоріжжя), де частина пасажирів мусіла пересідати, щоб їхати далі до поблискої Гроттаферрата з відомим грецьким монастирем св. Ніла і друкарнею при ньому, де можна було б друкувати й українські книжки. Але ми поїхали далі і за яких 10—15 хвилин, видряпавшись з великим зусиллям на підгір'я Албанських гір, вїхали поміж парки й сади з дрібними попелястими оливковими деревами (маслинами) на просторий майдан Фраскати, де вже нас чекав Карманський з невідлучною паличкою в руках. Він негайно зголосився нам за гіда, і ми, намилювавшись панорамою на Кампанію, якою їхали, і на далекий Рим на обріях, вирушили до Вілли Альдобрандіні, що вже з самого майдану вабила нас своїми пальмами й архітектонічними терасами садів, які здіймалися все вгору та вгору аж до самого палацу, що не дурно зветься Бельведером.

Прогулянка в цій віллі — справжня насолода. На кожному кроці, між величезних кипарисів, пальм, вічнозелених дубів, парасольних

піній з'являються несподівано статуї, гроти, тераси, водограї, ставочки...

Отець Бон мав із собою фотографічний апарат і щохвилини спиняв нас, щоб зфотографувати біля якогось мальовничого куточка, обіцяючи нам усім залишити гарну пам'ятку про ці відвідини. І справді, він дав нам потім світлини і з самотньою пальмою на Фраскатівському майдані, і з величезною статуєю Пана з мистецького мурованого півкола, що все було заповнене статуями та водограями у віллі Альдобрандіні, і з чудовим безконечним краєвидом на Римську Кампанію. На цих усіх світлинах ми фігуруємо з Карманським і місцевим гідом, бо без нього ніяк не можна тут ходити. На жаль, о. Бона немає ні на одній світлині, бо ніхто з нас не вмів фотографувати.

Ми відвідали ще й віллу Фальконьєрі з фантастично-романтичним чотирикутним озерцем між старезними кипарисами, що гарно відбиваються в дзеркальній воді.

Після довгих тижнів політики, внутрішніх інтриг, часописів і нервового напруження — це була ніби купіль в атмосфері чистої поезії.

На Великдень о. Бон дав Ніні вступну картку на папську Службу Божу в Сікстинській каплиці, куди звичайно дістатися дуже трудно. Проте, як казала Ніна, сама Служба Божа була дуже проста і не ефектовна: не було навіть органів, ані хору. Сам папа тихенько молився, а всі присутні до тої молитви побожно прислухалися. Потім майже всі причащалися (крім Ніни, і, мабуть, ще кількох), і було багато таких, що від зворушення плакали. Певно, для вірного католика отримати причастя на Великдень від самого папи — не абищо.

Сам о. Бон виїхав з о. Дженоккі до Відня, звідки останній має поїхати вже сам до Галичини. Отець Бон хотів, щоб Ватикан призначив секретарем до Апостольського візитатора о. Сембратовича, але у Ватикані проти того рішуче спротивилися, бо, як виявляється, о. Сембратович уже кілька років не живе із своєю жінкою. Мають знайти секретаря у Відні.

О. Бон і о. Дженоккі до Австрії поїхали через... Париж, бо в Австрії через брак вугілля, що його забракло саме перед Великоднем, поїзди не ходять. Але в Ліворно захопив їх страйк, і вони там просиділи два дні.

Отець Дженоккі ще дав у Римі інтерв'ю редакторові «Ідеа Націонале», що з'явилося в часописі 7 квітня, саме в день виїзду. Попереджає інтерв'ю біографія о. Дженоккі, що не дає нічого нового.

«... Тепер о. Дженоккі, до якого папа Бенедикт XV ставиться з таким самим довір'ям, як і його попередники, іде уповноважений трактувати дуже делікатні справи, що викликав новий стан речей на Україні. Ми хотіли з цього приводу довідатися дещо від визначного ченця, але він, природно, був з нами дуже стриманий щодо цього.

«Треба мати на увазі, — сказав нам о. Дженоккі, — що Україна,

велика країна з 40 мільйонами населення, проголосила свою незалежність супроти претенсій російських більшовиків, які, щоб не допустити відділення її від колишньої імперії, вислали до неї своїх агентів. Дикі побоевища виникли в Києві й Одесі. Тепер маємо такий стан речей: в Києві російські більшовики створили свій уряд, який, проте, здається, є в трудній ситуації; другий місцевий уряд ген. Петлюри, який створили антибільшовики, мусів, наслідком воєнних поразок, виїхати до Варшави, чекаючи сприятливішого моменту, щоб виявити себе; і, нарешті, проти російських більшовиків і проти національних консерватистів Петлюри виник третій уряд українських більшовиків, незалежників, які не хочуть єдності з Росією. Отже, тепер на Україні два уряди, обидва більшовицькі — російський й український.

«Які ж стосунки вони мають із св. Престолом?

«Жадного. Св. Престол визнав незалежність України, але під урядом ген. Петлюри, який має при св. Престолі, як і при урядах Антанти, свого представника. Тепер я їду туди, щоб побачити, що там робиться, серед цього хаосу, з католицькими установами, яким, як здається, українська незалежність має повернути свободу.

«Католицтво ще два століття тому цвіло на Україні, поки Катерина II не навернула все населення до православ'я. Відтоді католиками в масі залишилися тільки українці Галичини, яких нараховують тепер коло чотирьох мільйонів. Проте, і на Україні, що досі була підбита Росією, католицтво не зникло. І тепер є там дві чи три єпархії латинського обряду, які нараховують коло 100 000 вірних. Здається, вони тепер можуть наблизитися до св. Престолу. Це не вперше, що Церква щось здобуває в цих історичних конвульсіях, які ніби мають знищити весь суспільний лад і що, натомість, витворюють новий. Завдання Церкви має бути завжди те саме — найкраще допомагати припиненню анархії і створенню нового ладу, пильнуючи, щоб він сприяв відродженню та поширенню християнської і католицької ідеї, незнищенної й вічно молоді...

«Але хіба натомість не говориться, що ці перевороти принесли дух бунту і в середину Церкви з великим для неї духовим пошкодженням?

«У цьому є тільки мала частина правди, і я думаю, що шкода буде тільки тимчасова. Часописи багато писали про т. зв. схизму в Богемії. Насправді, з 2 000 священиків тільки 160 висловилися за схизмою, і серед них немає ні одного єпископа... Всі інші, з масою населення, залишаються вірними Римові. Я не кажу, що це явище гарне і що воно не вагітне небезпекою; але певно воно зовсім не таке загрозливе, як читачі певної преси могли б собі уявити.

«Які ж саме завдання маєте Ви виконати на Україні?

«Тут о. Дженоккі всміхнувся, але не відповів. Він поспішився відповісти, коли я запитав:

«Чи Ви думаєте, що Ваша місія буде корисна також для Італії?

«О, певно! — відповів він, прощаючись з нами. — Кожний здобуток Церкви тепер — це також здобуток італійської духовости; відновлення морального контакту з Україною може бути корисним для нас усіх, навіть і матеріально...».

Інтерв'ю не має підпису.

*

Саме на нашу Страсну суботу повернувся з Парижу Єремій. Побував у Лондоні. 18 квітня поїде до Варшави. Він оповідав, що Антонович ніби змонтував у Парижі якусь змову проти уряду Петлюри у Варшаві: хотів з кооператорами, що мають гроші, та іншими особами, яких він запросив до Парижу, скласти новий уряд, де він сам був би міністром закордонних справ і головою делегації на мирову конференцію. Але з того нічого не вийшло, бо кооператори в останній момент відмовилися, а запрошені особи, як Порш, Василько та ще хтось, не приїхали... Тим часом ця справа йому чимало коштувала, бо, чекаючи міністерських лаврів, він посилав молодшого Галіпа до Лондону, а Мака — куди-інде. А як нічого з цього не вийшло, він опинився з Вовком та Пащенком у Сорренто.

Антоновичеві заходи з «новим урядом» окопилися на Лучинському, який занадто поклався на Антоновича, почав до нього вчащати, а графа Тишкевича відкрито ганьбити в самій же делегації, — граф Тишкевич його відставив.

Тодот Галіп ніби з Антоновичем розсварився і мав виїхати з Парижу. Ніби і в нас назрівають зміни. Василь Мазуренко, під впливом «Нової доби», подався до димісії. Але хто зна, чи щиро, бо, якби справді хотів іти до димісії, чому так радів, коли прийшла телеграма від Ковалевського, що той вислав для нашої місії 35 000 лір? Повідомлення Ковалевського про гроші тримається в найбільшій таємниці, і Пащенкові вислано листа, що «грошей ще не одержано», і, якщо він не думає повертатися на працю, нехай подасть прохання про безтермінову безгрошову відпустку. Мазуренко і Єремій бояться, що, коли б поширилася вістка про скорі прибуття грошей, Антонович зараз же прибув би до місії, а так його, мовляв, можна не чекати.

14 квітня 1920

Учора чи позавчора, а, може, ще й раніше, приїхав до Риму цілком несподівано Семен Вітик, колишній посол до віденського парламенту, а в минулому році — голова Трудового конгресу в Києві. Зразу ж зв'язався з отаманом І. Коссаком, що з ним, зрештою, був уже раніше знайомий. В усіх думка, що його приїзд стоїть у зв'язку із справою полонених. Карманський, який був у нас сьогодні, висловив навіть

думку, що він, мабуть, сам формуватиме з полонених армію. Карманський дав нам цікаву характеристику Вітика, що відігравав і відіграє в українському житті взагалі, а в галицькому зокрема, дуже визначну роль. Належачи до есдеків, він — єдиний поміж них — наслідував європейських соціал-демократів, тобто став соціал-націоналістом, тим часом, як усі інші, всі оті Ганкевичі, Старосольські тощо, залишаються й далі космополітами. Він єдиний з есдеків завжди намагався спиратися на селян—хліборобів, а не на робітництво, у величезній більшості в нас єврейське або польське (в Галичині). Визначний палкий промовець, що у своїй демагогічності може поступитися хіба тільки перед Безпалком, цим справді геніальним демагогом, він, обраний на голову Трудового конгресу, виголосив таку промову, що від неї навіть С. Єфремов, цей галичанофоб (? — Є. О.), був у захопленні.

Ненавидячи галицьких націонал-демократів, Вітик весь час нещадно поборює Петрушевича, але виступає й проти Петлюри за його польонофільську політику, бо він страшенно не любить поляків. Дуже добряча людина, він не вміє рахувати грошей, і з цього, між іншим, ніби дуже скористали його колишній секретар Калинович та інші, коли С. Вітик одержав 3 мільйони корон на галицьку соціал-демократичну партію. У Станиславові він зформував проти поляків свій власний полк залізничників, який тримав у страху також і галицький генеральний секретаріат і який, дійсно, себе виправдав, затримуючи поляків під Чортковом довший час після того, як уся армія Петрушевича почала відступати.

Загалом дуже цікавий тип. Властолюбний і честолюбний.

Але зовнішність його непоказна: грубий, обличчя роздуте, очі маленькі, сам низенький.

15 квітня 1920

«ЛГЮкрен» Степанківського в Льозанні вмістила в числі від 10 квітня світлину М. Василька з таким повідомленням:

«Вістка, яку подала „Ля Кореспонданс Сляв” і яку повторила швайцарська преса, сповіщає про відкликання д-ра Лукасевича і призначення М. Василька міністром Української Республіки в Берні. Якщо це призначення підтвердиться, воно визначить важливу політичну подію, наслідки якої швидко себе виявлять. Справді бо, М. Василько — одна з визначніших постатей України. Його інтелігентність і діяльність здобули йому дуже визначне місце в українському русі, і до нього вже здавна звертали погляди всіх.

«Відбувши дипломатичні студії в Терезіанумі у Відні, він зараз же став на чолі національного українського руху на Буковині. Шеф української націонал-демократичної партії і голова української фракції в буковинському сеймі, він відігравав відому роль в політиці

колишньої Австро-Угорської монархії, як віцепрезидент Українського клубу в Райхсраті. Його вплив і діяльність робили з нього визначного лідера й небезпечного супротивника. При розпаді Австро-Угорщини йому було довірено віцепрезидентство в Національній раді Західної Української Республіки, і йому дуже швидко доручили представляти цю республіку у Відні.

Усі наші дипломати й делегації за кордоном знають, скільки йому завдячують. Його призначення Директорією на пост міністра республіки ставить у Берні одного із справжніх провідників нашої закордонної політики. Всі українці, патріоти, радіють цієї події і бажають М. Василькові успіхів на його новому посту. Його енергія, блискучий розум і невичерпна добрість будуть усім нам дорогоцінною допомогою».

Здається, наш Т. Галіп з цієї статтею не був би згідний.

16 квітня 1920

Після того, як Серраті побував у Мазуренка, на деякий час у нас з італійськими соціалістами затихло. Пройшло чимало днів, аж нараз Мазуренко каже мені, що в нього були Модільяні і Шефтель.

Модільяні — один з головних провідників фракції італійських соціалістів у парламенті, а Шефтель — лікар з Харкова — був меншовиком, комісарем у Керенського; але тепер — комуніст. Шефтель давніше часто бував у Мазуренка як лікар і, мабуть, чи не він перший і звів його з італійськими соціалістами. Просили вони Мазуренка від парламентської фракції дозволу користуватися тими книжками, що їх брат Мазуренка прислав йому, і що вістка про них — через Серраті — вже розійшлася серед італійських соціалістів.

Мазуренко пообіцяв передати ті всі книжки до парламенту, а вони йому також пообіцяли якусь писану подяку від фракції. Все вже було умовлене, але нараз Мазуренка взяв сумнів, чи він своїми книжками не робить послуги Шефтелеві та іншим росіянам, які перекладатимуть ті книжки на італійську мову й вироблятимуть собі, таким чином, серед італійців певний авторитет, не кажучи вже про «гонорари». А українці й сам Мазуренко з цього нічого не матимуть. Тому він попросив мене піти до Модільяні і переговорити з ним.

Але поки в мене налагоджувалося побачення з Модільяні, до Мазуренка в місію прийшов Шефтель. Мазуренко познайомив його зі мною і розпочав розмову про книжки. Шефтель обурився, дивувався, говорив, що все вже було полагоджено, і залишалося тільки передати книжки, а тут нараз якісь нові переговори, якийсь італійський журналіст (Беттаріні, якого я посилав довідатися, коли Модільяні міг би мене прийняти), який може пустити в часописи сенсаційну вістку про переговори українців з італійськими соціалістами, якийсь укра-

їнський журналіст Онацький, якого, звичайно, не знають, але про якого намагаються думати якнайгірше — така тут звичка ставитися до кожної нової особи (!), — а самого Мазуренка, з яким уже все було домовлено, не видно.

Нарешті, він узяв на себе завдання в'янути Модільяні, що все це — непорозуміння, і обіцяв того ж дня дати знати, коли саме Модільяні міг би прийти на побачення з Мазуренком і зі мною.

Але того самого дня ми нічого не довідалися, а на другий день Шефтель потелефонував, що, з приводу єврейської пасхи (бо і Модільяні — єврей, і Шефтель — єврей) Модільяні та інші впливові члени фракції виїхали з Риму. Це підтвердили й італійські часописи, повідомляючи, у зв'язку з запроєктованим загальним страйком, що дирекція партії ніяк не може зібратися, бо члени дирекції поза Римом.

Тим часом у римському «Аванті» з'явилася велика стаття про «Комунізм і пригнічені національності», назагал досить добра, яка навела мене на думку написати листа до «Аванті», в якому, порівнявши цю статтю з попередньою на аналогічну тему від 6 лютого, а також додавши деякий матеріал з соціал-демократичного «Вперед», виказати, в яких суперечностях плутаються італійські соціалісти.

Коли я виклав свою думку Мазуренкові, він зауважив, що було б краще написати того листа до Серраті, бо «Аванті» моєї статті напевно не видрукує, і ми так би й не знали, яке вона там враження зробила. Тоді я запропонував Мазуренкові, щоб він сам підписав того листа до Серраті і попросив його зробити з нього якнайширший вжиток. На тому і стало.

На вівторок, 13 квітня, французький текст того листа був готовий. Мазуренко його ухвалив без усяких змін, але, коли я висловив думку, що його обов'язково треба перекласти на італійську мову, бо мова французька мова, певно, не вільна від усяких недоліків, і якщо той лист попаде в руки якогось француза, він нас висміє, — Мазуренко спротивився. По-італійському він нічого не розуміє, і йому здавалося незручним, що, якби він передавав того листа Серраті, і той попросив би у нього пояснення, він не знав би, про що, власне, мова... Нарешті, мені пощастило його умовити. Беттаріні, єдиний співробітник пресбюра, що мені ще залишився, переклав листа на італійську мову. Сам же я написав його ще й по-українському, щоб Мазуренко добре знав, у чому справа.

«Дорогий Товаришу!

«Оце вдруге „Аванті” порушує справу національностей з поглядом комунізму. Перше це було в статті від 6 лютого (ч. 22) під заголовком „Демократи, імперіялісти і більшовики”, вдруге — в статті, надрукованій 8 квітня під заголовком „Комунізм і пригнічені нації”.

«Легко зрозуміти, що ця справа для нас, українських соціалістів, має виключну вагу, бо саме в наслідок відмінності точок погляду на цю справу, нам доводиться поборювати російський більшовизм, щоб

боронити свободу нашої країни, щоб боронити право, що належить нашому народові самому собою розпоряджатися; щоб боронити, нарешті, гарні засади Інтернаціоналу, що з їх приводу автор другої з вищеназваних статей в „Аванті”, який підписався Квідам, написав такі правдиві слова: „Незалежність націй для провідника російських комуністів (тобто Леніна) не може і не сміє бути нічим іншим, як тільки неминучим кроком до Інтернаціоналу вільних народів”.

«Щоб Ви могли ясно зрозуміти причини боротьби між українськими і російськими комуністами, ось лист, що його мій брат Юрій Мазуренко вислав був до російських комуністів і що його вже надруковано в Римі в «Ля Воче дель Україна», ч. 11 від 18. XI. 1919. Ось він:

«Від імени повсталого трудового народу, я Вас повідомляю, що українські робітники та селяни повстали проти Вас, як влади російських напасників, бо, обгортаючись святими для нас ідеалами, Ви нищите не тільки самий ідеалізм і саму владу робітників та селян суцільних держав, але й всю соціалістичну систему.

«1) Ви називаєте себе „урядом робітників” і одночасно вивозите з України найважливіші матеріяли — вугілля й машини, припиняючи, таким чином, працю фабрик та майстерень і залишаючи на бруківі голодних українських робітників.

«2) Ви називаєте себе „урядом селян” і одночасно своїм анархічним вивозом збіжжя нищите добробут хліборобської кляси. Ваші війська палять хати, нищать села, гвалтують жінок, убивають старих і малих. І Ви силою забираєте в селян збіжжя, щоб вивезти його з України.

3) Ви називаєте себе „комуністичним урядом” і, замість того, організуєте уряд комісарів охранки, які ні в чому не відрізняються від царських шпигунів. Там, де радам робітників та селян було передано справжню владу, Ви їх розігнали Вашими багнетами. Ви підробили вибори, щоб створити більшовицьку більшість, і Ви добре знаєте, що говорите неправду, твердячи, ніби маєте владу волею українських робітників та селян. Організуючи комуністичні осередки, Ви виганяєте з них, як тирани давніх часів, свідомих робітників і селян, бо вони не можуть прийняти Ваших автократичних думок, що підтримують центральну владу й диктатуру окремих осіб.

«4) Ви називаєте себе „соціалістичним урядом”, тоді, як Ваша політика є в істоті не тільки антисоціалістичною, але — ще гірше — антидемократичною. Вона не просто контрреволюційна, але така, що в кожному разі мусить викликати революцію і загрозити знищити всі здобутки робітників і селян. Денікін, Колчак, Галлер, добровольці, різні „Ліги відродження Росії” — безпосередні наслідки Вашої політики, бо Ви божевільно підбурили народні маси, підмінуючи самі бази соціальної революції.

«5) Ви називаєте себе „українським урядом”. Але подивіться, що Ви зробили з Україною! Ви її знищили; Ви її зубожили; залізниці більше не функціонують; загальний добробут більше не існує. Українська мова зникла; школи поруйновано; українські політичні діячі ув’язнені або розстріляні. Замість Української Народної Республіки, в якій брав би участь український трудовий народ, Ви зробили російську колонію; українські робітники й селяни стали кріпаками, які працюють для Росії, продаючи Вашим пропагандистам продукти власної праці за папірці, що не мають жадної вартості. Ви кричите по всіх-усюдах „Хай живе Інтернаціонал!”, а замість того, замість вільної інтернаціональної спілки, Ви вводите політику, яка має на меті підбити Москві всі держави, в яких зорганізувалася влада робітників та селян. Ви кричите на чотири вітри, що всі національності повинні йти до єднання, але робите таку політику, що тепер на Україні відносини між євреями й іншими національностями дуже напружені. Ви прийшли назустріч українському народові, як приятелі, але ледве один місяць пізніше Ви вже почали здійснювати свій плян зруйнування України: Ви відкрили двері ген. Денікінові та його гідним товаришам, які йдуть Вашими слідами з всеросійським прапором і з методами, подібними Вашим».

«Грунтуючись на цьому всьому, Юрко Мазуренко вимагав від Раковського, щоб він димісіонував з посту голови т. зв. українського уряду рад і передав усю владу Директорії. Крім того, він вимагав, щоб більшовики залишили Україну і віддали назад весь залізничний матеріал, вивезений до Росії.

«Паризький щоденник „Л’Юманіте” минулого лютого видрукував також статтю, в якій наводилися три різні тези щодо нашої теми, які існують у колах російських більшовиків. Перша теза П’ятакова, що зовсім не визнає народам права на самовизначення і допускає тільки диктатуру пролетаріату. Друга теза Бухаріна, який хотів би, щоб право самовизначення було визнано тільки пролетаріатові різних країн. І, нарешті, теза Леніна, який, не роблячи різниць, визнає право на самовизначення кожному народові. Ідеї, що в них Ленін знаходить своє надхнення, ясно виявляються в таких його фразах: „Ніхто не буде уявляти собі, що ми можемо не визнати тепер права польської національності. Це ясна правда. Польський пролетарський рух іде тим самим шляхом, що й наш, він іде до диктатури пролетаріату, але не такої, як в Росії. Ми налякали б робітників, кажучи їм, що москалі, великороси, які завжди гнобили поляків, хочуть ввести в Польщу свій великоруський шовінізм, вкритий наліпкою комунізму”.

«У промові, яку Ленін виголосив 19 березня на оборону своєї тези, він ще раз настоював на своїй ідеї й перестерігав товаришів від своєрідного шовінізму, що, ні на що не зважаючи, таки тримається серед російських комуністів, і тому, пародіюючи відому говірку, він не побоявся сказати: „Пошкрябайте комуніста і ви знайдете великоруського

шовініста". Він нагадав про закоренілу ненависть іногородців до росіян за царизму: „Це тільки тепер — сказав він — ми намагаємося це виправити, і то дуже невдало. У нас є, наприклад, комуністи, які кажуть: „Школа має бути однакова для всіх. Отже не починайте навчати іншою мовою, ніж російська". На мій погляд, такий комуніст — ніщо інше, як великоруський шовініст. Цей шовінізм існує в глибині душі багатьох з нас. З ним можна боротися”.

„Аванті" в статті від 6 лютого, на жаль, вийшов із тези Бухаріна, а не Леніна, як це видно з багатьох фраз, що саме Ленін про них сміливо говорить своїм товаришам: „Пошкрябайте комуніста і ви знайдете великоруського шовініста”.

«Очевидячки, Квідам в „Аванті" від 8 квітня (ч. 85) помиляється, коли каже: „І, як Ленін, так думають і пишуть Радек, Троцький та інші інтерпретатори й поширювачі комуністичного слова". Помиляється, бо слова „комуніст" не вистачає, щоб усе висловити. І саме тому ми бачимо, що багато українських комуністів виємігрували із своєї землі, не погоджуючись у національній справі з російськими комуністами.

«Ясно, що такий стан речей може тільки затримати хід світової революції, бо поки будуть у світі пригнічені національності, які не матимуть можливості говорити, як рівний з рівними, з тими, хто їх давніше пригнічував, марно буде говорити про якусь співпрацю між ними.

«Підтримуючи всіма силами тезу Леніна, ми, українські соціалісти, відчуваємо глибокий жаль, що її ще не знають як слід в Італії. Вибачайте мені, Дорогий Товаришу, це моє зауваження, але це — мій обов'язок, як українського соціаліста, поставити справу цілком ясно, і то тим більше, що я знаходив тут, у Римі, між російськими соціалістами тільки осіб, які не в стані піднятися до тези Леніна, але обмежуються прийняттям тези Бухаріна, або — і це ще болячіше — вищезгаданої тези П'ятакова, тобто, згідно з висловом Леніна, „великоруського шовініста". На мій погляд, це справа така важлива для проблеми миру на Сході Європи і для успіху революції, що я хотів би, щоб її продискутовано в Дирекції партії, бо з вищезгаданих двох статей „Аванті" впливає ясно, що в лоні Вашої партії немає ще твердо усталеної думки щодо проблеми національностей. Особливо тепер, коли представники Соціалістичної партії ідуть до Росії, повинні б бути їм добре відомі як ті відмінності поглядів щодо справи національностей, що існують між самими російськими комуністами і між російськими та українськими, так і ті труднощі, що з цих відмінностей поглядів походять.

«Вітаю Вас, Дорогий Товаришу, по-братському. Василь Мазуренко.

«П. С. Я вже скінчив був цього листа, коли одержав „Вперед" зі Львова від 2 квітня, в якому вчитав таку цікаву завагу:

«„Цюрхер Цайтунг” надрукував листа Леніна до українських робітників і селян, з якого вибираємо такий уступ: „Існує одне дуже важливе питання: чи Україна має бути незалежною соціалістичною республікою рад, союзницею Російської Радянської Республіки, чи ці дві держави повинні злитися в одну радянську республіку? Ми маємо один ідеал — об'єднання всіх робітників та селян в усьому світі в одній великій радянській республіці. Війна породила почуття ненависти, що має своє коріння в різних національних проблемах. Ми хочемо спонтанного, добровільного єднання всіх народів. Але такого єднання не можна досягнути за короткий час. І тому ми примушені діяти розважно; треба мати терпіння і бути готовими піти на поступки перед рештками недовір'я, що існує між національностями. Питання кордонів не належить до питань першої ваги, це — тільки другорядне питання. І тому тепер ми можемо його відсунути набік, бо серед великих хліборобських мас почуття національного недовір'я ще дуже закорінене і тому прискорювати справи було б шкідливо. Між боротьбістами (українськими комуністами) і більшовиками існують розходження, панує незгода, бо боротьбісти відстоюють незалежність України. Але з цього не повинна поставати незгода. З'їзд українських рад повинен вирішити цю справу. Ми, московські комуністи, повинні витравити з коренем великоросійський націоналізм, і там, де між нами і українськими комуністами виникають розходження, ми повинні радо йти на всякі поступки і прийти до повного порозуміння».

Цього листа Мазуренко мав забрати сьогодні до Міляну, куди виїжджає, щоб отримати 35 000 лір, що їх переслав М. Ковалевський для місії на адресу Мілянського банку, а також, щоб побачитися з Серраті. Але спізнився на поїзд і поїде завтра.

Я давав М. Єремієву читати лист до Серраті, і він його дуже хвалив.

17 квітня 1920

Мазуренко виїхав сьогодні до Міляну, а звідти думає поїхати до Сан-Ремо. Перед від'їздом він ще полагодив справу передачі книжок для соціалістичної фракції парламенту. По них приїжджав Шефтель. Він оповів, що в наслідок конвенції, яку підписали в Копенгагені М. Літвінов, з одного боку, а Анджольо Кабріні, як представник Національної ліги італійських кооператорів, з другого, розпочинаються регулярні комерційні зносини між Італією і Росією, і незабаром має виїхати до Росії комісія італійських соціалістів, в якій і він братиме участь. Він охоче погодився взяти з собою листи для батьків Ніни у Києві. Він запитував Мазуренка про Перепелицю, який, мовляв, закидає дирекцію Соціалістичної партії телеграмами, де рекомендує себе, як представника українських кооператив, і заявляє своє ба-

жання їхати з комісією соціалістів на Україну. Дирекція на всі його телеграми відмовчується, бо не хоче мати щось спільне з Перепелицею, як людиною вже досить скомпромітованою.

— Чим?

Шефтель не хотів сказати ясно, але з натяків виходило, що — гульнею та занадто широким життям, в якому він розкидає не знати чиї гроші. Шефтель також запевнив мене, що він намовив Мазуренка податися до димісії, бо, мовляв, товк йому про це вже два місяці, але боїться, що тепер його димісія приходить занадто пізно, і до того — занадто тихо. Треба було б, мовляв, зробити заяву в часописах, широко розголосити, щоб ця димісія мала якесь політичне значення. Знайшов дурня! Мазуренко зовсім не поспішається, оглядаючись на всі задні колеса, щоб і чести зазнати і кошти придбати. І він зовсім не така пасивна людина, як гадає Шефтель...

А Шефтель напевно і перед партією хвалиться, що це він, мовляв, «обробив» Мазуренка.

18 квітня 1920

Уже почало вечоріти, як я підійшов до вікна нашої пансіонної кімнати, щоб трохи дихнути свіжим повітрям. Раптом мою увагу привабили цілі зграї ластівок, що заповнили блакитну просторінь, швидко проносячись в усіх напрямках з веселою пронизливою пискнявою.

— Ніно, Ніно — покликав я, — дивись скільки ластівок!

Я навіть ще не здогадувався, що ця несподівана поява такої маси ластівок означає.

— Ластівки, ластівки! — зраділа й Ніна, широко розчиняючи вікно.

У високому зеленкуватому небі, де ледве рожевіло кілька маленьких хмарок, цілком як у Рафаеля в його чудових творах, кружляли, ганялися одна за однією і за непомітними для нашого ока комахами. Повітря було повне руху й вереску. Деякі зникали десь за обрієм або за сусідніми будинками, але на їх місце налітало все більше й більше.

І несподівана туга почала нас огортати.

— Це ж вони летять в Україну! — зформулювалася нарешті думка. Ще довго ми стояли при вікні, вбираючи повними грудьми тепле весняне повітря і стежачи за ластівками, що з приходом сутені спускалися все нижче й нижче, ось почали літати вже між домами, ось якась ледве не залетіла в нашу кімнату. А в нас було повно ніжності до цих маленьких творіннячок, що перелітали моря, перелітали гори, перелітали гарні багаті країни і все таки поверталися до рідного краю — до нашого краю, до їхньої й нашої батьківщини!

Як засвітили лампу, Ніна написала листа додому, в надії, що його Шефтель таки передасть:

«Дорогі Мамо й Тато!

«Користуємося нагодою, щоб передати Вам листа через італійських соціалістів, що їдуть до Росії. Думають побувати й у Києві... Які були б ми щасливі, якби цей лист дійшов до Вас, і Ви й від себе могли б передати нам відповідь. Я прошу одного з італійців відвідати Вас, коли він повертатиметься до Італії (його дружина залишається тут). Пишіть через нього.

«Тут багато порохів і галасу, а через місяць, кажуть, буде справжнє пекло. На вулицях шарварок, біганина, гармидер, сказано — південна країна!

«Ми здорові, працюємо (я пишу на машинці); я зайнята службою півдня, а Євген вранці та ще ввечорі години дві-три. Для себе залишається небагато часу. Час летить жахливо, — адже ми в Італії вже сім місяців, а не встигли, можна сказати, ще й оглянутися. Завжди думаємо про Вас і тужимо. Так би хотілося мати від Вас якусь вісточку, довідатися, як Вам живеться, чи Тато працює в школі, чи Ви здорові. Ми Ваш лист від вересня 1919 одержали й копію відповіді на нього тут прикладаємо. Писали ще кілька разів з Італії, але не певні, чи Ви ті листи одержали. Ваш лист нам переслано через Інтернаціональний Червоний хрест у Женеві. Якщо є його відділ у Києві, то це був би найкращий шлях.

«Посилаємо Вам наші світлини, зфотографовані в околицях Риму. Якщо буде можливо, перешлемо Вам ще щось — звідси має їхати до Вас у скорому часі відділ Італійського Червоного хреста. Слідкуйте по часописах, чи не буде вістка про його приїзд. Напишіть, що Вам найбільше бракує.

«Сьогодні через Рим перелітала маса ластівок... Кружляли, щибтали, деякі підлітали зовсім близько до нашого вікна (правда, ми живемо височенько, на шостому поверсі) — напевно полетять до Вас. Яка шкода, що не зможуть Вам розповісти, як ми з Євгеном довго-довго на них дивилися і згадували... думали, що Ви, мабуть, дуже раді цій весні, після зими без дров, без вугілля...».

19 квітня 1920

Д-р Окопенко прислав телеграму, що, всупереч нашому сповіщенню про висилку йому в'їздної візи до Італії, італійське посольство у Відні відмовляється вислати йому візу. Пані Єремєєва, на просьбу чоловіка, пішла до міністерства закордонних справ, і там їй сказали, що справді посольство відмовилося поставити візу, бо ще минулого року міністерство наказало саме цим трьом особам — Окопенкові, Дмитрові Дорошенкові і Чайці — віз не давати, але тепер послано знову підтвердження, щоб візи таки їм виставити.

Єремєїв оповідав мені про це, незвичайно обурений на Севрюка та Антоновича, що таким способом намагалися уникнути ревізії місії

для военнополонених (хоча тут роля Антоновича ні в чому), як наш дверник Августо докладає мені:

— Сеньйор Онацький, там сеньйор Антонович вас хоче бачити.

Ми з Єремівим здивовано подивилися один на одного.

— Хто?

— Сеньйор Антонович. Він там, у вітальні.

Справді у вітальні сидить Д. Антонович, весь зарослий, засмалений південним сонцем. Ми привіталися. Він запрошує мене сідати.

— Василя Петровича немає?

— Немає. Поїхав до Міляну. А потім, здається, — до Сан-Ремо, на міжнародну конференцію.

— А-а! Ну, то ми там з ним побачимося.

— І ви теж там будете?

— Буду. Тут я тільки проїздом. Хотів довідатися, в якому стані місія. Я писав Василю Петровичові, що приїду. Ви не знаєте, чи він що відповів?

— Ні, не знаю.

— Може, дав якесь розпорядження щодо місії?

— Далебі, не знаю. Я й про саму подорож Василя Петровича довідався досить пізно. Це було вирішено досить несподівано.

Помовчали. Антонович задумливо оглянувся по кімнаті.

— А в кого я міг би дістати відомості про місію?

— Найкраще, думаю, у Чехівського, він у нас тепер усе. Ви ж знаєте, в місії залишилися тепер Мазуренко та Чехівський, а в пресбюрі — я.

— Але й Чехівського немає. Чи він скоро повернеться?

— Не знаю. Але можу взнати.

— Будь ласка!

Я пішов до Єремієва. Повертаюсь:

— Єремійв каже, що Чехівський швидко повернеться. Варто почекати.

— Ага... А що тут робить Єремійв? Він уже давно повернувся?

— У нашу страсну суботу...

— Ага... Досить давно. Що ж він робить? Урядує? Він же має призначення до міністерства.

— Так. Він приходить щодня до місії, але секретарські обов'язки виконує Чехівський. Єремійв, властиво, приїхав на Свята й мав уже три дні тому виїхати, але не дістав квитка на поїзд. Виїде, здається, післязавтра.

Знову помовчали. Я почуваю себе препаскудно. З одного боку, Антонович мій шеф, і йому треба було б скласти звіт про стан справ, а, з другого боку, формально мої шефи тепер Мазуренко та Чехівський, що вимагають від мене солідарності з ними і які мені довіряють. Зрештою, я ж до місії формально не належу. От працюю за вільним наймом.

— Не знаєте, яких тут дипломатичних заходів уживають?

— Не знаю... Був тут якось разів з два фінляндський посол, але, здається, нічого особливого не влаштовано.

— Ну, з фінляндським послом я ще й сам побачуся. Від нього я, певно, і дізнаюся про всі дипломатичні новини.

Щоб не виказати себе вже аж занадто непоінформованим, — що, зрештою, було б підозріло, — я додаю:

— Знаю ще, що Василь Петрович поїхав до Сан-Ремо, маючи при собі рекомендаційні карточки до племінника Нітті. Тут до нас ходить один італієць, знайомий Нітті, — називається Панеллі, — то він дав. А так, здається, більше нічого особливого. Я ж, знаєте, до місії не належу.

— Так, так... Ви продовжуєте працювати в пресбюрі.

— Про пресбюро я можу дещо оповісти.

— О, дуже прошу.

— Що ж? Зосталося нас у бюрі тільки двоє — Беттаріні та я. Беттаріні я також уже своєчасно — ще за півмісяця наперед — попередив, що ми не маємо більше грошей, і щоб він шукав собі іншої праці. Але він каже, що не може нічого відповідного знайти і продовжує приходити в надії, що наші справи покращають. А як ні, то — ні.

— А як же ви?

— Та так і я... Живемо надіями на краще майбутнє.

— Те, те, те... — махнув він здивовано руками.

— Що? Хіба ви не вірите, що ще прийдуть гроші?

— Ні, ні! — похопився він. — Але де ж наші гроші? Я ж залишив у місії 100 000 лір, а тепер уже нічого немає.

— Сто тисяч? — здивувався я й собі. Не знаю. Знаю тільки, що сьогодні я дістав 150 лір на видатки пресбюра за квітень. Але Чехівський каже, що це з грошей Мазуренка, бо він, мовляв, і за минулий місяць платні не дістав, і тепер дає тільки на господарювання та на конечні видатки.

— А як же платня? Ви ж завтра маєте дістати платню.

— Нічого не дістанемо... Дістане тільки дверник Августо.

— А з помешканням як?

— Так і з помешканням. Заплачено тільки по 30 квітня. А тут така умова, що треба платити за п'ять місяців наперед.

— П'ять тисяч? — вихопилося в Антоновича.

— Так. П'ять тисяч... Ясно, що Василеві Петровичеві, коли він уже й усе підтримує власними засобами, не дуже хочеться давати 5 000 на помешкання. Тому він хотів би це помешкання комусь передати, а всю працю скупчити у власному помешканні. Мені, розуміється, це не подобається, бо приватна квартира, але що можна зробити?

— Так... Ідучи сюди, я думав, що знайду тут не дуже веселу картину, але все ж таки не таку, — протягнув задумливо Антонович.

Тут, на щастя, повернувся Чехівський, бо мені було цієї розмови вже забагато.

Чехівський рішуче відмовився показати Антоновичеві стан каси:

— Я можу це зробити тільки з наказу Мазуренка, бо ви для мене покищо приватна особа.

Антоновичеві це було дуже неприємно, але він не настоював. Запитався про Івана Коссака, хотів би його бачити. Але Коссака немає в Римі. Кудись поїхав. Антонович вирішив, що йому немає чого залишатися в Римі:

— Поїду до Сан-Ремо. А там... не знаю.

Мій звіт про стан нашої каси зробив на нього дуже прикре враження:

— В таких умовах я не можу перебирати місії. Не можу відповідати за те, що місія залишилася без копійки грошей. А ще й як помешкання передадуть... Я ж сам грошей не маю, щоб утримувати місію, та ще в такому складі! Один Чехівський чогось вартий! Якби мої давніші співробітники повернулися, інша справа. Але я не можу їх запрошувати, коли справи стоять так непевно.

Мені було його, справді, шкода. Але в моєму становищі що я міг зробити? Сказати йому, що гроші вже в дорозі? На це мене ніхто не уповноважував, а радше, навпаки: були б великі неприємності, якби я відкрив те, що до мене не належало.

Антонович казав, що в Сан-Ремо мають бути і Тишкевич, і Шумицький, і Галяфре.

Тут мене покликали до Пескарцолі, що, нарешті, повернувся із своєї подорожі, і я, попросивши вибачення, попрощався з Антоновичем.

Про Пескарцолі іншим разом.

20 квітня 1920

Пескарцолі приїхав до Міляну десь коло 15 квітня і звідти написав мені листа, запитуючи, чи повертатися йому до праці в пресбюрі, хоча б і на інших умовах.

На мій офіційний рапорт у цій справі від 16 квітня Мазуренко поклав резолюцію: «Викликати Пескарцолі до Риму для домовлення про продовжування роботи і вислати на дорогу 150 лір».

Домовлятися з ним буде Мазуренко, коли повернеться, а я мав з ним приятельську розмову, щоб довідатися про його враження з України. На жаль, ці враження дуже невеселі.

Він дав мені листа з міністерства закордонних справ, департаменту чужоземних зносин з березня 1920, заадресованого «До Пана Голови Дипломатичної місії Української Народної Республіки Дмитра Васильовича (? — Є. О.) Антоновича в Римі».

Пескарцолі ствердив мені, що в міністерстві нічого не знають про те, що тут у нас у місії діється і що там продовжують уважати Дмитра Антоновича головою місії. Текст листа такий:

«Високоповажаний Пане После!

«Листа цього віддасть Вам п. Антонію Пескарцолі, і ми вважаємо за потрібне повідомити Вас про його діяльність тут у Варшаві і раніше у Львові, де він затримувався в дорозі два тижні. Пан Пескарцолі старався працювати весь час на користь нашої справи, і коли йому із-за зовнішніх причин не було можливо посилати інформації в Італію, він був корисний тут на місці, а саме, налагоджував побачення п. міністра Лівицького з послом італійським у Варшаві та з іншими видатнішими особами Італії. Тепер видано йому суму три тисячі марок польських та дві тисячі корон австрійських, як кошти подорожі з Варшави через Відень до Риму.

«Звертаємо Вашу увагу, Пане После, на факт, що новий міністер війни в італійському кабінеті, Бономі, — особистий друг п. Пескарцолі і що для Вас відкривається, таким чином, нова можливість мати вплив на міністра Бономі в справі відношення італійського уряду до наших полонених в Італії.

«Радник Міністерства справ закордонних Володимир Соловій».

Пескарцолі оповів мені, що йому справді вдалося звести італійського посла Томазіні, колишнього секретаря попереднього міністра закордонних справ Тітоні, з А. Лівицьким, і їхня розмова тривала три години.

Томазіні перше був під сильним впливом Патека, міністра закордонних справ Польщі, і ставився до українців дуже негативно. На таке його наставлення вплинуло, між іншим, враження від Севрюка, який приїхав до Риму, коли Томазіні був там у міністерстві. Севрюк, як переказує Пескарцолі, справив на всіх дуже прикре враження тим, що «занадто легко й багато розкидав гроші». Весь спосіб життя Севрюка занадто мало пасував до того стану, в якому перебувала Україна і справа її визнання.

— Вибачте, Пескарцолі, — сказав я йому, — ви бачите, я роблю нотатку з того, що ви мені говорите, бо це видається мені важливим. Ви не будете мати нічого проти того, що я, може, колись те, що Ви тепер мені кажете, оголошу в пресі?

— Розуміється! Я ж сам журналіст, і те, що я кажу, щира правда. Це була серед італійців спільна думка. Ми всі звикли жити дуже ощадно. Коли приїхали до нас чехи, Бенеш зупинився в якихось трьох маленьких кімнатках, а Масарик — сам Масарик! — відвідав особисто всі редакції часописів, сам розмовляв з усіма, сам агітував за незалежність Чехо-Словаччини. А як приїхали українці, ніби самі королі! Яка пиха! Севрюк — самі найкращі, найдорожчі готелі; до нього звичайному смертному і не приступитися. А щоб він сам кудись до когось поїхав?

Пескарцолі тільки махнув рукою. З інших зауваг і спостережень Пескарцолі:

— Люди менші від тих завдань, що на них лежать.

— Прислалося багато непевного, авантурницького елементу; особливо при міністерствах.

— Забагато персоналу. Багато синекур.

— Уряд вирішив не субсидювати більше ті часописи, групи й партії, що займають ворожу до уряду позицію (? — Є. О.).

— Між місіями помітна повна відсутність координації.

— Усіх дивує, де українці беруть гроші (я з'ясував, що це ще давні фонди, покладені по закордонних банках, коли уряд ще був у Києві й мав у своїх руках державний банк).

*

Я довідався, що Іван Коссак з Вітиком у Сан-Ремо. Граф Тишкевич там. Отже Антонович мав вірні відомості. Інтернаціональна конференція почалася вже 10 квітня. Хто зна, чи не зачепить вона й нашої справи. Від Мазуренка жадних вісток. Прийшла тільки телеграма з його адресою — для пошти.

Був у мене маркіз Алоїзіо, співробітник «Корієре д'Італія». Він умістив сьогодні прихильну нам статтю. Був би радий співпрацювати з нами в надії, щоб щось при цьому заробити. Я йому порадив чекати на повернення Мазуренка. Те саме я порадив агентству «Аллеанда Економіка». Те саме — Пескарцолі. Були б гроші, співробітників, і то добрих, ми мали б досить.

Єремій вийшов сьогодні вранці до Відня й Варшави, як дипломатичний кур'єр, з посвідченням про «одержання платні з коштів місії на становищі секретаря по 1 квітня цього року».

Прийжджав до нас П. Карманський з Фраскаті. Він дістав телеграму від Окопенка, заадресовану до о. Бона: італійське посольство далі відтягує йому візу, і він просить ще раз інтервенювати в міністерстві, що Карманський і зробив.

Ми вирішили виїхати завтра з ним на весь день на Монте Каво — гору біля Фраскаті, над Рокка ді Папа, звідки відкривається чудовий краєвид на Римську Кампанію. Треба поїхати, поки немає начальства, і робота стоїть.

Листи додому понаписували, але Шефтель не появляється. Мабуть, так і краще.

22 квітня 1920

Прогулька була справді чудова. Було нас тільки троє — Карманський, Ніна і я. Треба було дряпатися на гору, як колись у Швейцарії. «Гора» та, в порівнянні з швейцарськими, не висока — всього

900 метрів, але тому, що вона стоїть серед рівнини, здається дуже високою, і краєвид з неї безконечний. Ми йшли весь час лісом, вузьенькою стежкою, на якій досі позалишалися великі камені — залишки колишнього тріумфального римського шляху: тут, на вершці гори, де тепер порожній монастир, стояла велика статуя Юпітера, і римські полководці, яким сенат відмовляв у тріумфі на Капітолії, до статуї Юпітера капітолійського, робили свій тріумфальний похід на Монте Каво, до статуї тутешнього Громовержця.

З вершка Монте Каво, намілювавшись краєвидом і трохи відпочивши, ми зійшли, знову лісом, до озера Немі — чарівного маленького озерця, колись присвяченого богині Діані, яке тому й досі подекуди в літературі називається «дзеркалом Діани». Воно лежить глибоко в кратері згаслого вулкану, як у великій чаші, обрамлений звідусіль зеленими лісами, що перетривали тут тисячоліття. У лісі папороть вище мого росту. Кажуть, трапляються й гадюки, але ми їх не бачили. Вода в озері темна, ніби великої глибини, і спокійна, рівна, — справді, як дзеркало. Вітер не наважується заглиблюватися в чашу й турбувати її поверхню. Все оточення збуджує фантазію й настрояє душу на романтичний лад. Не дурно ж навколо цього озера створилися поетичні легенди, що в них чималу роль відіграє свободолюбна богиня лісів, донька Юпітера, що досягнула від батька привілей не підлягати ніколи жадному чоловікові й залишатися вічно Дівою. Саме тут на березі озера Немі була одна з її відоміших святинь. Культ Діани Немійської встановив ніби Орест, син мікенського царя Агамемнона, що, обраний на головного командира грецького війська, висланого на здобуття Трої, не завагався принести в жертву Артеміді (Діані) свою доньку Іфігенію, щоб тільки вона допомогла грекам здобути перемогу. Він загинув з рук своєї жінки Клітемнестри та її коханця Егіста. Орест помстився за смерть батька, убивши Егіста і Клітемнестру, а потім убив і Тоанта, царя Херсонесу в Криму, де перебувала на вигнанні сестра Іфігенія, і втік з нею до Італії, взявши з собою і статую Артеміді (Діани) Таврійської. Жорстока обрядовість, зв'язана з культом Артеміді Таврійської, згідно з якою, кожний чужинець, що висаджувався на беріг Таврії (Криму), мав бути принесений в жертву богині, відновилася над озером Немі, в куди м'якший форми.

У святині Діани Немійської росло святе дерево; ніхто не смів зламати ні однієї галузки з того дерева. Тільки раб, що втік з неволі, не тільки мав це право (не дурно ж Діана була така свободолюбна!), але й набував ще й друге: зробитися жерцем святині, що носив титул царя, під єдиною умовою — убити в бою свого попередника. Втеча раба ніби ототожнювалася з втечею Ореста, а вбивство жерця — з людськими жертвами, що приносилися Артеміді Таврійській. Це правило зміни жерців Діани Немійської дотримувалося ще навіть в імператорські часи, і Калігула, що тримав на озері кораблі для бенкетів, вирішив одного дня, що тодішній жрець Немійської святині надто

довго залишався на своєму посту, підіслав раба, який убив його і посів його місце. Один грецький мандрівник з часів Антонінів також згадує, що в його часи жрецтво в Немійській святині було нагородою за вдалий двобій.

*

Під час нашої прогулянки П. Карманський своїм звичаєм дуже багато оповідав про своє життя і про початки нашої місії при Ватикані. У доповнення до того, що я вже від нього записав, коли він був у нас з о. Боном, він оповідав про те, як він виїхав із Швейцарії на Україну після першого побачення з графом Тишкевичем. Це було 3 травня 1919, і їхав він з нашим приятелем Пилинським, що віз наші листи додому. Він мав доручення графа Тишкевича дібрати йому повний склад місії з двома радниками і одним аташе. На радників намічено о. Юзика, що його недавно побили поляки, і о. Бона, якого перше призначено в українські колонії Америки. Щоб вивчити українську мову, о. Бон приїхав до Галичини, і тут його захопила війна. Коли росіяни вивезли тернопільського пароха, о. Бон зайняв його місце і тут познайомився з Дмитром Дорошенком, комісаром Галичини, який був здивований, коли, прийшовши до церкви, почув проповідь, що в ній надто сміливо карталося росіян. Отець Бон, як бельгієць, росіян не боявся і говорив усе, що вважав за потрібне, і на що ніхто з інших українських священиків не наважувався. Пізніше о. Бон зійшовся з Василем Вишиваним, а після розвалу Австрійської імперії став правою рукою Петрушевича. Не знати, яким чином він попав до румунів і там був інтернований.

А. Лівіцький поставився до прохання графа Тишкевича дуже прихильно, але о. Юзик залишився в Галичині, і неможливо було його звідти видобути, а о. Бон був інтернований у Румунії. Через деякий час о. Бон, очевидно, знову таки як бельгієць, з інтернування був випущений, опинився в Кам'янці і радо прийняв пропозицію бути радником місії. Ще до приїзду о. Бона А. Лівіцький пропонував призначити радниками Полетику і Токаржевського. Але Карманський був проти Полетики — занадто, мовляв, молодий і православний, а Токаржевський вже мав призначення до Константинополя. На аташе призначено Х. Коломійченка. Але він, не задовольняючись своїм призначенням, «видури» у Лівіцького ще 150 000 карбованців на доповнення музичної освіти своєї жінки, і це так обурило різних директорів міністерства, що вони не тільки провалили асигнування жінці Коломійченка, але й його призначення.

Мав бути призначений на аташе поет Василь Пачовський. Але він організував видавництво «Чорногора», випросив на нього 5 мільйонів карбованців і не захотів їхати з о. Боном та Карманським: перше, мовляв, одержу гроші. Але тут сталася відома катастрофа — Пачовський взагалі нічого не дістав і опинився над розбитими надіями у Відні, звідки виставив рахунок на «подорожні» в 25 000 корон. Кар-

манський порадив Сидоренкові виплатити Пачовському як «подорожні» одномісячну платню і на цьому закінчити. Так і сталося.

Щодо Лучинського, то, після виїзду Карманського з Пилинським, він пустив чутку, що Пилинського вбито (насправді він пізніше служив на станції в Кам'янці), а Карманський попав у руки більшовиків. Лучинський почав ходити до графа Тишкевича, щоб той призначив його на місце Карманського. Тишкевич дав йому листа до Темницького, що не має нічого проти того, щоб Лучинського призначено на аташе. Але Темницький і Жук призначили його на секретаря. І тому, коли о. Бон з Карманським приїхали до Відня з асигнуваннями на місію, в них те асигнування відібрали, а Карманському заявили, що секретар місії — не він, а Лучинський, якому й вислали вже 50 000 лір. Коли ж тих 50 000 лір переводили до Італії разом з грошима для місії при Квіріналі в гюльденах, гюльдени впали в ціні, Антонович не отримав усієї призначеної йому суми грошей.

Таким чином, коли о. Бон (заявивши, що про якогось Лучинського йому в Кам'янці не згадувано) виїхав з Карманським до Риму, в його касі не було нічого. Асигнування на 400 000 корон, виставлене в Кам'янці, залишилися в А. Жука. Була натомість надія на 50 000 лір, але їх насправді не було. Більше того: місія при Ватикані ніби була ще й винна місії при Квіріналі 18 000 лір, що їх вибрав Лучинський собі на платню під приводом канцелярійних видатків, яких, до речі, не було.

Після довгих балачок Антонович погодився «позичити» нам гроші, що, властиво, були нашими, — закінчив Карманський свою невеселу епопею.

Між іншим, Карманський схарактеризував Тишкевича, як людину, що її легко обійти, бо він дуже любить «кадило». А тому що Лучинський майстер «кадити», він і сподобався графові; лише тепер він виключив його із складу паризької делегації.

— Тепер о. Бон, мабуть, у Відні, — сказав на прощання Карманський. — Має видобути там гроші для місії, а як не видобуде і якщо взагалі буде крах з українською справою, ми ідемо з ним до Америки.

23 квітня 1920

На ім'я В. Мазуренка прийшла телеграма від Багриновського, директора департаменту міністерства закордонних справ, в якій подано відпис телеграми Антоновичеві з висловами довір'я і з проханням повернутися до праці на пост посла УНР в Італії, тобто текст тієї самої телеграми, що її А. Чехівський направив був «на другий кінець Європи».

Цікаво, що з цього вийде? Антонович, правда, ніби не хоче повертатися до місії, в якій немає грошей, а Мазуренко не дуже квапити-

меться повідомити його, що гроші прийшли, але лежать у банку на ім'я Мазуренка. Зрештою, тих грошей, як казали А. Чехівський і В. Мазуренко, може вистачити тільки на один місяць, а один місяць і так уже пройшов. Гроші поділять, — а, Антонович, приходь знову на порожню касу! Так принаймні розраховує Чехівський, який знає, що, якби Антонович повернувся, він мусів би йти геть звідси. Не дурно Єремійв казав, що в Парижі Антонович погрожував: «Як повернуся, розжену всіх отих у місії!»

Телеграма Багриновського прийшла, на думку Чехівського, у відповідь на телеграму Єремієва, який повідомляв міністерство, що Д. Антонович, пробувши десь два місяці, повернувся знову до Риму і і хоче — не знати, на якій підставі — давати накази місії.

Ясно, що така відповідь — поразка Єремієва. Цю поразку Чехівський пояснює помилкою самого Єремієва. Коли той одержав папір від Мазепи про відкликання Антоновича, він мусів поїхати ще на його формальне переведення через міністерство закордонних справ у Варшаві, а там А. Лівіцький, якому не хотілося робити Антоновичеві неприємности, запропонував Єремієву компроміс — підвищення Єремієва до ранги радника міністерства з правом жити де завгодно за кордоном, а значить і в Італії, де його родина, і одержувати платню в розмірі платні радника міністерства закордонних справ з коштів місії тієї країни, де житиме. Єремійв, не маючи ще візи до Італії і бачачи, що його власні кошти кінчаються, погодився на цю комбінацію, а це дало можливість А. Лівіцькому залишити Д. Антоновича далі послом в Італії.

Але — справи ще не закінчено: Єремійв повів до уряду матеріали про «змову» Антоновича проти уряду в Парижі і листи графа Тишкевича та Марголіна з проханням усунути Антоновича від дипломатичної діяльності.

26 квітня 1920

Прийшла телеграма від членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця, адресована «Шефові Української місії Мазуренкові». Отже, хто шеф місії — Антонович чи Мазуренко?

Зміст телеграми ще кращий, ніж адреса:

«Просимо вжити всіх можливих заходів, з участю Марголіна, в Сан-Ремо для оборони інтересів нашого народу. Неодмінно треба домогатися визнання нашої суверенности в національних кордонах і паралізувати інтриги наших та чужих польонофільських чинників».

От тобі й маєш! «Польонофільські чинники?» Хто ж вони? Граф Тишкевич? Чи той же Антонович? Хто ж, зрештою, веде нашу закордонну політику — Петлюра та Лівіцький у Варшаві, чи Макаренко та Швець у Відні? Чи починається якийсь новий розкол і взаємне по-

борювання на тлі міжнародної конференції, як це ми вже мали в Парижі завдяки Панейкові і Томашівському?

Прийшов А. Чехівський, якому я переклав телеграму з французької, і ми рішили переслати її Мазуренкові. Чехівський сказав мені, що й Прасковія Кириківна отримала телеграму від чоловіка з Відня, що він сьогодні, 26 квітня, виїжджає до Варшави. Мабуть, це він підказав нашим директорам ідею послати телеграму Мазуренкові, як «шефові місії», щоб реально підтримати його в його «починаннях». Тільки не знати, як з тим «польонофільством», чи сам Єремієв на нього хворіє.

А. Чехівський, як єдиний наш тепер тут дипломат, вислав міському голові 21 квітня, в день заснування Риму, привітання від нашого уряду і підписав В. Мазуренка. Сьогодні ми отримали привітну відповідь з подякою й побажаннями для України.

Був у мене П. Карманський. Турбується, що від о. Бона немає жадних вісток, а тим часом гроші кінчаються, а на перше травня готуються політичні завірюхи.

Ніна разів із п'ять ходила до італійських жіночих організацій і, нарешті, досягла того, що вони запросили її прочитати доповідь про український жіночий рух. Прочитає Гриненкова або Єремієва, що краще володіють італійською мовою. Бальмен-Липовецька, що найбільше надавалася б на такий виступ, переїхала разом із Шебедевим до Генуї, де, мабуть, допомагає Перепелиці.

З Бюлетеня нашого пресового бюро в Берліні довідуюся, що на місце звільненого Супруна призначено фінансовим агентом — «тимчасово» Івана Мірного. Нарешті! Нарешті знайшли справді чесну людину, але чи не запізно.

Ми дістали листівку від Зінаїди Василівни від 13 квітня, і в ній ще нічого про нове призначення не згадувалося. Прийшов також, із великим запізненням, лист від 2 квітня:

«Моя люба пані Ніно!

«В Лютрі я одержала від Вас листівку, але відразу не відповіла, бо не було часу за клопотами та за пакуванням речей. Не хотілося кидати Швайцарію назавжди, дуже не хотілося. Тепер, коли ми її залишили і коли її можна порівняти з іншими країнами, вона здається мені надзвичайно милою. Її демократинчий уклад життя, її порядок, охайність дуже приваблюють мене. А в родині Баатар я натрапила на таке товариське, просто родинне ставлення, що в душі я багато разів дякувала Вам за знайомство з ними. В пансіоні у них було дуже мало осіб, і це, видно, відбивається на пригніченому настрої пані Баатар. Взагалі в Швайцарії мало чужинців, і деякі великі готелі закрито.

«Повернувшись із Швайцарії, в самий день повороту я мусіла стати до ревізії Українського Червоного хреста, бо комісія вже без мене почала працювати. Закінчили тільки сьогодні. Підписали протоколи,

і тому що працювали в комісії спеціально з Відня викликані особи (Скоропис-Йолтуховський та Гвоздович), то рішено всім видати добо-ві за час праці. Отже, виходить, що і я дещо заробила.

«Місія нашого Червоного хреста тим, що вона чесно веде свої спра-ви (а це особливо помітно під час такого загального шахрайства), мо-же бути зразком для інших наших організацій; отже, одне, що їй можна закинути — це надзвичайна толерантність до ворожого нам російського елементу, який нахабно вліз до її складу і тримає себе, як свиня за столом.

«У Німеччині, як і у Вас в Італії, все скорочують, звільняють і припиняють, і в той самий час спекулюють, крадуть і виходять у від-ставку з долями. А брехень, а пліток! Добре нам, що ми ні з ким у близьких відносинах не стоїмо, то все це й до серця близько не доходить.

«А от сушить серце жура так тільки за Україною, як її розпинають усі — і чужі, і свої, і білі, і чорні, і червоні! Що з тим бідолахою Ки-евом зробили!

«Які у Вас пляни на майбутнє? Я гадаю, що на пресбюро гроші дають, але на той випадок, якби його й припинили, чи залишитесь в Італії, чи переїдете в дешевшу країну? Німеччина дешевша, ніж Італія, але тут ціни не сталі і все майже щодня ростуть. Жити тут, з матеріального боку, не дуже добре. Ми змінили пансіон, бо в поперед-ньому було погано. Тепер маємо дві кімнати, досить гарні, дають нам зраня саму каву; хліб, конденсоване молоко та цукор ми повинні самі купувати; дають обід з трьох страв — нічого собі. От і все. За це все беруть з нас 1 000 марок на місяць. Вечерю ми повинні самі зор-ганізувати, — власне, купувати матеріал, як от яйця, конденсоване молоко, какао, вуджену рибу, а господиня з цього готує нам «повний чай». Хліб на картки, молока немає, хіба для хворих, масло купують тишком-нишком і тому мають його... тільки не ми.

«У нас також весна, але тут її мало помітно, і ще досить холодно. Уявляємо, який тепер рай у природі у Вас, в Італії! Пишіть же мені, моя мила пані Ніно! Я так завжди радію Вашим листом, наче від ко-гось рідного його отримую. Цілую Вас, вітаю п. Євгена. Іван Іванович вклоняється обом. Ваша З. Мірна».

27 квітня 1920

Приїхав отаман І. Коссак. Був у Сан-Ремо. Каже, що там була сила нашого народу. Граф Тишкевич, Шумицький, ГальяFRE, особи-стий секретар Тишкевича, прізвища якого він не пригадує, Антонович, Мазуренко, Севрюк, Перепелиця, Бандрівський, Вітик, молодий Га-ліп із жінкою... Коли Коссак виїжджав звідти в суботу 24 квітня, всі інші ще там залишилися. Проте Антонович має невдовзі виїхати

просто до Варшави. Всі тримаються окремими групками, один на одного наговорюють, спільно ніколи не сходяться, загальної лінії не обмірковують. Кожний робить так, як сам вважає за краще. Французький референт виголосив доповідь про українську справу, в загальному досить добру, але в ній нападав на деяких наших послів, між іншим, на Тишкевича... Англійці ставляться до нас дуже добре.

Це — те, що оповів мені Коссак.

Потім був у мене Пескарцолі. Знову ми розмовляли про його подорож, і він знову ділився зі мною своїми враженнями. Казав, що люди зробили на нього дуже від'ємне враження. Взагалі тепер нікого, хто не був би справді великим приятелем, в Україну краще не пускати.

— Не кажу вже про людей, що ставляться до української справи вороже чи байдуже. Я, наприклад, міг би тепер написати дуже багато такого, цілком правдивого, що, проте, могло б дуже зашкодити. Я бачив забагато негідного і смішного. Людей з блискучим розумом не стрічав, і людей розумних взагалі небагато. Навпаки, багато бачив такого, що виказує патріотизм тих людей у дуже сумнівному світлі. Людей, що знають чужі мови, майже нема (всі виїхали за кордон). Міністер закордонних справ А. Лівіцький не знає жадної чужої мови (сам Пескарцолі знає французьку та німецьку — Є. О.), і розмова між ним і італійським послом Томазіні відбувалася через перекладача. І це дуже вражає, бо в нас, в Італії, і взагалі на Заході, поширений погляд, що всі слов'яни дуже легко опановують чужі мови. Так само й Петлюра не знає чужих мов. Мушу сказати, якщо ви тільки не образитеся, — додав він, ніби перепрошуючи мене, — що галичани загалом роблять краще враження, ніж наддніпрянці. Хоча, мушу визнати, на самій Україні я не був. Одне з найкращих вражень виніс я від міністра Безпалка, також від редакції «Вперед» на чолі з Ганкевичем. Мацієвич — людина без політичного хисту, хоч особисто дуже гарна симпатична людина.

Пескарцолі дивувався переважанню міністерств персоналом:

— Можна подумати, що вся Україна вільна, і йде зовсім нормальна праця, такий там величезний апарат! Взагалі бюрократизм цвіте махровим цвітом...

Пескарцолі спинився, подумав трохи і додав:

— І ще я вам скажу одну дивну річ... Ви дали мені дуже гарні рекомендаційні листи. І сам Антонович підписав гарного листа про мене до проф. Мацієвича і до міністерства. Я приїжджаю, подаю ті листи. Нічого! Жадного враження. А через деякий час довідуся, що хтось — не знаю хто, але, очевидно, хтось впливовий — також написав від себе листа, що ось, мовляв, їде там до Вас журналіст Пескарцолі, так майте на увазі, що це не журналіст, а просто прибічник Єремєєва. Як це вам подобається? Хотілося плюнути і їхати звідти. Хіба можна в таких умовах з щирою душею працювати?

Я мусів визнати, що такий стан речей може прохолодити й найбільш гарячого нашого прихильника.

А Пескарцолі продовжував:

— Взагалі Україна тими постійними змінами в уряді, тим авантюризмом (Пескарцолі, здається, мав на увазі нашу славну «отаманщину» — Є. О.), чисто персональною політикою, що панує в усьому й ставить особисте понад національне, робить враження нового Мехіко. Я ніде не бачив стільки сварок, стільки особистої ворожнечі; один одного готовий вбити за те, чого немає, і що не знати ще, чи буде! Просто дивно, що в такі трагічні для нації моменти, коли особисте повинне відійти назад, якраз особисте висувається на передній план.

І тут знову порівняння з Чехо-Словаччиною і її політичними діями, що стільки зробили для відродження своєї країни. І це порівняння виходить нам на некористь.

— Тим часом, як Бенеш і Масарик, з якими я зустрічався, вражали мене своєю простотою, своїм умінням упрощувати дуже складні й трудні справи, такий Мацієвич, — зрештою, повторюю, гарна людина, — надзвичайнісінькі трюїзми, найбанальніші речі підносить ніби на золотім тарелі... Ти просиш у людей матеріалів, щоб написати докладну, обґрунтовану статтю, а тут кожний намагається, замість того, дати тобі обов'язково інтерв'ю. Навіть незначні особи, що нічого собою не уявляють, хочуть обов'язково мати з вами інтерв'ю. І що ж ви собі думаєте, я мусів ті інтерв'ю писати, знаючи, що ні одне з них не буде надруковане. Але, щоб не псувати відносин, мусів...

28 квітня 1920

Приїхав Вітик із Сан-Ремо. Оповідає, що всі до українців ставилися добре, і єдина трудність та, що в нас немає нічого. Якби була територія, сталий уряд. Він підтвердив те, що вже раніше казав Шефтель Чехівському, а саме, що Водовозов комусь заявляв (неофіційно) чи навіть подавав заяву в письмовій формі (але неофіційно), що якби Антанта провадила переговори з українцями, більшовикам не було б про що розмовляти з Антантою, бо всі члени українських дипломатичних місій вважаються більшовиками як зрадники, які мусітимуть стати під суд.

Приїхав Марголін із Сан-Ремо. Зупинився в «Ексельсіорі». Приїхав й Мазуренко, але їх я ще не бачив.

29 квітня 1920

Іду коридором місії, коли бачу: Чехівський провадить когось до кімнати Мазуренка, що поруч з вітальнею. Чую голос Чехівського:

— Так, це правда, помешкання в нас гарне.

Двері зачинилися, і голосу вже не чути.

— Хто це? — питаю я в Августа.

— Не знаю, пане... Якись незнайомі панове приїхали.

Заглядаю до вітальні: хтось незнайомий дивиться у вікно на розкішні плетани, цю красу Корсо д'Італія, а за ними на мури імператора Авреліяна.

Відчиняю двері до кімнати Мазуренка і відразу:

— Дмитре Івановичу! Нарешті! З приїздом! А ми вас тут уже чекаємо.

Дмитро Іванович Дорошенко дружньо простягає мені руку:

— Коли ж гріхи до раю не пускають... Але, бачите, все таки вблагали дверників, приїхали... Привіз я вам силу привітів, поклонів. Але про це згодом.

Підходить і другий, молодший. Обличчя ніби знайоме.

Дорошенко знайомить:

— Чайка — Онацький.

Тепер пригадую: зустрічався з ним у Відні на початку 1919 року, хоч і коротко.

— От і добре, що приїхали, а то якраз сьогодні дістали ми «примне» повідомлення, що всім, крім вас, відмовлено віз.

— А хто ж ще мав їхати?

— Олесь, Храпки, кооператори. До того сьогодні видруковано в часописах пропозицію міністра фінансів Італії заборонити в'їзд до Італії взагалі всім чужинцям.

— Чого ж це так?

— Бракує їстивного власному населенню, мовляв, немає чого їсти.

— Немає чого їсти? — засміявся Чайка. — Ну, знаєте, нам після Відня видається, що тут усе «обильем дышпит».

Але Дорошенко наглив:

— Ходім! Буде ще час побалакати. Треба перше до пана посла.

Вже були на сходах, біля ліфта, коли надійшов Іван Коссак:

— Вибачте, пане Отамане, — сказав йому Чайка. — Ми спішимося до пана посла і ніяк ще не мали часу до вас заскочити. Але ми повернемося о 17 год.

Коссак залишився прикро вражений.

*

«Іль Джорно», неаполітанський щоденник, приніс сьогодні цікаву телеграму з Цюриху про «Конференцію держав Чорного моря»:

«Деякі швейцарські часописи реферують голоси, що циркулюють у певних колах Копенгагену, про нові проекти відбудови Росії. Справа йшла про створення перше Конфедерації Чорного моря, що охоплювала б Україну, Царство Дону й Кубані, з Києвом як столицею, і Гучковим як президентом. Цей план уважається відповіддю на нову орієнтацію англійської політики на Чорному морі. Робиться зусилля

забезпечити цей проєкт шляхом приєднання партизанів колишнього гетьмана України Скоропадського».

Звідки це? Досить дивно виглядає Гучков, як президент України, хоча б і з Доном та Кубанню!

А французький «Ле Темпо» від 26 і 27 квітня повідомляє тим часом про підписання нового польсько-українського договору про взаємну допомогу, про нове зречення України від Галичини тощо. Відомості з польських джерел і тому вимагають підтвердження.

*

Написав листа Мірним:

«Вельмишановні і Дорогі Іване Івановичу й Зінаїдо Василівно! Кілька днів тому я довідався, що Іван Іванович одержав високу посаду. Радіємо з душі... Є ще правда на цім світі, хоч і „провізоріше”. У нас правда також хоче навертатися чи інших навертати на шлях спасіння: приїхала Ревізійна комісія — Дорошенко, Окопенко і Чайка — ревізувати Севрюка. Бог на поміч!

«Мазуренко ще тримається, хоч і подався у відставку, а Антонович, походивши трохи сюди і туди, поїхав до Варшави також шукати своєї справи. Хоче повернутися до Риму на лаврах і на грошах. Єремій, «из дальних странствий возвратясь», знову поїхав шукати, де «оскорбленному есть чувству улолок», тобто до тієї самої Варшави, що зробилася захоронком для „униженных и оскорбленных”.

«Ластівки, з причин кліматичних і біологічних, почали свій переліт з Африки до Італії і далі, далі, — але покищо їх сила в Римі. А наші дипломати почали й собі переліт до Риму. Скільки їх? І що жене їх? Панство Марголіних — двоє — в готелі „Ексельсіорі”. Панство Артем Галіп, — також двоє, — здається, в „Ексельсіорі”. Панство Галяфре, — троє — не знаю, де. І інші. І інші з жінками та дітьми. Ніби на якесь свято поз’їжджалися.

«А ми й собі своє маленьке свято — п’ятиліття нашого родинного життя — спокійненько й тихенько відсвяткували: купили один-одному, для доброго й солодкого спогаду, по плитці шоколяди „Галя Петер” і з’їли на здоров’я, пом’янувши добрим словом Швайцарію і всіх симпатичних знайомих. Яка то хороша річ — швайцарська шоколяда! Вперше оце, з приводу такого високо-урочистого моменту, скоштували ми її в Італії й подумали: «Сны мимолетные, сны беззаботные снятся лишь раз». Проте, не думайте, — ми ще бадьоримося. Є ще порох у порохівниках. А тут ще Водовозов, російський більшовик, в Сан-Ремо ніби заявив, що коли ви такі й такі (згадав, певно, старорежимним звичаєм, „статских советников”) будете з українцями розмовляти, то, замість хліба, отщо дістанете (і тут пантоніма відомого російського жанру з того садівництва, що вирощує овочі на пальцях). У нас, мовляв, всі вони, ті українці, під судом рахуються! Оце так. Врізав добре. Аж страшно стало.

«А проте ми бадьоримосся, вчимосся й собі, на всякий випадок, російській пантомімі і, на випадок чого, будемо „бити ворога його ж зброєю”. Чи це може не відповідає нашій національній вдачі? Зле тільки, що чогось і поляки втручаються.

«Щиро вітаю, бажаю на многі літа довгого благоденствія і щасливого житія. Аз єсьм відданий Вам Євген Онацький. Ніна й собі подає свій голос через мій слабкий рупор».

30 квітня 1920

Всі часописи повні вісток про польсько-українську умову і про наступ польських та українських військ на Україні. «Іль Мессаджеро» друкує телеграму свого кореспондента у Варшаві Паулуччі: «Вістку про велику польську перемогу прийнято в парламенті вигуками: „Хай живе військо!” Польський уряд офіційно визнав незалежність української держави».

«Італія», «Прогрессо», «Кор'єре Меркантіле» та інші приносять докладніші відомості:

«Пильно підготовлюваний протинаступ поляків та українців почався. Впродовж десяти днів панувала щодо цього цілковита мовчанка, але тепер кордони відкрито і відновлено нормальні сполучення залізничні, поштові та телеграфні. Покищо маємо тільки уривки з відомостей про наступ, але певне, що польське військо йде вперед на всьому фронті, що простягається на південь від Прип'яті, і що воно вже взяло Овруч, Коростень та Житомир. За іншими, ще не підтвердженими вітками, Бердичів, Жмеринку й Вінницю також узято. Кажуть, що більшовики подекуди ставлять сильний спротив. Наступ супроводиться повстанням, яке zorganizували українці в заплітті більшовицького фронту. Деякі українські відділи червоного війська, включно із славнозвісними галицькими полками, які й перше боролися під Петлюрою проти Денікіна, а потім проти більшовиків, здезертизували й повернулися знову до Петлюри. Більшовики зазнають поразки тепер від тієї самої тактики, яку успішно застосовували проти Денікіна.

«Піلسудський, президент польської республіки, що особисто стоїть на чолі війська, випустив до населення України відозву, в якій проголошує, що поляки наступають, щоб допомогти прогнати напасників, ворогів України, що, коли Україна zorganizує свою адміністрацію й військо для оборони країни від нового нападу, польське військо відійде за кордони Польської республіки, виконавши своє шляхетне завдання — боротьби за свободу націй.

«Генерал Петлюра також випустив подібну відозву, де підкреслив співпрацю польського та українського військ у боротьбі проти більшовиків. Міністер закордонних справ Польщі проголосив, що Польща

визнала незалежність України і ген. Петлюру, як президента Української Республіки.

«Україна, певна річ, отримає інші землі в заміну за Західню Волинь, Східню Галичину, Полісся та Холмщину. Крім того, два поляки ввійдуть в український уряд, і Польща матиме право використовувати Одеський порт для ввозу й вивозу».

На підставі останньої вістки, мілянський «Іль Секольо» запитує, чи йде тут справа про польський протекторат над Україною?»

В усякому разі від «незалежності» тут мало залишається, не кажучи вже про оті «Західню Волинь, Східню Галичину, Полісся та Холмщину», що стають просто таки польськими.

Справді, яке це «шляхетне завдання», ота «боротьба за свободу націй»? Не дурно ж його так щедро винагороджують.

*

«Іль Ляворо» в Генуї надрукував учора довге інтерв'ю свого директора Канеда з графом Тишкевичем. Сьогодні це інтерв'ю, трохи скорочене, передрукував мілянський «Іль Секольо». Беру текст з «Іль Ляворо».

«Сан-Ремо в цих днях був Космополісом, і то не тільки тому, що в ньому вирішувалася, добре чи зле, доля народів, але головне тому, що з усіх країн світу зібрані були в ньому представництва й делегації, і кожна з наміром зробити останню спробу заграти останні карти в цій дивній грі відбудови націй.

«Нам видавалося особливо цікавим поговорити з українцями, бо їхнє становище тепер найменше відоме, і ця країна більша ніж Італія, із своїми 35 мільйонами мешканців, комора світу, близька до нас шляхом через протоки, звертає на себе нашу увагу і промовляє до нашого духу своїм пригодницьким існуванням.

«У товаристві колеги Буонокуоре з „Іль Пунгольо” в Неаполі, інтелігентного дослідника етнічних проблем, ми, отже, застали в двері делегації Української Республіки на Мирову конференцію й мали з її головою, Михайлом Тишкевичем, в оточенні секретарів Миколи Шумицького та Леонида Галяфре, таку розмову:

— Ваша країна ще у війні?

— На жаль. Провоювавши проти німців і проти Денікіна, ми мусимо тепер боронитися від нападу росіян, з якими ми знаходимося в стані війни, чи, якщо хочете, партизанщини. Вони посідають великі міста й більшу частину залізниць. Наше військо під командуванням Симона Петлюри — цього нашого Гарібальді, сина візника, великого, як Масарик, самоука, визначного письменника та конспіратора, державного діяча й генерала — і незламний спротив селян змагаються проти росіян, в яких кілька днів тому ми відібрали Одесу і яких ми таки проженемо геть з України. Тим часом, як я вже сказав, на села, де збіжжя й усяке добро, вони й не показуються.

— Але хіба б ви не були раді зробити мир з Росією, як уже зробили чи роблять фінляндці, естонці, латвійці, поляки та румуни?

— Дуже радо. Хай тільки вони дадуть нам спокій, і мир зараз же буде. Ми хочемо тільки нашої незалежності, нічого більше. Вольтер у своїй історії Карла XII каже: «Україна завжди прагнула бути вільною». І буде вільною! Царська Росія була в'язницею народів. З війною й революцією інші нації, яких ви допіру згадали, а також ще Грузія та Кавказька Республіка, зробилися незалежними державами; чому б і нам не бути незалежними?

— Але чому більшовикам так важливо вас не впустити?

— Бо наша країна дуже багата на природні багатства. Донецьке вугілля, волинський цукор, шкіра й особливо збіжжя, яке ми продукуємо у величезній кількості — це все, ви розумієте, спокушає. Росія й без України може жити, бо продукує досить; але коли б вона могла накласти руку на наші багатства, почувала б себе значно краще. І тому більшовицьке військо, під командуванням царських генералів, кинулося на здобич. Але їм не вдасться!

— Чи більшовизм прищеплюється на Україні?

— Аж ніяк! Навіть найлівіші соціалісти не приєднуються до більшовизму, на який у нас дивляться, як на щось китайське, а ми ж — європейці. На Україні повно латинських старовинностей, і класична культура в нас вивчається в середніх школах та університетах. Росія може бути тільки царською або анархічною, — принаймні на деякий час, — і то з такою анархією, що цілковито не виключає деспотизму. Ми, натомість, суспільно-демократичні. У нас немає комуністичного „міру”. Були в нас великі земельні власності росіян, поляків, євреїв. Ми їх скасували. Віддали землю селянам. Ніхто не сміє мати більше, ніж 15 гектарів землі. Звідси народилася могутня сільська демократія, яка обробляє землю раціонально, машинами, що вживаються спільно. Ця сільська демократія складає 85% всього населення. Наша конституція дуже демократична, тільки з однією палатою, яка обирається загальним голосуванням. Жінки також вибирають і можуть бути обрані. Ми всі — республіканці.

— А все ж пишуть, що владу рад встановлено в Києві, Харкові, Одесі та деінде...

— По містах, де панують росіяни, вони встановлюють ради, але в них входять тільки росіяни. Українці не хочуть про них чути. Зрештою, ми вже знаємо з досвіду, на що здатні більшовики...

«Тут наш співбесідник звернувся до одного з своїх секретарів, Леоніда Галяфре, який сказав: „Я — старшина українського війська. Я бачив власними очима, як більшовики розстрілювали 15 000 осіб, серед них яких було 400 юнаків”.

— В усякому разі, — почав знову Голова, — якщо росіянам подобається більшовизм, нехай вони його собі тримають, але нехай не намагаються накидати його нам із зброєю в руках — грабунками,

розстрілами, жорстокими військовими трибуналами. На чолі воєнного трибуналу в Києві стояла жінка, Євгенія Бош, акушерка. Скільки акушерок нам буде потрібно, щоб мати стільки дітей, скільки акушерка Бош загнала на той світ!

— Чи ви думаєте, що між Італією й Україною можливі корисні комерційні зносини?

— Без усякого сумніву. Ми нараховуємо 20 000 хліборобських кооператив з понад 5 000 000 членами. Ці кооперативи об'єднані в трьох союзах: Дніпросоюз — об'єднання споживчих кооператив, Кредитовий банк — для українських кооператив, які входять до нього як акціонери, Центросоюз — федерація сільських виробничих кооператив. Розвиток цих організацій за останні роки був дуже значний. Вони готові ввійти в зв'язок з нашими кооперативами і взагалі з італійськими виробниками та споживачами.

— Що саме ви могли б вивозити?

— Насамперед, збіжжя. Пригадайте, що величезна більшість збіжжя, що його царська Росія вивозила в Європу, походила з України. Під час війни ми не переставали його продукувати, завдяки надзвичайній працьовитості наших селян. У 1919 році ми навіть мали так багато збіжжя, як ще ніколи доти.

— Але ж ви допіру говорили, що залізниці перебувають в руках більшовиків.

— Це правда. Але 3/4 збіжжя продукують Таврія, Херсонщина, Катеринославщина коло Чорного моря, і його можна привозити ваговозами-каміонами; а до вас — шляхом моря. Інші наші вироби для вивозу — цукор, м'ясо (наша худоба постачала м'ясо на ринки Петрограду, Москви і Варшави), шкіри, вовна, хутра, яйця (мільярд яєць на рік!), тютюн, сало, олійне насіння, сушня тощо. У нас усього дуже багато. Один мій співпрацівник, що недавно їздив на Україну, повернувшись звідти, не нахвалиться багатством наших сіл... Там не відомі жадні обмеження. Крам з-за кордону також можна вигідно привозити до портів Чорного моря, бо ми багаті на водні шляхи.

— Що ж ми повинні зробити для вас, щоб мати все це добро?

— Насамперед, щоб навігація через протоки була дійсно вільна. Потім кредит, банкові полегші, транспортні кораблі і — більш нічого. Якщо пароплави, що привезуть вам наші хліборобські вироби, повернуться до нас, навантажені мануфактурою, вона знайде у нас широкий збут. Бо, як я вам уже сказав, більшовики не мають доступу до сіл, де праця йде далі повною ходюю, але вони поруйнували промислові осередки, стримавши або звівши до мінімуму всю мануфактурну продукцію.

«Прощаючись, ми подякували нашим співрозмовцям за цікаві відомості, які, як ми хочемо надіятися, сприятимуть поживленню торгівлі між Італією і Україною, якій бажаємо миру і свободи».

Позавчора, о 17 годині, як було домовлено, Окопенко, Дорошенко, Чайка, Мазуренко, Коссак і Чехівський відбули в кімнаті Мазуренка засідання, на якому обговорювали плян праці ревізійної комісії.

Потім Дмитро Іванович Дорошенко зайшов до мене й оповів, що Віра Онацька й Андрій Полонський до 5 вересня, коли Наталя Михайлівна — дружина Дмитра Івановича — вийшла з Києва, були живі та здорові і збиралися також залишити Київ та піти на село. Наталя Михайлівна пройшла пішки 165 верст. Усе культурне життя на Україні завмирає, всі думають тільки про одне — як би фізично вижити. Бо пропадають з голоду та холоду. З дому виходять із саночками в надії щось по дорозі знайти та підібрати, хоч би якесь поліно, якусь суху галузку, дошку, будь-що... Це Дмитро Іванович оповідав із слів Лютого, колишнього службовця канцелярії Центральної Ради, який недавно приїхав з Києва і мав незабаром вертатися назад, із слів Ганицького та інших.

Моральний стан на Україні жахливий, бо відрізані від усього світу люди нічого не знають, де що робиться, і живуть самими чутками. Немає паперу ні для часописів, ні для книжок, і становище письменників та журналістів просто безвихідне.

Про себе Дмитро Іванович сказав, що належить тепер до партії хліборобів-державників.

— Що ж це за партія? — запитав Мазуренко, що також довгий час просидів у мене, слухаючи оповідання Дорошенка. — Чи це не та сама, що й Шемета?

— Ні, це цілком інша річ. То — хлібороби-демократи, а ми хлібороби-державники. Ми за трудову монархію.

— Що ж це значить трудова монархія?

— Значить, що вся влада повинна бути збудована як наслідок міжкласового компромісу, але компромісу тільки двох клас — селянства і робітництва. Монарх повинен бути поза класами, станами, партіями тощо і мати дуже велику владу, що спиратиметься на визнавців від цих двох клас. Ми за диктатуру, як і більшовики; різниця тільки та, що більшовики висувають на перше місце пролетаріят, а ми — селянство. Проте, коли ми були б певні, що теперішня радянська республіка справді українська республіка, а не спосіб штовхнути Україну знову в обійми російського імперіялізму, ми могли б визнати і владу радянського уряду. Головне, потрібна сильна влада! Нам треба або Наполеона, або Леніна. Справа в тому, хто швидше знайдеться...

— То ви, мабуть, скоро будете прем'єром Вільгельма Габсбурзького? — запитав іронічно Мазуренко.

Дорошенко засміявся:

— Цей ваш здогад — наслідок безпідставних балачок, які виникли з того, що я разом з Вишиваним їхав з Букарешту, де він два

місяці лежав тяжко хворий на тиф у нашому посольстві. Коли нас побачили разом у поїзді, зараз же й пустили таку чутку. Ні, ми ще не маємо жадного кандидата.

Пізніше він сказав, що кандидатів є досить. Зрештою, обіцяв дати декларацію своєї партії.

Увечорі ми зустрілися з Дмитром Івановичем у Мазуренків і звідти всі разом пішли до Колізею. Був чудовий місячний вечір, і Колізей виглядав казкою. Подекуди було помітно парочки... були й просто купки людей, що, як і ми, прийшли поглянути на величну озно. Якись три дівчини щось наспівували дзвінкими голосами, і ніщо не нагадувало про те, що тільки кілька годин тому, коло цього ж Колізею була соціалістична демонстрація, яка закінчилася смертю одного королівського гвардійця.

Дорошенко знову багато чого розповідав, до чого я можу ще повернутися.

Учора вранці Дорошенко з Чайкою виїхали до Нерві — до Перелиці, де, мабуть, перебував Севрюк. Ревізійна помісія з першого ж дня приїзду розпочала свою працю. Чайка весь час щось друкує на машинці, і коли я о 10 год. вечора зайшов до нього, щоб запросити і його з нами до Колізею, він відмовився через навал праці: чекав у себе Чехівського з якимись важливими документами.

Вчора були в місії Марголін і Гехтер — два українські євреї, що працюють як українські патріоти. Коли б таких більше! Марголін приїхав до Риму тільки на декілька днів. Звідти він поїде до Швейцарії і потім до Бадену, де й буде сидіти, аж поки уряд не пришле йому грошей на місію в Лондоні, принаймні на чотири місяці. Мазуренчиха зараз же підтримала таке наставлення Марголіна, але Дорошенко був, здається, іншої думки і сказав задумливо:

— Коли ж в уряду нема грошей. Англійська валюта дорога — 900 корон на один стерлінг!

Хотів, мабуть, сказати, що Марголін міг би тягнути місію деякий час і на власний кошт, та ця ідея була не до двору. Взагалі Дмитро Іванович, про якого я зберігав дуже гарні спогади ще з Києва, залишається й надалі дуже милою й порядною людиною, демократичною, простою без усякого позування й без усякої пихи.

— Виявилося, — сказав він мені з сумом, — що наші люди не витримують проби грішми.

Я вже раніше прийшов до того самого висновку. Мені здавалося, що йому не було дуже приємно слухати, як Мазуренко з захопленням оповідав про свою автомобільну подорож із Сан-Ремо до Монте-Карльо і до Ніцци. Здається, сам Дорошенко в досить скрутному матеріальному становищі і цим трохи пригноблений.

— Але найгірше, — сказав він мені іншим разом, — що я ніяк не можу повернутися додому, на Україну, і блукаю тут світами, сам не знаючи, «на предмет якого вжитку».

А коли прийшла до нас Ніна, він додав:

— Я не міг відмовитися від подорожі до Риму, бо все таки за час ревізії заощаджу собі трохи своїх грошей, а, може, вдасться зберегти й кілька сот лір із моєї оплати, а це вже кілька тисяч корон.

Він ствердив, що українська інтелігенція у Відні стоїть перед дуже реальною загрозою справжнього голоду. Всі фонди вже вичерпуються, всі місії скорочуються, залишається все більше безробітних, і ні в кого вже нема грошей. Навіть позичити нема в кого! Страшне щось. До того ж моральний розклад; кожний дивиться на іншого вовком. Лайки, сварня.

А проте Дмитро Іванович висловлюється про кожного зокрема дуже обережно, намагаючись не сказати ні про кого чогось образливого й виявити тим своє чисто особисте ставлення.

*

Приходив до місії Окопенко і запросив до ревізійної комісії мене — членом, а Ніну — машиністкою. Щодо мене справа виявилася не такою легкою, як здавалося. У наказі про комісію сказано, щоб до неї призначено одного з членів нашої дипломатичної місії, але я не член, а тільки співробітник за вільним наймом. Вирішили обійти цей пункт так, що в члени комісії призначено Чехівського, мене — його заступником, з тим, що вся праця фактично лежатиме на мені, а папери підписуватиме Чехівський.

Окопенко справив на мене дуже гарне враження — спокійний, витриманий, діловитий. Собою гарний, міцно збудований, років 50.

*

Вчора ввечері в нашому «Клубі» були Марголіни і Шумицькі (Шумицький також із дружиною, — гарна жінка, але не вміє по-українському). Марголін зробив доповідь про загальне політичне становище. На його погляд, після ліквідації гетьманства треба було ясно стати або на бік буржуазії, або на бік більшовиків, або опертися на праві кола, або на радянців. Можливо, тоді будування радянської України й мало б сенс та успіх. Але орієнтуватися на більшовиків тепер, коли більшовизм досяг свого апогею і почав уже видихатися, нема ніякої рації. В усій Західній Європі посилюється реакція, і хоч з більшовиками ще розмовляють, проте попередній успіх у цьому напрямку вже пройшов, і скоро, мабуть, із більшовиками взагалі не розмовлятимуть. Він висловив жаль, що проф. Грушевський пішов занадто наліво і тепер фактично втрачений для державної роботи.

— Я — казав далі Марголін — завжди вважав помилкою усунення таких людей від праці, навпаки, треба було зробити все можливе, щоб притягти Грушевського до активної співпраці. На жаль, мій погляд не мав успіху, і ясно, що коли такі люди, як Грушевський, опиняються протягом багатьох місяців без праці, вони починають робити дурниці. Щодо Винниченка — інша справа. Винниченко вже має певну марку, і його співпраця тепер була б небажана.

Марголін поставив ясно справу або — або: або українці повинні наважитися будувати радянську Україну, і в такому разі нема чого сидіти за кордоном, переводячи гроші на місії тощо, або будувати демократичну Україну, спираючись на Антанту, і тоді треба робити те, чого хоче Антанта. Інакшого вибору немає, і він, властиво, не розуміє тих комуністів, що сидять за кордоном і всіляко критикують уряд Петлюри. Той розлам, що помічається серед українців, дає себе дуже прикро відчувати. У Парижі поруч з офіційною делегацією існує група колишніх членів цієї делегації, що провадять власну політику й роблять щось своє. У Берліні існує окрема група політиків. У Відні — група Швеця та Макаренка. У Варшаві — Петлюри з А. Лівіцьким. Ясно, що в такому становищі працювати неможливо. Будучи, наприклад, у Сан-Ремо, він одержав телеграму з Відня від Швеця та Макаренка, якої він особисто не посилав би, бо вона ясно виявляє якесь розходження між Швецем та Макаренком, з одного боку, і Петлюрою та Тишкевичем — з другого. Він стояв би за скликання державної наради з членів Директорії, колишніх і теперішніх міністрів, колишніх і теперішніх послів, і ця нарада встановила б пересемність влади, бо пересемність влади зберегти конечно. Державний переворот у нашій теперішній ситуації не можливий, бо ім'я Петлюри широко відоме і за кордоном, і на Україні, і другого такого імені немає. Така державна нарада усунула б можливість усякого державного перевороту. (Є, значить, якась правда в тому, що оповідав Єремійв про «змову» в Парижі. Інакше, чому Марголін так довго зупинився б над справою «перевороту»? — Є. О.).

— Хто повинен узяти на себе ініціативу скликання державної наради? — запитував далі Марголін і відповідав:

— Макаренко і Швець. Сама ж пропозиція повинна вийти б з кіл, яких вони найбільше бояться, тобто з Берліну. Розуміється, тепер, коли поляки мало не біля самого Києва, коли вони, можливо, в скорому часі візьмуть і Одесу, проект такої державної наради на деякий час мусить відпасти. Але, коли виявиться, що Петлюра там не має свободи рухів, що він тільки полонений, тоді цей проект став би дуже актуальний. Тут була б можлива кооптація з боку Макаренка і Швеця різних впливових осіб з різних партій до Директорії на час відсутності її голови, бо, розуміється, самі Швець і Макаренко не можуть бути противагою імені Петлюри.

Потім Марголін з'ясував причини свого виходу з делегації на Мирову конференцію. Як і колись у Льозанні, він дуже гостро висловлювався проти Сидоренка, голови делегації. Сидоренка ніяк не можна було посилати до Парижу, бо там, як він говорив, «потрібні люди інтелігентні». Бо що не кажи, як би там не ставитися до «буржуазних забобонів», і Клемансо, і Ллойд-Джордж, і Вілсон — люди вищого світу, і таким повинен бути делегат України. Тим більше, що нація, яка складається з 40 мільйонів населення, має з кого вибрати на перше місце у світовій дипломатичній грі. І Марголін, і О. Шульгин

відкрито виступали проти Сидоренка. Шульгин навіть публічно заявив, що Сидоренко не надається на голову паризької делегації. Можливо, що це була помилка, і виступати так різко не треба було. Шульгин вислав відповідного листа до уряду, а Сидоренко, з свого боку, подбав про те, щоб представити справу, як принципове розходження між самостійником і федералістами. Хоч тут жодного принципового розходження не було, а було тільки розходження щодо того, як тримати себе в товаристві.

— Щодо обвинувачення нас у федералізмі, — сказав Марголін, — Сидоренко використав наші побачення з Маклаковим, хоча, на мій погляд, дипломати повинні бачитися з усіма, на те вони й дипломати. Нам потелеграфували, що в наш «федералізм» не вірять і просять залишатися в делегації. Ще перед тим, коли виявилася потреба відкликати Сидоренка, Шульгин та Панейко виставили своїх кандидатів на голову делегації: Шульгин — графа Тишкевича, Панейко — Липинського. Марголін тоді свого голосу не подавав, бо не знав ні того, ні того. Призначено Тишкевича, але Сидоренко досі вважає себе головою паризької делегації, все думає повернутися до Парижу, бо призначення Тишкевича, мовляв, тимчасове. Коли приїхав Тишкевич, він також почав ставитися до нас, як до федералістів, і тому ми вирішили остаточно податися до димісії, особливо ж після одного «талановитого» інтерв'ю в «Ле Пті Парізьєн», в якому Тишкевич заявив себе страшенним германофобом, польонофілом і румунофілом. Тон був узятий відповідний до французької політики, інакше граф повести себе не міг. Це я зрозумів тоді і підтримую тепер. Але сам я не мав охоти вплутати себе в таку політику, тримаючись засади, що всі дипломати однієї нації ніколи не повинні брати одну і ту саму лінію. Завжди треба тримати в резерві людей на випадок зміни політичної ситуації.

Марголін їздив до Праги, і тут з його аргументами погодилися і його димісію прийняли.

Щодо теперішньої політики у Франції, то, на думку Марголіна, час би вже починати розмови з лівішими колами. Щодо Лондону, то тут до приїзду Марголіна українців ніде в офіційних установах не приймали, і тільки в останній час Олесницький добився до якогось директора департаменту, до якого й Марголін зараз же по приїзді пішов. Він йому заявив: «Якщо ви не матимете до нас довір'я, якщо ви не вислухуватимете нас, не будете нам відповідати, побоюючись, що ми зараз же оголосимо вашу відповідь як визнання України, то мені немає чого тут залишатися, бо нам нема чого тут робити. Але я заявляю вам, що ми жодні ваші відповіді на наші листи і взагалі ваші розмови з нами за визнання України вважати не можемо, бо хочемо визнання України формального, а не нашармака».

— Це зробило враження — продовжував Марголін. — На наші листи стали відповідати. Пізніше я бачився кілька разів з Гартінгом, заступником міністра закордонних справ, із Вайда-Восводом, який

відвідав нашу місію, і з Венізелосом. Вайда-Воевод і Венізелос ставляться до нас дуже добре, нашу справу по всіх-усюдах підпирають, за нас говорять і діють.

3 травня 1920

Сьогодні я розпрощався з останнім нашим технічним робітником — Євгеном Беттаріні, що служив у пресбюрі з 15 вересня 1919. Йому видали посвідку, що тільки обставини вищої сили примушують нас відмовитися від його послуг. Він добрий друкар, але дуже нещасна людина: завжди без грошей і з якимись неприємними родинними труднощами. Зрештою, він у себе на батьківщині, — мусить дати собі раду.

6 травня 1920

Питав В. Мазуренка, яке враження зробив на Серраті наш лист до нього.

— Знайшов його засильним, але все таки взяв його. Український відпис листа я просив його переслати братові: обіцяв.

Я написав до уряду звіт про політичну ситуацію в Італії в квітні.

Початок квітня відзначився парламентарською боротьбою за уряд, який складено без участі двох найбільших партій Італії — соціалістичної та народної (клерикальної). Ця боротьба закінчилася повною перемогою уряду і в сенаті, і в палаті депутатів. Голова уряду Нітті заявив, що він «мислить, як соціяліст» і «почуває себе з'єднаним з могутнім рухом»; тим, правда, він не здобув собі особливих симпатій серед соціялістів, але дав зрозуміти буржуазії всю небезпеку моменту і примусив навіть сенат стати за урядом, що визначає себе, як уряд найрішучіших соціяльних реформ і найбільших поступок духові часу. Отже, початком квітня треба датувати найуспішніші кроки на шляху об'єднання всіх конституційних (ліберальних і демократичних) сил на спільній платформі відродження країни і боротьби з революційним рухом робітничих мас (про який далі). Дивним чином боротьба за підтримку уряду перетворилася в боротьбу за режим взагалі. «Або робіть ви революцію, — сказав Нітті соціялістам, — або дайте нам можливість робити мир».

Від соціялістів йому відповів кращий промовець правого крила партії Тревес. Його сильна промова мала значний розголос в усій Італії. «Нітті поставив нас перед спектром голоду, — сказав він, — перед неминучою дорожнечею життя, і ми маємо повну рацію зазначити, що стоїмо не перед кризою уряду, а перед кризою режиму, перед кризою доби, перед кризою століть, далеко серйознішою, ніж криза кабінету. Теперішня криза — це турботи, це — розбурхані

маси, це — безсилля економічних засобів. Ви кажете: або робіть революцію, або дайте нам спокій. Ні! Ні того, ні другого! У такому стані ми перебуваємо тепер і перебуватимемо ще багато років, і день за днем виникатимуть усе нові потреби, нові труднощі. Вам хотілося б скінчити все за одним махом. Не смерть вас жахає, теперішнє життя доводить вас до розпачу. Така ситуація тяжка, але вона неминуха, бо вона — безперечний наслідок того, що було зроблене; і ніхто в світі не має сили знищити те, що зроблено (? — Є. О.). Ось де, панове, терновий вінок, ось де страшна покута!»

Під знаком цієї промови пройшов увесь квітень: ні революції, ні спокою. Страйки — то загальні, то часткові, то залізничників, то поштовиків, то державних урядовців, то робітників тієї чи іншої галузі промисловости. Весь час тільки й чуєш про страйки — одні кінчаються, інші починаються. Неможливо зупинитися на історії цих страйків, бо це завело б нас задалеко. Але варто відзначити деякі конкретні наслідки:

1) Поглиблення харчової кризи у зв'язку з падінням італійської валюти (Італія мусить закуповувати збіжжя за кордоном) і недовіря фінансових кіл інших країн Антанти. Досить сказати, що, котячись по похилій площі, ліра вже так збезцінилася, що за один стерлінг треба давати 100 лір, за швейцарський франк — 4,80, за доляр — 25 лір. Ясно, що уряд був примушений припинити закуповувати, головне в Англії та в Америці, так потрібні Італії хліб, вугілля і нафту.

2) Розлучення й організація дрібної буржуазії, зокрема селянства. Наскільки дрібна буржуазія зрозуміла вагу моменту і зуміла організуватися, показує факт, що майже всі страйки зламано завдяки добровільцям з дрібної буржуазії, що їх особливо постачає Народна (клерикальна) партія.

3) Втома і знесилення робітництва, що особливо виразно виявилось в страйках 1 травня, яких одні дуже боялися, а інші покладали на них великі надії. День 1 травня пройшов як свято, без особливих революційних заворушень (якщо не рахувати розрухи в маленькому містечку В'яреджо, які виникли в наслідок футбольних непорозумінь і не дуже вдалого втручання поліції), що показало ясно, що революційність має спадати.

4) Зріст у робітництві анархістичних течій, що особливо яскраво виявили себе в туринському страйку, в розрухах у В'яреджо і т. д. Поразки робітництва в страйках, організованих соціалістами і за їхнім таки посередництвом ліквідованих, кинули одну частину робітництва в обійми анархістів, які кидають фрази про запроданство соціалістів буржуазії.

Уряд щодо всіх страйків став на позицію мудрого невтручання, щоб не дратувати робітництва поліційним натиском. Хоча, загально кажучи, ця політика дала добрі наслідки, однак подекуди окремі представники влади, як от у Неаполі, В'яреджо, Больонї, не завжди були на потрібному рівні, і соціалістична партія завжди мала мож-

ливість підбирати матеріяли, щоб обвинувачувати уряд у «контрреволюційності», тим часом як протилежний табір, навпаки, мав повні руки матеріялів, що виявляли «потурання» соціялістам, відсутність належної уваги до «білих страйкбрехерів», що їх соціялістичні робітники іноді трактували не надто чемно.

Таким чином назріла нова урядова криза, доля якої залежить тепер від Народної партії, що минулого місяця на конгресі в Неаполі вирішила взяти участь у відбудові країни й для цього ухвалила ввійти до уряду.

Економічна ситуація — у зв'язку з виключенням з обігу понад 300 мільйонів лір паперових грошей, із спадом революційности мас, з обмеженням імпорту, обмеженням споживання харчів, обмеженням доступу до Італії чужинців — при кінці квітня і в перших днях травня значно поліпшилася. Сьогодні, 6 травня, за один стерлінг платять вже тільки 83,40, за долар — 21,30, а за швейцарський франк 3,80 лір.

Народна партія відбула, як я вже згадав, 8-14 квітня свій другий конгрес. Народилася вона 18 січня 1919, а на останніх виборах збрала вже 1 175 549 голосів. Вплив і значення її такі, що не виключена можливість, що вона перебере на себе урядову відповідальність. Проте, чи має вона співпрацювати з іншими партіями для створення в парламенті постійної урядової більшості, чи залишатися відокремлено, зберігаючи чистоту своїх ідеологічних позицій? Якщо співпрацювати, то чи брати на себе повну відповідальність за участь в уряді, чи обмежитися парламентарною підтримкою уряду?

На першому конгресі цієї партії в Больонї лібералізм, що завжди стояв і стоїть при владі в Італії, дістав найсуворіший осуд, і творці нової партії там проголосили, що «концепція християнської держави відрізняється і повинна відрізнятися від концепції держави соціялістичної чи ліберальної», що «діяльність Народної партії має бути скерована не на відмолодження чи на оздоровлення ліберальної держави, а на створення держави християнської».

Тут особливо яскрава позиція т. зв. мільйолістів (депутат Мільйолі) чи авангардистів, які саме на підставі постанов цього першого конгресу повели дуже гостру пропаганду проти парламентарної фракції своєї партії, що має можливість при кожному голосуванні повалити ліберальний уряд, а цього не робить (на 506 членів парламенту клерикали мають 100 членів, соціялісти, завжди опозиційні, — 156). Але — розірвати з лібералами — чи не значить це погодитися з соціялістами?

Авангардисти стали саме на позицію, що таке погодження з соціялістами можливе й потрібне. Але більшість партії, головне парламентарна фракція та дирекція партії, іншої думки. Правда, на Больонському конгресі всі, навіть і консервативні елементи, прийняли такі радикальні пункти програми, як от участь робітників у керуванні та зисках підприємств, повільний перехід від капіталістичного господарства до господарства, в якому праці (як фізичній, так й

інтелектуальній) було б забезпечено максимальні наслідки продуктивних зусиль, а капітал повернувся б «до своєї природної функції простого матеріального агента продукції, якому суворо визначено б йому належне»; земля передається тому, хто на ній працює, а паразитизм шкідливих посередників і неприсутніх власників касується; вивласнення великих маєтків тощо. Але звідси — до гасел III Інтернаціоналу ще дуже далеко, і Народна партія рішуче відмовляється до нього більше наближатися.

Конгрес у Неаполі, з ініціативи авангардистів, почався скандалом, який влаштовано представникові парламентарної фракції, що виступив з привітом: його не хотіли слухати. Але конгрес закінчився повною перемогою саме тих течій, що керують парламентарною групою. І ліве, і праве крила партії мусіли визнати, що їх час або ще не прийшов, або вже пройшов. Дон Стурцо — головний ідеолог і провідник партії, священник, політичний секретар партії — дістав повне визнання. Партія задекларувала свою цілковиту єдність і відсутність усяких причин не тільки для розбиття, а навіть і для існування окремих течій у партії. Конгрес виявив, наскільки мав рацію Тревес, коли порівнював Народну партію «з деревом, що його коріння входять глибоко в гущу пролетаріату, стовбур і гілки представляють буржуазію, а квіти та листя — аристократію. Тут ми знаходимо цілу гаму — від давнього минулого до далекого майбутнього».

Щодо співробітництва, то тут отримав перемогу центр, який стояв на тому, що коли країна знаходиться в такому стані, як тепер, коли події йдуть дуже швидким темпом, не можна встановлювати наперед ухвал дирекції, ані парламентарній групі: вони, беручи до уваги потребу співпраці для рятування країни, вирішуватимуть самі, коли і з ким входити в коаліцію.

Партія офіційних соціалістів пережила за останній час невеселі дні. Уже у березневій сесії парламенту депутат Тревес заявив, що час революції ще далекий. І, на превелике диво, цю думку поділило не тільки все праве крило партії, а навіть і найкрайніший член партії комуніст Бомбаччі, який визнав, що ще кілька місяців тому він вірив, що Італія стоїть у передпокої революції, але тепер уже не вірить. Ця свідомість віддалення революції разом з почуттям, що заклики до революції встигли таки прищепитися незадоволеним масам, серед яких відбуваються бунтівничі процеси, створила дивну ситуацію в партії. З одного боку, боязнь загубити впливи в революційних масах, що чимраз більше прислухаються до анархічних гасел, а також і безсумнівний тиск III Інтернаціоналу, до якого зараховувала себе Італійська соціалістична партія, примушують її продовжувати енергійну революційну пропаганду з усіма атрибутами демагогічних гасел та запальної фразеології. А з другого боку, переконання в тому, що революція, коли б вона виникла, привела б до її поразки в наслідок незорганізованості тих революційних мас, їх невиспичаної підготованості, примушує партію закликати страйкарів та революціонерів до... спокою і до... праці.

17 квітня «Аванті» вмістив статтю Бульжіно, де автор, відзначивши, що всі речі першої потреби досягли фантастично високих цін, і зауваживши, що причиною такої дорожнечі треба визнати незвичайне знецінення італійської валюти, вказував на абсурдність дальшої агітації та заворушень задля побільшення заробітної платні, бо ці побільшення нічого не дають, а ведуть хіба до ще більшого збідніння. Дивним-дивом падіння валюти і загальне збідніння італійського народу не наближають, як дехто думав, революцію в Італії, а, навпаки, її віддаляють, бо заздалегідь засуджують на невдачу.

І справді, якою монетою платила б комуністична італійська держава за кордоном за ті 30 мільйонів квінталів збіжжя, які вона мусить імпортувати, щоб покривати невиспачальність власної збіжжевої продукції? Італія споживає тепер 70 мільйонів квінталів зерна, а дістає з свого власного ґрунту тільки 40 мільйонів. Не маючи речей першої потреби для виміни за збіжжя, Італія примушена користуватися обезціненою паперовою лірою. Італія потребує ще й вугілля, заліза, бавовни, нафти, без яких не може розвиватися її промисловість і які вона мусіла б купувати в капіталістичних країнах.

Ось чому, на засіданнях центрального комітету Соціалістичної партії, що відбувалися в Мілані, найбільше уваги присвячено висвітленню міжнародного становища та можливостям світової революції. І коли вияснилося, що можливості соціальної революції в інших країнах Європи ще менші, ніж в Італії, перспектива близької, а головне — успішної революції в Італії відсунулася на далекий неозначений час.

Щоб змінити режим, Італія мусіла б замкнутися у власних кордонах, живучи тільки з того, що сама собі може достачити, — але те, що було можливе для величезної й багатой на сировину Росії, для Італії зовсім не можливе.

Серраті, головний редактор «Аванті», звернув увагу своїх товаришів з ЦК, що італійські соціялісти, хоч і приєдналися до III Інтернаціоналу, перебувають у зовсім відмінних умовах життя, ніж їх російські товариші: ті мали перед собою державу в розкладі, з розбитими державними установами, а перед італійськими соціялістами стоїть міцна буржуазна держава, що диспонує всіма потрібними засобами для своєї оборони. А звідси випливає, на думку Серраті, потреба зовсім іншої методи. Ця метода полягає в тому, щоб і надалі залишатися парламентарною, хоч і опозиційною партією. Серраті говорив також про невідготованість мас, які, хоч і революційні, ще відповідно не організовані. Соціялістична партія відмовилася від усякого співробітництва з буржуазією і тим тільки скріпила її непримиренні позиції. Буржуазія зробила все можливе, щоб захистити свої класові інтереси. І Соціялістична партія своєю непримиренністю сама кинула їй в обійми ті демократичні елементи, які, як наприклад, Народна партія, маскувалися як приятелі працюючих мас. Соціялістична партія створила супроти себе буржуазний бльоц.

Щоб зм'якшити враження від своїх слів, Серраті, правда, зараз же подав, що такий стан речей тільки «полегшить шлях пролетаріату», але ця фраза, нічим не підперта, висне в повітрі, а промовець продовжує: «Крім того, не треба піддаватися впливам маси, що часто хвилюється і з мотивів антисоціалістичних. Не можна змінити світ пострілом з револьвера чи рушниці...»

Якщо так говорив Серраті, який в «Аванті» завжди закликає «діяти, як комуністи», то що говорити про Тураті та інших, що носять на собі ганебну (в устах комуніста Бомбаччі) назву «соціал-демократів»? І якщо соціалісти закидали Народній партії занадто велику різноманітність окладників, що до неї входять, то й останнє засідання ЦК Соціалістичної партії виявило величезну розбіжність поглядів і настроїв.

Уже на першому засіданні Серраті скаржився, що різні секції діють нескординовано: «Замість того, щоб діяти, як комуністи, ми поділяємося».

А Бомбаччі, ставлячи крапку над і, заявив, що надалі неможливо втримувати контакт між соціалістами і комуністами. «Тураті — сказав він — завжди думає по-соціалдемократичному. Ми з цим покінчили, ми його поховали, коли в Больоньї приєдналися до III Інтернаціоналу, який не визнає соціал-демократам прав громадянства. Значить, треба вийти з цього роздоріжжя: або ми партія комуністична, і тоді мусимо відділитися від соціал-демократів, або ми партія соціал-демократична, і тоді хай вона відділиться від комуністів».

Проте до розриву не дійшло, бо, зрештою, і ті, і ті визнали, що Італія до революції ще не дозріла, а й поза Італією тієї зрілості також ще немає, отже треба далі працювати і готуватися.

З конкретних наслідків цієї сесії ЦК соціалістів треба відзначити ухвалу, прийняту після довгої боротьби, про творення рад, як «засобу до підготовки диктатури пролетаріату і для зміни буржуазного режиму комуністичним», але «тільки там, де вони можливі і відповідають підготові і політичній та економічній організованості мас».

Пропозицію лівих про творення рад в усій Італії відкинено великою більшістю голосів.

Досить значна частина впливових членів, між іншим Модільяні, була проти рад взагалі, вважаючи, що вони в Італії не принесуть жадної користі, а будуть шкідливим протиставленням «палатам праці» (економічним робітничим організаціям, які тепер стали на шлях політичної боротьби) і загрожуватимуть самому існуванню партії.

Роблячи підсумки політичної ситуації в Італії, треба визнати, що:

1) революційний розмах робітничих мас і соціалістичного керівництва зменшився, хоч кількість і вага чисто анархістських випадків зросла;

2) економічна криза триває далі;

3) загальна ситуація залишається непевна і має привести до кризи уряду, від більш чи менш вдалого розв'язання якої (очевидно, з участю Народної партії) залежатиме дальший розвій подій.

7 травня 1920

Сьогодні В. Мазуренко відіслав такого листа до міністерства закордонних справ і відпис з нього — Андрієві Макаренкові у Відні:

«Наказом ч. 56 від 1 лютого ц. р. я зарахував до складу місії на посаду аташе С. Пащенка і подав відповідне повідомлення панові Директорові Макаренкові. Однак п. Пащенко уже 24 березня покинув місію, від'їхавши з Риму до Соренто з своєї власної волі й досі перебуває у відсутності. У такий час, коли місія залишилася в невеличкому складі і була обтяжена роботою, я відмовився дати відпустку п. Пащенкові, і він надіслав мені тоді рапорт про хворобу, посвідчення лікаря про слабкість очей і про потребу для нього тритижневого відпочинку, тобто між 22. III і 15. IV цього року.

«Словесно перед від'їздом повідомлено, а після від'їзду письмово покладено таку резолюцію: „Про це свідоцтво уже говорилося з п. С. Пащенком, і я знову підтверджую: звільняється п. Пащенко від канцелярських обов'язків, зв'язаних із напруженням очей, але він мусить виконувати інші доручення на посаді аташе”.

«Отже, папером ч. 361 п. Пащенкові пропонувалося якось законно мотивувати свою відсутність, наприклад, прохати про відпустку, коли, звичайно, у нього є законні основи для цього. Від належних мотивів у своєму проханні про відпустку, а також від виправдання своєї відсутності п. Пащенко ухилився; словесно він мотивував свій від'їзд із Риму грошевою незабезпеченістю місії, а в згаданих рапортах висунув інші мотиви. Отже, з огляду на зазначену самовільну відсутність у такий трудний час для місії, я видав наказ про звільнення аташе Сергія Пащенка із складу місії за скороченням коштів і у зв'язку з його незаконною відсутністю, з відрядженням його, Сергія Пащенка, до розпорядження міністерства закордонних справ і виплатою йому півмісячного утримання за квітень, як ліквідаційних, бо п. Пащенко вважається звільненим з 1 квітня цього року. За законом я мусів би просто виключити С. Пащенка з дня його самовільної відлучки, однак зм'якшення форми звільнення було зроблене мною з огляду на його попередню роботу. В. о. голови місії М. Мазуренко».

Прийшов також лист з 25 квітня від нашого посольства в Константинополі:

«... Українське посольство в Туреччині має честь повідомити, що українські порти Чорного моря до цього часу перебувають у стані блокади. На протязі квітня до Одеси з Царгороду не вийшов ні один пароплав, крім французького міноносця, мета поїздки якого не відома.

«За останніми відомостями пароплав „Сан-Ремо” під американським прапором пішов з крамом до більшовиків у Новоросійське і декілька чекають у Царгороді, як кажуть, завдяки радіо з Лондону, яке заборонило американцям мати зносини з більшовиками. Всі склади й тутешній порт забиті різним крамом, переважно мануфактурою.

«На протязі двох тижнів іде чутка, що Одеса в руках української армії, так само Миколаїв і Херсон. Перевірити це не можливо. Становище Криму безнадійне. За останніми відомостями, хліба в Криму вистачить тільки на півтора місяця, а кількість армії рахується на 70 000 чоловік. Не вважаючи на це, з Царгороду відправляють до Севастополя старшин, які перебувають разом з іншими біженцями на Принцевих островах, одержуючи одіж і харч від англійців, французів, італійців та американців.

«Після убивства ген. Романовського невідомим старшиною антантська міліція призначила реєстрацію всіх колишніх старшин російської армії, яка закінчилася 12 квітня. Після цього строку міліція, разом з представниками добармії, проводить по ресторанах і кльобах облати, заарештовуючи старшин без реєстраційних карток. Невелика кількість колишніх українських старшин роз'їхалася, і тільки деякі залишилися на роботах, не маючи можливості виїхати на Україну.

«У місцевій пресі було передруковано телеграму Троцького, яку перехопила добармія, з наказом про негайне повернення до війська, завдяки загрозливим успіхам армій Петлюри і Махна, всіх вояків червоної армії, які були переформовані в „армію труда”. Разом з цим почала ходити чутка про порозуміння ген. Врангеля з Махном. 25 квітня місцеве пресбюро добармії подало до преси вістку, що до Севастополя прибула від української армії військова місія під проводом добродія Бондаренка, яка була прийнята ген. Врангелем і увійшла в порозуміння з добармією. Згідно з довідками посольства виявилось, що справді серед українських громадян у Севастополі перебуває деякий час якийсь добродій Бондаренко, який, невідомо на підставі чого, з'явився до ген. Врангеля з пропозицією негайно відпустити до армії Петлюри всіх українських старшин, яких прилучено або мобілізовано в добармію, що бажають повернутися на Україну. Ген. Врангель дав дозвіл і засоби переправити всіх до Галацу й увійшов у згоду з Антантою. До відправи зголосилося 57 старшин і коло 300 інших українців. Усі в Севастополі гуртуються біля української кооперативи, яка вищезазначені відомості про добродія Бондаренка й дозвіл ген. Врангеля подала об'явою в газеті.

«Крім того, цими днями до Царгороду прибув із Севастополя, очевидно, з якимсь дорученням від ген. Врангеля, добродій Сулима, який, уникаючи свідомо українського посольства, шукав знайомства з деякими українськими діячами, вів приватні розмови про порозуміння українського уряду з добармією, пропонував декому їхати до Севастополя в цій справі за його допомогою і подав, що ген. Вран-

гель уже надіслав до п. Отамана Петлюри спеціальну місію, а другу місію — до Махна. Відносини до України цілковито змінилися, і на видання українського часопису ген. Врангель видав кошти. Часопис має вийти цими днями в Севастополі під назвою „Об'єднання”. Особливу прихильність до України виявляють, за словами Сулими, начальник штабу ген. Махров та генерал-квартирмейстер Дорман (останній відомий посольству за часів Гетьмана і Директорії з міністерства народного господарства з недоброго боку).

«Не заторкуючи поглядів самого ген. Врангеля, який ще за останньої евакуації Одеси надсилав кап. Еленева до ген. Сокири-Яхонтова для порозуміння, посольство мусить звернути увагу на тих давніх ворогів України, які тепер при владі в головному командуванні добармії й оточують ген. Врангеля. Помічником верховного головнокомандувача добармії призначено ген. Драгомірова, головою кабінету міністрів — п. Кривошеїна, міністром закордонних справ — Петра Струве. На місце ген. Агап'єва представником добармії в Царгороді ген. Врангель призначив відомого ген. Лукомського, одного, як кажуть, із спричинників страти п. Калабухова на Кубані, а на місце посла Щербацького — п. Нератова.

«25 квітня добродій Сулима виїхав до Севастополя і має повернутися через тиждень. Представники добармії в Царгороді працюють у повному контакті з Антантою. Помічається недостача грошей, які належали морському міністерству. В. о. секретаря посольства В. Приходько».

Цікаво, чому цього листа не підписав Токаржевський, що перебуває тепер там як шарже д'афер, керівник місії?

21 травня 1920

Пройшов добрий шмат часу, як я востаннє писав у щоденнику. Не було ані часу, ані настрою... Не було часу, бо доводилося постійно слідкувати за часописами та інформувати В. Мазуренка про розвій наступу наших військ з поляками на Київ, який взято 18 травня, і про дальший розвій воєнних подій. Італійські часописи повні статей і телеграм про «польський наступ на Україні», про «новий український уряд», про «неймовірні територіяльні претенсії поляків», про «згоду між поляками й українцями...» У зв'язку з цим «Іль Джорнале дель Пополю» видрукував позавчора телеграму з Парижу п. н. «Визнання Україною російського боргу»:

«Представник України в Парижі, граф Тишкевич, заявив: „Щодо справи російського боргу Україна ніколи не переставала твердити, що вона визнає всю свою частину давнього російського боргу. Вона перше оцінювала її як третину всього боргу, але остаточно її не можна зафіксувати, поки не визначено кордонів. Щодо приватної власности,

Україна визнає і втримає цілком всі давні концесії чужинцям. Вона радо дасть і нові, бо знає, що її економічна відбудова вимагає співпраці капіталу і праці союзників»».

Тим часом вчорашні часописи повідомляють про більшовицький протинаступ, в якому поляки ніби вже зазнали поразки. Повідомлення нашого генерального штабу, видруковане в «Іль Ресто дель Карліно», говорить уже про наступ більшовиків на Київ і про відступ наших військ на оборонні позиції... Здається, справи знову псуються.

Багато часу забирали в мене також «гості», що, зрештою, поїхали (але не всі), звідки приїхали. Але про них пізніше.

Щодо настрою: переживаю в Римі перше літо; воно, власне, ще й не літо, але духота така, що спати не можливо, нічим дихати; довгий час дув і ще дме вітер із півдня — так зване «сирокко», що його дію на нервову систему добре описав М. Коцюбинський у своїй новелі «На острові». Абсолютно не хочеться нічого робити, просто руки опускаються, а з другого боку, нерви такі подратовані, що людина не може говорити спокійно, а якимись вибухами. Кажуть, що навіть італійські суди беруть до уваги дію «сирокко», і коли виявляється, що злочин dokonано за «сирокко», зменшують вимір кари. Отже, і я вже довгий час під впливом «сирокко». Сиджу в хаті в самій білизні. Візьмеш книжку в руки, з рук падає. Взагалі підсоння в Римі діє розкладово. Навіть Одетта Кеун казала Ніні, що в Римі працювати не можливо. Алеж вона була тут зимою. Попробувала б тепер! У хаті варишся, на вулицях печешся та курявою вкриваєшся. Ах, яка курява на нашому Корсо д'Італія! Просто вулицю за тою курявою перейти не можна! І знову мої симпатії на боці швайцарців: що за чудовий народ! Того року, як ми жили в Лютрі, вони заборонили автомобілям їздити в недільні дні по шосе і вулицями, мовляв, люди виходять на прохід подихати свіжим повітрям, а всяка грошовита шантрапа, що й так щодня ганяє автами, їх курявою засипає, отже — заборонити! І заборонили. Негігієнічно, мовляв.

А тут. Пішов до вілли Боргезе. Чудовий, розкішний парк. Дітей повно. Бігають, бавляться, сідають на траву, а трава — сіра від пороху. Щохвилини проїжджають автомобілі, екіпажі з елегантними панями й панями — в повітрі аж куриться. Ніхто й не думає заборонити їм їздити, де там. Але бодай оті алеї, якими вони їздять, було б добре часто й щедро поливати. Але — ніхто про це не думає. У наслідках — курява на волоссі, курява у вухах, курява в носі, на шії, на одязі. А на черевики й глянути страшно. Це також — «гігієна»!

Забрався подалі до Сієнської площі, де нема авт, але високі, стрункі пінії сповняють повітря своїми пахоцями. Чудово. Червонуваті стовбури підносяться величними колонами, і зелена хвоя десь високо мережить сине небо. Несподівано пробігає білка, перескочила на вічно-зеленого дуба, такого відмінного від наших дубів, і зникла в густій, темній гущавині. Думав читати, але не читається. Пішов далі. Зайшов

аж до Пінчо. Грала музика. І тут повно дітей. Але замість піній, тут пальми, що повільно коливають великими вітями, а між пальмами безконечні шерехи білих погрудь на мармурових підставах. Все — славні італійці, що прислужилися своїй батьківщині і прославили її у світі. І мимоволі дивуєшся, як їх багато, і як мало імен, що викликають ті чи інші спогади з історії, з мистецтва або літератури. З внутрішнім задоволенням прочитаєш під погруддям імена Леонарда да Вінчі, Рафаеля Санціо, Мікель-Анджельо, Галілея, Бруно, Васко де Гама . . . Але скільки незнаних! Ходиш, мов по цвинтарі. Музика перестала грати. Стало тихо-тихо, мов на цвинтарі. Сів у затишному куточку біля романтичного маленького ставочка з водяним годинником, де два лебеді вигинають гордовито білі шиї. Тут можна було б справді гарно відпочити і зосередитися, але — багато людей навколо. І пригадалося мені, як жінка нашого завязаного комунофіла, що оце поїхав до Відня змагатися за потребу змінити політичну лінію нашого уряду на радянську, висловила на прогулянці з нами по цьому парку зовсім некомуністичні почування:

— Ах, як я ненавиджу цей натовп! Якби я могла, замкнула б цей парк, щоб ніхто не міг мені тут перешкоджати.

Що й казати, самітність тут на деякий час була б приємна, але . . . Я тоді їй зауважив, що навіть король Людовік XIV, великий «король-сонце» не наважився виганяти з Версальських парків натовпів французького народу, що заповнювали всі його алеї. Більше того, він наказав навіть поздіймати грати, що оточували окремі гайки, щоб людям було вільніше користуватися їх прохолодою та красою. Чи не думає часом вона, жінка комунофіла, перевершити своєю виключністю французького короля?

*

Але треба бути більш систематичним. Не зважаючи на спеку, треба все таки згадати побіжно все те, що я пропустив.

Почну з нашої дипломатичної місії.

Днів кілька тому була тут проїздом Наталя Геркен. Казала Ніні, що Антоновича запрошують до уряду і що до Риму він, мабуть, не повернеться, хоча його й затверджено надалі головою місії (як про це сповіщає й віденська «Воля»). Якщо він не ввійде до уряду, то радше поїде до Лондону, ніж до Риму. Єремійв потерпів невдачу: у Парижі, як і в Римі, він намагався всіма силами, щоб граф Тишкевич звільнив Лучинського та Борщака, але нічого не досягнув, і вони обидва тепер при праці. Вона спростувала вістку Єремієва, що Т. Галіп посварився з Антоновичем, навпаки, він весь час підтримує з ним найтісніший контакт. Цікаво, що й у «Волі» і в «Українському прапорі» Т. Галіп фігурує як «член української дипломатичної місії», що приїхав з Парижу до Відня. Антонович ще далі у Відні. Єремійв поїхав до Варшави.

В. Мазуренко під впливом вісток про наступ поляків на Україні скликав нараду всієї української колонії. Я зробив доповідь про сучасне становище на Україні, а Вітик прочитав проєкт листа до газет. Здається, він був головним ініціатором зборів. Ніяких резолюцій не внесено, хоча й висловлювалися побажання, щоб лист Вітика з'явився в друку. Проте ясно, що лист, скерований проти польського наступу, що відбувався в порозумінні з нашим урядом, не міг знайти нашої офіційної ухвали, і я запротестував проти деяких його висловів. Вітик же поставив умову, щоб лист, за повним його підписом, ішов без найменшої поправки. Отже, нарада розійшлася, нічого не ухваливши, але Вітик, що мав на другий день виїхати до Відня, залишився ще на кілька днів і з допомогою д-ра Інсабата таки вмістив цей лист, але в значно зміненому вигляді, як інтерв'ю в римському «Іль Темпо». Думаю, що ця стаття справила на поляків досить приkre враження.

На другий день після наради Мазуренко вислав телеграму до Варшави, що подається до димісії, не погоджуючися з політикою уряду. Я дуже підтримував цю ініціативу Мазуренка, бо вважав і вважаю, що він повинен бути або головою місії й дипломатом, що боронить українську справу, або ним не бути і не діставати 12 000 лір місячно за платонічну опозицію урядові.

Коли почалися засідання ради Ліги Націй у Римі, що оце якраз закінчилися, я зараз же почав говорити Мазуренкові, що треба щось зробити, з кимось переговорити, нав'язати контакти, з'ясувати ідею української незалежності. Я дав йому навіть статтю про Лігу Націй, що її вмістив «Журналь де Женев»,^{*} але ця стаття залишилася не читана. Говорив йому про заходи Марголіна, підсунув йому число часопису «Ля Франс е Л'Юкрен», в якому фігурують два «архитвори» — «Републік Петіт-Рюсьєн» і вістка, що «Пілсудський вступив до Києва в супроводі генерала Петлюри», але в якому був і лист Марголіна до Ліги Націй. Видно, що це все тепер його так цікавить, як торішній сніг.

І раптом телеграма від Багринівського: Поробіть заходи в Лізі Націй, що засідає в Римі...» Мазуренко ніби із сну прокинувся:

— Яка Ліга Націй? Де засідає?

— Так я ж вам уже кілька разів про неї говорив.

— А, так, правда. Що ж там можна зробити?

І знову починай спочатку: про заходи Марголіна, про обіцянку поставити нашу справу на чергу дня, про konieczність використати цю обіцянку.

— Так от що... Підіть до генерального секретаря і запитайте його, що і як.

— Я? В якій же це формі? В якій ролі? Хто і від кого? Він же мене не прийме. У мене й титулу жадного немає. Подам йому візи-

тівку — Євген Онацький. Це хто такий? Ніхто не знає. Треба вам самому йти, як голові місії.

От так й ми розійшлися, нічого не вирішивши.

На другий день він мене кличе, просить дати йому тексти листів Марголіна, а одночасно й вислати до американських «Робітничих вістей» лист до італійських соціалістів, але підписати його не його іменем, а псевдонімом Базіма. Потім раптом:

— Йду до Відня!

Коли я переказав це Чехівському, той страшенно обурився:

— Їде, бо наша каса порожня, і він не вірить, що ще нам дадуть грошей. От і їде.

Я подав Мазуренкові рахунок на сто лір за огляд внутрішньої політики Італії за квітень, як це робили Шебедев і Гриненко. Але Мазуренко не захотів їх мені виплатити:

— Бачите, я охоче підписав би вам їх. Ви маєте рацію, ці огляди ми перше окремо оплачували, але в касі немає грошей, і мені треба було б дати вам із власних.

— Мені ваших грошей не треба. Але я не зовсім розумію. Ви ж на державній службі, і ви самі казали мені, що за державою гроші не пропадають, отже, ці сто лір вам повернуться...

— Так це дивлячися, на якій державній службі! На українській пропадають...

Я тільки знизав плечима. Але Мазуренкові було ніяково, і він спробував знайти вихід:

— Я поставлю резолюцію — видати, але ви їх тепер не беріть. Візьмете, коли прийдуть гроші.

Собі ж узяв за квітень 7 200 лір, представницьких — 4 800 (хоча нікого й нічого ніде не «представляє») та ще й за подорож до Сан-Ремо виставив рахунок на 1 800 лір, як за «відрядження». Потім Чехівський оповідав мені, що, коли я пішов з голою резолюцією, але без грошей, Мазуренко був дуже веселий:

— Виторгував, — сказав, сміючись.

А я й не знав, що треба було торгуватися.

Мазуренко наказав усунути з праці Пескарцолі й Ріванеру, що ще задержалися. Чехівський відмовився:

— Усувайте самі.

Мазуренко їх покликав і звільнив. Ріванера подав рахунок на 50 лір за надзвичайні години, коли йому довелося багато бігати у зв'язку з приїздом Марголіна. Мазуренко відмовився їх виплатити. Мої рахунки, щось на 200 лір, що я був витратив на місію із своїх грошей, також залишилися несплачені.

— Як же це так? — запитав я обурений Чехівського, як скарбника. — Вже кому-кому, але в усякому разі не мені витрачатися на місію. Є тут люди, заможніші, ніж я. Таж, зрештою, я до місії навів і не належу, а працюю тільки за вільним наймом.

Чехівський погодився зі мною:

— Маєте рацію. Давайте мені ваші рахунки, я піду зараз з ними до Мазуренка.

На тих рахунках уже давніше була резолюція Мазуренка «виплатити», і я ще тоді при Мазуренкові сказав Чехівському:

— Глядіть, Андрію Мойсейовичу, Василь Петрович у четвер виїжджає, виплатіть мені ці гроші до четверга, щоб до виїзду справа з рахунками була закінчена.

Отож, Чехівський у деякій мірі почував себе передо мною винним, що затягнув справу виплати. До того ж він роздратований, що Мазуренко виїжджає, не залишаючи в касі ні копійки грошей. Не було б навіть за що листа вислати.

У середу вечором я заніс до Мазуренка два відписи мого огляду внутрішньої політики Італії за квітень, що їх Мазуренко хотів узяти з собою до Відня. Застав там і Чехівського. Мазуренко зараз же викликав мене до вітальні (всі сиділи в їдальні):

— Що це мені Андрій Мойсейович оповідає, що ви йому скандал зробили за якісь рахунки? — почав він трохи ніяково, викривлюючи рота.

— Ніякого скандалу • я не робив, але висловив своє здивування, що рахунки, які мали бути виплачені до четверга, залишилися досі не виплаченими.

— Що ж це у вас за паніка? Якісь там двісті лір. Не пропадуть ... ось повернуся.

— Поперше, я не знаю, чи повернетесь; подруге, щодо паніки, то перший приклад дали ви, коли заявили мені, що на українській державній службі гроші пропадають. До того ви знаєте, що я одержував досі тільки 1 000 лір на місяць, і для мене 200 лір щось значать.

Мазуренкові зробилося неприємно. Він пожував щось у роті і потім почав ніби виправдуватися:

— Бачите, я їду до уряду, щоб там з ними усіма сваритися, отже, мені, може, й не захочуть більше платити. А ви ж тут при чому? Вам усе одно виплатять. У крайньому випадку, якби до чого дійшло, продасте меблі і покриєте борг.

Що мені було з ним робити? Не робити скандалу, та ще і в його хаті!

Чехівський вирішив до часу втримувати на свій кошт посильного хлопця Люїджі та Ріванеру: він вірить, що з грошима все ще налагодиться, — все ж таки більшовиків на Україні он як б'ють, — а розганяти всіх із служби не випадає. Що про нас подумують.

Дали сьогодні телеграму до Багринівського, що Мазуренко виїхав до Відня. Крім того, Чехівський у порозумінні з Мазуренком написав Єреміву листа, щоб приїхав перебирати, як секретар, місію, що залишилася без керівництва.

22 травня 1920

Прийшов лист від Мірних з 15 травня:

«Моя любя пані Ніно!

«Отримали спершу Вашого листа, а потім — від п. Євгена. Дуже вдячні Вам обом за них. Лист п. Євгена такий смішний, що й найзавзятішого мізантропа міг би розвеселити.

«Ми так призвичаїлися тепер до різних сюрпризів у нашому житті, що ніякі призначення й звільнення нас не радують, ні засмучують. Так і з цим призначенням Ів. Ів. фінансовим агентом. Мартос сказав І. Ів.: „Мені треба чесної людини” (але, може, це „треба” тільки справді „тимчасове”), і призначив Ів. Ів. Коли б Ви знали, яке було мордування з Супруном, щоб примусити його здати справи та гроші! На жаль, останніх у касі майже зовсім немає, бо всі порозходилися по приватних кишнях. І хто тільки при цьому не поласував! Із спільних наших знайомих панна Дудриківна, старий приятель Гармоніус і багато інших. Тепер призначено ревізійну комісію, щоб зревізувати все це шахрайство. Мобілізовано при цьому чесних українців, але для цього довелося звернутися до старих, які під це лихоліття — „за ненадобністю в таковых” — без посади сиділи. Тепер пущені в справу Галіп, Сокович, а Ів. Ів. — голова цієї комісії. Справа надзвичайно важка, бо над складанням справоздання Супруна працювали спеціалісти бухгалтери, які добре поховали кінці в воду. Минули для Ів. Ів. щасливі дні Аранхуеса, і тепер він, бідака, знову, як чорний віл, працює. Біда, що грошей у касі немає, а всі „пробі!” кричать за грошима. Є надія, що німці звільнять з-під арешту хоч частину тих українських мільйонів, що вони заарештували. До того немає грошей, що навіть службовці егентства, які, як от Ів. Ів., по півтора місяці вже служать, не одержали ще ні марки платні. Всі надіями живемо.

«Я боюся, чим то скінчиться наша справа з ляхами! Непевна справа, бо ляхи страшенні люди. Єдиною втіхою в нашому сучасному житті є концерти української капелі. Ми вже були на 6 концертах, а це ще маємо в перспективі 3 концерти. Співають вони надзвичайно гарно; це якесь вже надлюдське виконання, але вибір пісень можна було б зробити кращий, та ще й повторюють те саме. Грошей їм теж не видають, отже, вони не можуть далі рушити; але, здається, сподіваються до Праги виїхати. Подобаються вони всім страшенно, а Кошиця вважають за генія.

«Наша місія Червоного хреста лаштується виїжджати з Берліну додому, буде працювати з Міжнародним Червоним хрестом на кордоні. Це все були гарні люди, і шкода, що їх уже не буде в Берліні. А коли ж то всі додому поїдемо? Я гадаю, що посада агента нас тут довго не затримає, бо все тут як у калейдоскопі міняється.

«Пишіть же, моя люба пані Ніно! Я дуже радію Вашим листам. Цілуючи Вас, п. Євгенові наше привітання. Ів. Ів. дуже дякує п. Євгенові за добрі побажання й за тепле ставлення до нього. З. Мірна».

Вчора ввечорі був у нас Клим Чайка. Оповідав про своє життя. Семінарист. Пройшов три курси Комерційного інституту в Києві, звідки його викинули «через незалежні обставини». Хотів їхати до Австралії, тому почав студіювати англійську мову, але через війну залишився в Німеччині. Ідучи до церкви вінчатися, одержав повідомлення про вибух війни з Німеччиною і під вінцем більше думав про війну, ніж про вінчання. На другий день поїхав на фронт. Був рік без відпустки на фронті, аж поки німці не захопили його в полон у Новогеографівську. Повернувся на Україну з синьожупанниками. Дружина його болгарка, тому він знає й болгарську мову. Людина, видно, дуже працює, патріотична, чесна, але не дуже далекоюсяжних обріїв. Слабий до жіноцтва.

За вечір оповів нам силу речей. Варто занотувати те, що він оповів про синьожупанників, серед яких перебував. Згідно з Берестейським договором, полонені українці мали повернутися на Україну. Ще до того, організовані по таборах, вони переговорювали з німцями, і німці погодилися на їхню окрему організацію. Коли Центральна Рада видала з Ковеля відозву до полонених, ті, довідавшись про неї, вислали делегацію до військового міністра, який пообіцяв дати все потрібне для зформування з них українських дивізій. Але деяким німецьким генералам заманулося стати на чолі нового війська, і в уже складений договір було внесено ганебний пункт, що українські війська з полонених входять у склад німецької окупаційної армії, залежать від німецького командування і, на випадок якогось непорозуміння, можуть бути повернені, як полонені, до Німеччини. Севрюк і Люблинський підписали цей пункт. Такий компетентний знавець цих справ, як Скоропис-Йолтуховський, казав, що вина за той пункт лежить виключно на тих двох дипломатах, що не захотіли зійти із своїх високих місць до делегації полонених і не довідалися таким чином від них, що німецький військовий міністер пообіцяв їм щось інше, а німці вміють тримати слово; отже, нічим вони від того пункту не боронилися і нічого не обстоювали.

Полонені ж про цей новий пункт нічого не знали і тому дуже дратувалися, що до них весь час встрявають німецькі генерали. На цьому ґрунті було чимало неприємних непорозумінь, але нарешті синьожупанники якось організувалися. Та замість того, щоб вирушити негайно на Україну, вони мусіли постояти даремно яких півтора місяця в Ковелі, бо український військовий міністер Жуковський боявся їхнього приходу, розпускаючи чутки, що вони відновлять монархію. Насправді ж він боявся втратити своє місце, бо думав, що синьожупанники захочуть поставити на його місце свою людину. А свій — і то генерал — у них був, а Жуковський же тільки поручник цар-

ської армії. Це був генерал Зелінський. Він справді при царі хотів виплисти на германофільстві, а в німецькому полоні українізувався і вирішив, що на Україні він в усякому разі кар'єру зробить. Пізніше, по приході до Києва, він почав інтригувати, але ті ж синьожупанники, що стали при військовому міністерстві, не тільки його не підтримали, коли військове міністерство його усунуло, але й наполягли, щоб він пішов зовсім геть, загрожуючи інакше всяким лихом. Для синьожупанників існувало лише одне бажання — служити власній українській владі, за яку вони вважали Центральну Раду. А що Центральна Рада настановила міністром Жуковського, то, хоч він особисто й був непопулярний серед синьожупанників, все таки вважали, що його треба слухатися. Зелінський ніби пішов тоді до німців скаржитися, що Жуковський його звільнив, не запитавшись німецького командування. Німці для підтримання свого престижу натиснули, але синьожупанники, з свого боку, так притиснули самого Зелінського, що цей поспішився сам ліквідувати справу.

Цей інцидент виявив німцям, що синьожупанники стоять цілковито за Центральну Раду, і тому, вирішили поставити замість неї гетьмана, взялися ліквідувати й синьожупанників. Перше думали відіслати їх до Німеччини, але синьожупанники заявили, що вони всі поляжуть, а не піддадуться, — і ця різн (для синьожупанників безнадійна, бо німців у Києві було півтора корпусу!) викличе загальне повстання на Україні, де населення й так не дуже прихильне до німців. Цей аргумент вплинув, і німці вирішили синьожупанників просто роззброїти і розпустити. Але почувши про це, самі синьожупанники, за порадою міністерства, за кілька днів у великій частині порозходилися. З тих же, що залишилися, німці навіть чоботи здимали (потім синьожупанники дістали інші з інтендантства), але старшинам зброю залишено. На другий день роззброєно й січових стрільців.

Про Жуковського Чайка висловлювався як про людину нездатну, непомірно честолюбну, що не давала синьожупанникам розвинути жадної акції, не дозволяла вербувати охочих з населення, як був проект, і це все на підставі, що, мовляв, Зелінський хоче бути міністром! Про синьожупанників розпускали різні провокаційні чутки, а то й просто плітки. Особливо визначався комендант Дідушок. Одного разу він телефонує до міністерства: «Синьожупанники проголосили себе більшовиками, обстрілюють січовиків. Треба вислати негайно проти них січовиків з кулеметами. Одночасно телефонує й до німців: «Синьожупанники проголосили себе більшовиками. Ідуть захоплювати військове міністерство».

На щастя, саме тоді був у міністерстві Скоропис-Йолтуховський, який запевнив, що це — очевидна брехня та що він сам зараз же поїде й усе в'яснить. Так само й німці, переговоривши телефоном, скоро виявили всю безпідставність тривоги. Мета? Спровокувати міністер-

ство, спровокувати синьожупанників і таким чином знищити майже єдину тоді організаційну силу, що була сіллю в оці всяким ворогам України, як і її деяким «друзям» — з категорії казнокрадів та кар'єристів. Більшовизму, розуміється, серед синьожупанників не було й не могло бути, інакше вони не сиділи б у Києві, а давно розбіглися б по своїх хатах, бо ніякої кари тоді не треба було боятися, а дисципліна була тільки моральна. Досить було, зрештою, тільки скинути синій жупан, щоб загубитися, як голка в сіні, в тому хаосі, що панував на Україні. А тим часом дезертирства не було зовсім. Ще коли їхали до Києва дехто проїжджав повз свою хату, якої не бачив богзна, з якого часу, і все ж ні один не загубився в дорозі. Всі тоді їхали з твердою думкою й надією — боронити Україну, творити її державне життя. А приїхали — хаос страшний. Крадіжки по всіх усюдах: народне добро по різних складах не охороняється, а розкрадається. Потім оте ставлення міністерства, де тільки один генерал Греків боронив синьожупанників. Не давали харчів, доводилося самим наймати пароплав і їхати вгору Дніпром купувати сіно — 25 000 пудів, неймовірно дешево; замість 1,75 карб. твердих цін — по 0,90. Не давали коштів на вояків, і, коли самі німці обстали за цим солдатським утриманням, одержали відповідь: «Скарбник поїхав у відпустку до родини й забрав ключі від державної каси». Історична відповідь, що її запроцьоговано в німецькому генеральному штабі!

Врешті, видано утримання за квітень, а за березень так і не видали. Потім — славнозвісний наказ Жуковського про солдатський раціон, що дозволяв видавати воякові порцію, значно меншу від тої, що її одержували полонені. Цей наказ видано для всієї України тільки тому, що в Києві бракувало харчів. А бракувало харчів тому, що в Жуковського не вистачило смальцю в голові навіть на те, щоб послати до Святошинського чи Дарницького складів, де лежали мільйонові припаси всякого добра, яке розкрадали на всі боки, а його вистачило б на харчування богзна на скільки часу! І для війська і для міста. Так тяглося доти, поки німці не приставили до цих складів свою варту, сказавши при цьому: Ви можете залишати свою армію, якщо хочете, і зовсім без харчів, але ми своєї без харчів залишити не можемо...

І багато чого іншого оповідав Клим Чайка, від чого на душі ставало дуже гірко.

23 травня 1920

Слава Богу, надійшла звідкись хмара. І хоч було більше гуркоту й блискавок, ніж дощу, все таки повітря стало інше: так легко дихати, так приємно обвіває вітерець обличчя, що весь ніби оживаєш, разом з цією сіро-жовтою травою, яка вкриває маленький шмат нашої площі навколо єгипетського обеліска перед церквою Санта Ма-

джоре, і разом з прозорими пальмами, що допіру були такі сірі, як той старець, що довгими днями обтирає під церквою старезні мури, ретельно запорошувані автами та вітром...

Як тепер гарно! Сонце вискочило на заході й ударило просто на темносиню хмару, а на її тлі так ясно вимальовуються лінії будинків, дахів, коминів. Яке прозоре повітря! Таке бувало у Швейцарії перед дощем, коли з нашого балкона в пансіоні Баатар ми дивилися на простір Женевського озера на 12 кілометрів завширшки і бачили за ним Савойські Альпи: кожна западинка, кожний горбик, здавалося, були ніби на долоні. І тільки з того, що, замість кожного дерева, ми бачили темну масу лісів, ми помічали, що то не щілинки, не западинки, не горбки, а безодні, прірви та гори, що вимірюються сотками стіп. І все це в чудовому забарвленні. Хіба можу я знайти слова, щоб змалювати ту й цю чудову картину, тодішні й теперішні мої почування?

*

Сьогоднішній «Аванті» приніс під заголовком «Антантсько-українська комедія» довгого листа В. Винниченка. Мушу зафіксувати в перекладі цей страшний документ.

«Товаришам комуністам і соціялістам-революціонерам Західньої Європи та Америки!

«Товариші!

«У різних країнах Європи та Америки перебувають тепер представники т. зв. „уряду Української Народньої Республіки“ (званого також просто „урядом Петлюри“) в ролі послів, місій тощо. Ці представники говорять урядам там, де вони перебувають, від імени українського народу і як представники єдино легального уряду України. У такій ролі вони вступають у переговори з урядами, партіями, приватними особами, укладають договори, перебирають зобов'язання іменем робітничих мас України.

«Як колишній голова найвищої влади колишньої Української Народної Республіки, Директорії, вважаю моїм обов'язком проголосити:

«1) Форма української держави, яку ці люди претендують представляти і яка називається „Українська Народна Республіка“, більше не існує. Ані метра території не належить цій формі держави. Дійсна форма теперішньої держави українських робітників та селян — це Соціялістична Республіка Рад України.

«2- Ці люди, що претендують бути „урядом Української Народної Республіки“, не мають на це ніякого права, ні юридичного, ні фактичного, і тому можуть бути визначені як узурпатори та ошуканці. Вища влада, від якої залежала Директорія, був Трудовий Конгрес України. Але Директорія своєю декларацією Антанті з лютого 1919 року ліквідувала Трудовий Конгрес і цим самим позбавила себе єдиної легальної бази. Від лютого 1919 року Директорія Української Народної Республіки та уряд її — це тільки узурпатори влади, ні

перед ким не відповідальні; це — грутка безвідповідальних людей, які брутальною силою перебрали на себе право розпоряджатися матеріальними та моральними засобами української держави. Поки в руках цієї групи людей знаходилися маленька частина території і маленьке військо, вони, хоч і незаконно, могли називати себе фактичним урядом цього шматка української території. Але якщо тепер цей „уряд” не має ані метра території, ані відділу вояків, якщо цей „уряд” не спирається ані на одну партію, що мала б якусь вагу, якщо він складається з групи людей, розкиданих по різних країнах Європи, які називають себе „членами Директорії” або „міністрами”, то він не має найменшої тіні будьякого права називатися урядом.

«Єдиний дійсний уряд України — це уряд робітників і селян Соціалістичної Республіки Рад України, який посідає 7/8 української території і який підтримує робітничу та селянську демократію України; він відповідає перед найвищим виборним органом України — З'їздом рад робітничих та селянських депутатів.

«3) З огляду на все вище зазначене всі договори та зобов'язання, зроблені від імені т. зв. „уряду Української Народної Республіки” після лютого 1919 року, не мають жадної правової вартости, й український трудовий народ не перебирає за них жадної відповідальности.

«Представники „уряду Української Народної Республіки” вже від року дамагаються від уряду Антанти визнання української держави. Щоб домогтися цього визнання, вони підтримували більше року контрреволюцію імперіялізму Антанти в Східній Європі й обіцяли поборювати в майбутньому соціалістичну революцію. Ця ганебна служба досі не принесла їм бажаних наслідків. Імперіялізм зважає лише на власні інтереси і поступається тільки перед силою. Обіцянки і навіть формальні визнання з боку імперіялістичних урядів не мають жадної вартости, якщо контрагент не досить сильний, щоб примусити дотримувати обіцянки та визнання. Досвід, який мала Україна з потугами Антанти, служить очевидним доказом вищезгаданого 4 січня 1918, коли я, як голова уряду Української Народної Республіки, прийняв офіційних представників Франції та Англії, пп. Табуї і Барге, які в офіційній декларації проголосили, від імені своїх урядів, визнання України. Але як тільки інтерес, який викликав визнання України, як незалежної держави, з боку Франції та Англії, зник, і сили уряду, з яким вони трактували, більше не існували, зникло й визнання України як незалежної держави. Всі ноти, всі акти та декларації Франції й Англії стали безвартісними шматками паперу.

«Українські робітничі маси не потребують праці цих людей, ніким не уповноважених і ні перед ким не відповідальних. Вони доб'ються визнання прав держави робітників і селян України своєю власною силою, хоче чи не хоче того світовий імперіялізм.

«Крім того, представники „уряду Української Народної Республіки” виставляють себе перед громадською думкою Європи й Аме-

рики, як оборонці пригніченої української нації. Під приводом визволення української нації ці люди намагаються знищити радянський режим на Україні, задушити за допомогою антантського імперіалізму, соціалістичну революцію і знову передати владу буржуазній демократії. Це — свідомий злочин супроти української нації й велика помилка. Бо найкращою й найпевнішою гарантією визволення й можливості спільного розвитку пригнічених націй, а зокрема націй типу України, є саме світова соціалістична революція з її знищенням капіталістичного ладу, як головної причини всякого гноблення, а в тому числі й гноблення національного. Лише світова соціалістична революція і знищення імперіалізму, лише федерація соціалістичних республік світу зможуть забезпечити всім гнобленим народам їх вільний та нічим не обмежений розвиток. Кожний, хто належить до гнобленої нації, хто б він не був, коли він справді щиро хоче визволення своєї нації як такої, повинен стати активним і послідовним визнавцем світового комуністичного режиму.

«Нарешті, ці представники „уряду Української Народної Республіки”, проголошують себе ворогами соціалістичної революції, радянського режиму, диктатури пролетаріату і комунізму, видають себе за оборонців демократії, демократичної свободи і вільно виявленої волі народу. Я був з самого початку української революції й відродження української держави на чолі всіх трьох демократичних, і навіть „соціалістичних”, урядів України. На підставі мого особистого досвіду можу категорично твердити, що цієї т. зв. „демократії” ніколи не було ні під яким з цих урядів. В оточенні капіталістичного режиму вона служить лише підпертям і захистом для капіталізму. Не існує ніякої свободи для тих клас, що не представлені через свої партії в уряді. Вони не мають жадної можливості виявити свою справжню волю. Т. зв. демократичний режим, будучи класовою владою, є тільки режимом капіталістичної класи. І тому кожний соціаліст, коли він входить у т. зв. „демократичний” уряд в коаліції з буржуазними партіями, не зважаючи на свою найщирішу волю — залишатися демократом і соціалістом, мусить стати слугою буржуазії й ворогом робітничої класи. Навіть т. зв. „соціалістичні” уряди (які, наприклад, існували на Україні й існують тепер у деяких країнах Європи), якщо не ставлять собі, як єдину ціль, поборювати безнастанно, рішуче і невблаганно капіталістичний режим, якщо не ставлять перед собою як головне завдання знищити всю бюрократичну машину буржуазної держави й підмінувати остаточно підмурівки капіталістичної держави, а говорять натомість про повільну розбудову шляхом реформ, компромісів і погоджень з буржуазією, — навіть вони, як це я знаю з досвіду з тих соціалістичних урядів, в яких я брав участь, неминуче і фатально приводять такою тактикою до опортунізму, до здачі всіх позицій, справді соціалістичних, до важких конфліктів з власним сумлінням, до більших чи менших поступок буржуазії, до фактичного підпертя капіталістичного режиму.

«З того виходить, як неминучий наслідок такої тактики, боротьба проти робітничої класи з боку тих клас, чи навіть тих партій, що їх ті «соціалісти» мали б представляти в уряді. Тому свою поставу вони виправдують „загальними інтересами нації” або високими „патріотично-демократичними” мотивами. Але це або самообдурювання, або просто брехня: насправді ж завжди добровільно чи недобровільно — оборона підмурівок капіталістичного режиму. Наслідком цієї „соціалістичної” політики є ферментація загального гніву робітничих мас, які, зрештою, у відповідні моменти, повстають і проганяють від влади тих соціалістів, як це і сталося з „демократичними” й „соціалістичними” урядами Української Народної Республіки.

«Для кожного справжнього й послідовного соціаліста існує тільки одна демократія — трудова демократія; тільки один уряд — уряд робітників і селян; тільки одна (переходова) форма влади — радянська; тільки один шлях, що веде до цієї влади — диктатура пролетаріату. Тільки такий соціаліст і його партія можуть називатися справді соціалістичними, беручи участь в уряді. І тільки з об'єднаними силами цих соціалістів — і таке об'єднання вже довершене в III-му Інтернаціоналі — може бути переможена сила світового капіталізму, ця головна перешкода можливої демократії.

«Отже, ані з погляду правового, ані з точки погляду фактичної, ані з погляду інтересів робітничих мас ці люди, що називають себе „урядом Української Народної Республіки”, не мають ніякого права називатися представниками українського народу і діяти його іменем. Уряди держав, що на їх територіях ці люди перебувають, знають це дуже добре, але „демократичні” і навіть „соціалістичні” уряди Європи та Америки не вимагають від цих людей ні правових, ні фактичних доказів їх права бути „представниками”. Вони вбачають у них оборонців буржуазного режиму, вірних слуг контрреволюції, яких, як висловився один буржуазний міністер, можна „використовувати в боротьбі проти більшовизму”.

«З огляду на все вищесказане, звертаюсь від імені й на доручення Закордонної групи української комуністичної партії і як її член до партійних товаришів в Європі й Америці з палким закликком — паралізувати всіма засобами шкідливу як для соціального, так і національного визволення українського трудового народу діяльність вищезгаданих осіб, що називають себе міністрами, послами, членами Директорії й агентами „уряду Української Народної Республіки”.

«Крім того, звертаю увагу англійських товаришів на намір англійського уряду організувати з контрреволюційних українських елементів нову експедицію проти соціалістичної України, з перебранням на кошті Англії завдання давати всяку, а особливо фінансову, допомогу цій акції.

«До італійських і німецьких товаришів Закордонна група української комуністичної партії звертається з просьбою діяти всіма за-

собами, щоб з їхніх країн не було вислано українських полонених, обдурених чи несвідомих, до Польщі або до Румунії, де їх мали б кинути в контрреволюційну й братовбивчу боротьбу на користь антантського імперіялізму та польсько-румунської буржуазії проти червоних військ України і Росії, які борються за визволення всіх пригноблених і принижених в усьому світі народів та клас, борються за раціональне, справедливе й трудове життя всього людства.

«З комуністичним привітом:

«В. Винниченко, експрезидент кабінету міністрів перших двох урядів Української Народної Республіки. Перший голова Директорії Української Республіки. Член Закордонної групи Української комуністичної партії».

Оце вступнув! Отже ми всі — ошуканці і вороги народу. Під суд усіх нас! Водовозов має рацію по всій лінії!..

Але цікаво, чи часом не Мазуренко передав цього листа до редакції «Аванті», не сказавши мені цього разу анічогісінько? Тож він ходив останніми днями, ніби якийсь придуркуватий, не розуміючи з того, що я йому доповідав про закордонну політику. Голова була заповнена чимось іншим... От і поїхав до Відня «сваритися за політичну лінію».

Бідна, бідна наша Україна!

29 травня 1920

Вчора часопис «Аванті» повідомив, що більшовики знову взяли Київ. Польські війська (про українські навіть не згадується) сквапно відступають до своїх кордонів.

Уже кілька днів працюю над звітом за травень про українську справу в італійській пресі і тому знову не знаходжу часу на щоденник. Досі не встиг написати нічого про місію військовополонених, залишену без Севрюка, і про її ревізію. Але все таки хочу ще перше зупинитися на нашій дипломатичній місії. Хочу зафіксувати в пам'яті цю довгу анфіляду розкішних покоїв з ліпленими пляфонами, розмальованими стелями, багатими шпалерами на стінах, — анфіляду кімнат, що в них, не поспішаючи, з почуттям власної гідності і з твердим рішенням рятувати престиж та ім'я місії ходить — найбільше від свого стола до каси і від каси до стола — аташе Андрій Чехівський, він же бухгалтер та скарбник, він же й секретар, він же й «заступник заступника» голови місії.

В осиротілому міністерському кабінеті нема нікого. На столі лежать неприбрані старі часописи і зверху, розуміється, «Нова доба», ч. 6; тут же кілька припорошених паперів, прилади до писання, каламар, кілька ручок і олівців (ні, властиво сьогодні вже не було ні одного олівця). Усе поволі, не знати куди, з стола зникає, і залишається тільки припорошена поверхня...

Кабінет зовсім круглий, із трьома вікнами-дверми, що виходять на балкони, і двома просто дверима, що виходять в інші кімнати: у великий сальон і в меншу вітальню. У стінах дві ніші для статуй, одна проти другої. За браком статуй там лежать старі часописи: нікому більше не потрібна «Ля Воче дель Україна» («Голос України»), що вже зовсім стихився і ні до кого не промовляє. Стоїть там також якась стара лампа, якою ніхто не користується. Під стінами — кілька стільців. Праворуч від стола — етажерка для книжок, але тепер на них часописи.

Панує мертва тиша. Мертві, забуті часописи викликають згадки про давні події; стіл з паперами й каламарем — про якусь працю, що тут колись відбувалася чи повинна б була відбуватися; ліпна, мистецьки облямована стеля з мініатюрними фресками — про чиєсь щасливе, спокійне, зрівноважене життя з замилюванням до мистецтва, і ніщо не викликає згадки про дійсну, живу, актуальну працю. Спить міністерський кабінет.

По обидва бoki письмового стола — двоє дверей з шибками, прикритими жалюзі: вони виходять на балкони, залиті сонцем, і далі на широкий бульвар — Корсо д'Італія, затінений величезними, розложистими платанами, облямований, з одного боку, високими шестиповерховими палацами, а з другого — мальовничими мурами імператора Авреліяна з баштами та амбразурами. Червоняста цегла вабить очі крізь зелені віти платанів. Сама вулиця вкрита шаром пороху, що здіймається вгору при найменшій нагоді, а після дощу перетворюється на непролазне болото.

У стіні праворуч від стола — двері до вітальні; двері насупроти стола ведуть у великий сальон. Рідко хто буває тепер у вітальні. Забіг раз якийсь поліцейний службовець розпитати про якогось аташе нашої Царгородської місії, що хоче одержати спадок після жінки в Італії і просить візи. Забіг невтомний директор агентства «Аллеанца Економіка», що не втрачає надії дістати від місії передплату на свої бюлетені і ніяк не може зрозуміти, що тут уже шукати нічого. Заходив кілька разів нестерпний, настирливий, нахабно-смирнений Беттаріні з своїми постійними просьбами грошей, — хоч з ним уже все покінчене і дано йому навіть більше, ніж було треба — і за те, що було зроблене, і за те, що ще мало бути зроблене. Треба надіятися, що вже більше не приходить.

Оце, мабуть, і все. Ах, ні! Днів три тому був ще в нас литовський посол при св. Престолі, розмовляв з Чехівським про передачу йому половини помешкання місії. То мали аж три помешкання: одне — тут, друге — пресового бюро на вія Торіно 163, третє — військової місії для полонених у Грандготелі, а пізніше в готелі «де Рюссі», а тепер і одного скоро не буде... Котимося по похилій площі...

Другі двері з кабінету виходять до сальону. Був, певно, колись це справді панський сальон. Грала в ньому музика, крутилися у веселому танку закохані і незакохані парочки, поглядаючи на амурів,

вимальованих на стелі... Шумувало тут життя соняшного півдня з непогамованими пристрастями, палким коханням, нестримними ревностями, веселими вибухами сміху й раптовими хвилями гніву... Потім цей салон став робітнею голови місії Дмитра Володимировича Антоновича. Ліворуч від дверей з міністеріяльного кабінету поставлено письмовий стіл (стоїть ще й досі), за столом старовинне крісло давньоримського зразка, на зразок «курульного» римських магістратів (десь зникло), попід стінами стільці, оббиті червонястою шкірою. Двері праворуч виходять у коридор, а проти стола — в кімнату секретаря. Через двері праворуч (з коридору) мали б проходити різні важливі особи, щоб зробити візиту, обговорити події інтернаціональної політики, зробити ті чи інші пропозиції. За браком важливих осіб проходили ними звичайно менш важливі. Через двері навпроти з'являлися перед очі голови місії її члени та службовці; через ці двері проходив і я, з пресового бюро на вія Торіно 163, затверджувати документи по різних пресових витратах, доповідати про ті чи інші новини з часописів, про полемічні випадки проти нас наших ворогів, про нашу протиакцію; приходив д-р Іван Гриненко вести безконечні розмови про реорганізацію того пресового бюро, про передачу його Українському центральному комітетові тощо.

Потім на деякий час спустила робітня посла Д. Антоновича: коли-неколи перейде хіба хтось із членів місії на доповідь Мазуренкові в круглу кімнату (я ходив до нього на щоденний звіт коридором і вітальнею).

Ще пізніше, коли місія для військовополонених після щасливого, безжурного, хоч і коштовного життя, залишилася без копійки (власне місія, а не її головні «місіонери») і без помешкання, в тому салоні з'явилися ще інші три столи, що їх наша місія відступила військовій, етажерка, бібліотечна шафа й каса з кімнати Чехівського. За кожним столом поставили стілець. На столах «забули» то якийсь папірець, то якусь книжку. На столі біля каси натомість усі прилади, потрібні до писання: тут засідає А. Чехівський, коли вступає у функції бухгалтера. Весь салон перетворився на аристократичну канцелярію, що в ній службовці працюють дуже рідко і мало...

На дуже короткий час з'явився тут Єремійв... Потім Пескарцолі... Тепер — нема нікого. І лише старий Тарас у шапці, що його намалював Бовк, племінник Антоновича, нагадує, що тут колись відбулося шевченківське свято. Нагадує і дивиться здивовано з стіни на цю незрозуміло велику кімнату, де добре було б працювати багатьом людям, а тим часом ніхто не працює.

Далі йде кімната секретаря. Довго вона належала Пащенко. Тепер — Чехівському. Біля дверей у салон українська писальна машинка: на ній іноді пише Ніна, іноді Чехівський. У стіні праворуч — двері в коридор, і біля них писальна машинка латинським шрифтом. Потім етажерки з кількома книжками, з якоюсь великою текою, з поштою для Антоновича (кілька часописів), потім, трохи відсту-

пивши від стіни, — стіл Чехівського. За цим столом працювали й працюють багато, а головне розважно та ділово. Не поспішаючи. Далі знову двері — в кімнату, де працював Ріванера, як друкар для латинської машинки і перекладач. У четвертій стіні — вікно на невеличке подвір'я жіночого монастиря з загратованими вікнами і розвішаною на мотузках білизною, переважно простиралами та рушниками.

У кімнаті Ріванери тепер — нікого. Була ревізійна комісія місії Севрюка. Тепер — порожня. Шафа, два столи, кілька стільців. Двері в коридор. Двері в кімнату секретаря. Двері в кімнату Чехівського. Вікно у вищезгаданий двір з розвішаною білизною...

У дальшій кімнаті колись сидів Чехівський. Тут розпочав він свою працю над грошовими рахунками, тут намагався зводити кінці з кінцями, розшукувати, коли і хто що загубив... Знайшов яких 20 000 шв. франків, подарованих за щось якомусь євреєві й після знахідки повернутих Антоновичем до каси місії.

Потім сиділи тут І. Косак, Бандрівський, д-р Е. Інсабато. Де-кілька разів з'являвся тут Севрюк; ішли розмови про комерційні справи, про виміну грошей, яку він перепроводжував, про чужі валюти, про відсотки на різні капітали. Іноді навіть — і про полонених. Два столи, стільці, етажерка, шафа. Двері до кімнати Ріванери. Двері в коридор. І двері на велику відкриту терасу-балькон із чудовим краєвидом на пінії Вілли Боргезе, яку відділяє від палацу місії вузька вулиця — вія Пінчана, посередині якої саме проти вікон місії — величні кипарис і кедр підносяться високо вгору, близько один біля одного у братній приязні.

Як вийти в коридор — наліво двері в маленьку кімнатку, де я працюю перед вікном на чарвіну Віллу Боргезе; наліво — довгий коридор аж до вітальні, перед якою він поширюється в передпокій з двома дверима — до вітальні і до залі. Ці двері напівзасклені різнокольоровим склом, що творить гарну мозаїку і дає спокійне світло. Тут же двері на парадні сходи, де ліфт. У передпокої вішак для плащів і капелюхів. Тут же телефон.

Моя кімнатка починає низку менших кімнат з кам'яною підлогою; всі великі кімнати мають паркет. Моя кімнатка дуже приємна з світлими сріблястими шпалерами. Один стіл, два стільці. Шафа в стіні. На столі все потрібне людині, що мусить багато писати, читати, клеїти, витинати з часописів. Завжди часописи з останніх днів. Завжди словники кількох мов. Завжди кілька книжок, каламарі, ручки, олівці, клей, ножиці, прищепки тощо. Попід стінами великі теки з «комплектами» (досить не комплектними!) українських часописів.

За вікном зеленіє хвоя кедра й кипариса, далі підносяться пінії з своїми парасольками, вимальовуються на блакитному небі, під ними сіріють поміж струнками стовбурами руїни якоїсь цегляної будови, де колись хтось жив серед цих кипарисів і піній, що бачили багато-багато на своєму віку, але ніколи, очевиднож, не догадувалися

про можливість якоїсь великої революції десь на сході Європи, звідки мала приїхати аж сюди якась незрозуміла українська місія... Бачили ці руїни багато чужинців. Але ті всі знали, чого хотіли: руйнували те, що вважали потрібним зруйнувати, будували те, що вважали потрібним будувати. Бачили їх енергійних, мужніх. Але оце бачили ще й таких чужинців, що нічого не руйнували й не будували, зате говорили, говорили, говорили... й інтригували один проти одного.

Але йдемо далі меншим коридором. Наліво в лазничку, трохи далі направо — двері на чорний хід, на круті сходи без ліфта, що на них дверник скеровував тих відвідувачів, що, на його думку, не заслуговували ліфта і парадних сходів.

Ще далі, ліворуч, зовсім маленька кімнатка, де працював Беттаріні, а тепер складено частину архіву місії. Тут коридор робить маленький, кроків на два поворот праворуч, а потім знову в попередньому напрямку. Ліворуч — двері в кімнату військової місії — для молодших службовців. Тут працюють Ніна, Парфанович, Кушнір.

Ще далі — і двері просто в кухню. Тут була експедиція пресового бюро, а тепер переховуються рештки «Ля Воче дель Україна», комплекти італійських часописів, що їх складає Люїджі, гарненький симпатичний хлопець з розумними, засмученими очима, мабуть, з дуже бідної родини, що, замість до школи, мусить посилати його на роботу.

Каса місії порожня. За мої видатки, зроблені для місії, вона винна мені вже 300 лір, Чехівському — 1 000 лір. Ніхто нічого не пише і не каже: робіть собі, що знаєте і як знаєте.

І живіть собі, як знаєте...

31 травня 1920

У віденському «Українському прапорі» з'явилася така замітка:

«У п'ятницю, 30 квітня, о год. 11, прибуває з Парижу апост. візитатор для України о. Дженоккі. На північному дворці відбудеться офіційне привітання о. Дженоккі, в якому візьмуть участь віденський посол УНР Сидоренко, посол ЗУНР Сінгалевич, від духовенства о. мітрат д-р Жук, представники політичних організацій і широкі кола громадянства. Дженоккі виїздить того ж дня до Галичини. Він везе з собою між іншим дар Ватикану для України в ліках та санітарному матеріалі і грошовий дар для допомоги жертвам війни».

Отець Бон натомість залишився у Відні і прислав нам картку від 8 травня:

«Високоповажані Панство! Сиджу у Відні, не знаючи, коли вдасться мені втекти з цього пекла! Відомостей тут аж забагато. На 15 травня велика нарада послів. Шукаю всюди бажаного Вам словника (російсько-українського — Є. О.), але, на жаль, нема. Чи добре Вам російсько-німецький? Посилаю Вам один на 6 мовах, може, Вам послу-

жить. Що чувати коло Вас? Тут Антонович. До Варшави поїхав Єремійв.. Здоровлю щиро».

У писанні видно чужинця, що вивчив мову більше на практиці, ніж на граматиці. Але я тут його мову виправляю.

Я відписав, що російсько-німецький словник уже маємо і дуже йому вдячні за уважність і турботи.

Сьогодні одержав другу картку від 24 тразня:

«Високоповажаний Пане! Дістав я нині Вашу карточку — спасибі! Завтра висилаю Вам «Рік на Україні» (О. Назарука — Є. О.). Тут відомостей аж забагато. Сидить тут Антонович. Приїхав Мазуренко, і приїхали або приїжджають всі посли УНР. Уже тут Мацієвич, Славінський, Залізник та інші. Вже здорово б'ють поляків. Маю враження, що наново починається біда. Але про це пізніше. Здоровлю Вас сердечно й Пані Добродійці цілую руки. Нетерпляче очікую Дорошенка».

Сьогодні прислав о. Бон картку й Чехівському і в ній пише, що, крім названих у картці до мене, перебувають у Відні: Галіп, Бандрівський, о. Сембратович.

На вістку, що Бандрівський і о. Сембратович у Відні, Чайка дуже зрадів, бо Севрюк його запевняє, що всі грошові документи вислав до Відня Бандрівський, а о. Сембратович забрав у місії 17 000 лір і не хоче дати з них жадного звіту. Та ще й ображається, коли висловлюються підозріння, що з тими грошима не все чисто. Так говорили мені Чайка й А. Чехівський.

Дорошенко виїхав з Риму вже давненько; здається, за день до виїзду Мазуренка з Вітиком, себто десь коло 20 травня. Говорив нам, що зупиниться на день у Фльоренції, у князя Кочубея, який за Липинського був аташе нашого посольства у Відні, і що один день пробуде у Венеції, щоб її трохи оглянути.

Чого власне о. Бон так його там «дожидается»? Чи варто, що там перебуває і Бандрівський, потрібний для завершення ревізії місії Севрюка? Чи з приводу таємних нарад Василя Вишиваного із Скоропадським у Ляйпцігу, про що була вістка в італійських часописах (турінська «Ля Газетта дель Пополю» від 19 травня)? Як пишуть деякі часописи, у тих нарадах брав участь і Скоропис-Йолтуховський, який належить до тої самої партії, що й Дорошенко, а Дорошенко, як відомо, в добрих взаєминах з Вишиваним та Скоропадським. У розмовах зо мною Дорошенко запевняв, що про нову кандидатуру Скоропадського на гетьмана не може бути й мови і що сам Скоропадський це дуже добре розуміє. У такому разі підтверджувалася б вістка італійських часописів, що на нарадах у Ляйпцігу висувалася головне кандидатура Вишиваного.

Взагалі Дорошенко дуже багато мені оповідав, і тепер я шкодую, що відразу всього не записав, а тепер перше враження стерлося і не все пригадується, а те, що пригадується, не має вже свіжости першого враження...

Одного дня ми пішли у довгу подорож по Риму. Перше відвідали св. Марію Маджоре, потім побували в Капітолійському музеї, а скінчили нашу туристичну подорож на Римському форумі, в руїнах коло дому весталок.

Сонце пекло немилосердно, і ми, шукаючи холодка та обтираючись щохвилини хусточками, сіли відпочити під зацілілою ще стіною. У кількох кроках від нас ясніла чотирикутна цистерна, в яку колись весталки збирали дощову воду, вживану для урочистих церемоній, а попід протилежною стіною, на широких мармурових п'єдесталах стояли покалічені статуї колишніх господинь цього затишного куточка. На деяких з них ще можна було прочитати імена: Корнелії Максимі, що її наказав убити Доміціян; Вібідії — приятельки Мессаліни... А на одному п'єдесталі ім'я витерте, але збереглася дата — 364 рік. Археологи довго ламали собі голову: хто б це міг бути і за що, за який злочин позбавлено цю весталку «вічної пам'яті». Чи зломилася вона присягу дівочої чистоти, обов'язкової для весталок? Чи поповнила якийсь інший нечуваний злочин? Маруккі висловив здогад, що то мала б бути весталка Клавдія, про яку згадував тогочасний християнський поет Пруденцій, як про здобуток нової християнської віри.

Рідко коли виходили весталки з свого монастиря і, щоб зробити його привабливішим, плекали в ньому квіти, багато квітів. І тепер, на місці знайдених квітників, стелилися перед нами різнобарвні килими, старанно, як видно, поливані, тим часом, як уламки мармуру від статуй та рештки кам'яних підлог вкривалися пожовклою від сонця травою, але й там де-не-де били в очі червоні маки. Пахло сіном, і мимоволі пригадувалися зовсім інші краєвиди...

Наша розмова з Дмитром Івановичем теж мимоволі перейшла з археологічних тем на теми недавнього минулого. Дмитро Іванович оповідав мені про свою працю в кабінеті Лизогуба при Скоропадському, і я не міг утриматися, щоб не сказати йому:

— Так, вас я ще розумію; я бачив, що ви хотіли українізації і що ваше міністерство ви фактично зукраїнізували. Отже, на ваше перебування і працю в тому міністерстві я міг дивитися з тої чи іншої точки погляду, я міг її критикувати, міг з нею не погоджуватися, але мусів визнавати, що це була праця українця для українських цілей і українськими засобами. Натомість я зовсім не міг зрозуміти Миколи Василенка, якого я знав ще до революції як українця і в чудовій бібліотеці якого навіть трохи попрацював.

Дорошенко помовчав, кинув погляд на далекий Капітолій, звернений до нас величними мурами Табулярія (державний архів старого Риму) і, нарешті, вимовив:

— Так... Я особисто дуже поважаю Миколу Прокоповича. Ми з ним часто зустрічалися й до революції. Крім того, ми земляки. Але розійшлися ми, як вороги.

— Як так? — здивувався я, бо нічого про це не знав.

— Перебуваючи в лизогубівському кабінеті, я весь час під цей кабінет підкопувався, щоб він завалився, а на його місце прийшов справді український. Адже я й увійшов до нього з благословення українських громадських кіл. Я вже не кажу про таких, як Ніковський, Єфремов тощо, — у цих і сумнівів ніяких щодо цього не було, — але навіть і такі, як Винниченко, казали мені, що мій обов'язок увійти до цього кабінету і т. д. Той самий Винниченко, який потім... Е-е, та що там! Не варто згадувати. Отже, коли мені, нарешті, це вдалося, — на жаль, занадто пізно, — і гетьман погодився «знаціоналізувати» кабінет, ми мали відбути останнє засідання. І от на цьому засіданні Василенко несподівано підводиться й починає — розуміється, по-російськи: «Господа! Сім місяців ми працювали дружньо один біля одного для спільної цілі, сім місяців ми збиралися тут дружньою родиною, вимінювалися своїми думками з приводу тої чи іншої події і т. д., один з-поміж нас, що і тепер знаходиться між нами, провадив свою окрему політику...» Моє становище, — додав Дорошенко, — було нестерпне. Я не знав, що робити. Хотів узяти слово, але встає другий — міністер юстиції Романов: «Я, господа, недавно серед вас, але й протягом цього короткого періоду ми провадили спільну політику, і тільки одне міністерство було інакше, ніж інші міністерства...» Потім, — казав Дорошенко, — що за диво! Встає ще й Ржепецький, який властиво був також у змові проти цього кабінету, і починає ту саму пісню. Нарешті, мені не залишалося нічого іншого, як встати і, як Юда, ні з ким не попрощавшись, піти. Це я й зробив... А потім уся моя праця виявилася зайвою: почалося повстання... І хто знає, — додав він, — якби я не захворів у Берліні на дифтерит саме тоді, як їхав, перший з українців, на переговори з Антантою до Парижу й Лондону, може, це все інакше виглядало б... Але я захворів, пролежав, а коли встав, почалася революція.

У Дорошенка підкупає його безсумнівний ідеалізм, шляхетність, освіченість, культурність, чого, на жаль, так мало у більшості наших «діячів». Крім того, в нього відчувається глибоке переконання в правді своїх поглядів, сміливість в їх висловлюванні без усякого намагання щось приховати, — теж для наших часів річ не дуже звичайна. З гетьманством в'яжеться поняття реакційності, обскурантизму; Дорошенко своєю особою це уявлення ґрунтовно руйнує: це щирий патріот, який вірить, що тепер з нашим народом можна зробити щось тільки шляхом демократичної одноособової диктатури, — демократичної, бо вона має спиратися головне на селянство, почасти на робітництво і на трудову інтелігенцію. Диктатура селянства, втілена в одній особі, це, як здається, істотний зміст його ідеї.

Іншим разом ми зустрілися на в'язі Венето, біля палацу Королеви-матері:

— Ось, — сказав він мені, — допіру одержав листа від жінки. Пише, що приїхав до Відня Феценко-Чопівський. Веде переговори про утворення нового уряду. Запрошує Липинського та мене.

— І що ж ви ?

— Та нічого...

— Як то нічого?

— Та нема тут чого думати. Місяців два-три тому ще було б можливе, але тепер... Тепер запізно — «Цу шпет!»

— Чому ж «цу шпет»? Тепер, як здається, бодай того вимагав би хід речей, до влади повинні б прийти праві партії, якщо ліві скрахували.

Але Дорошенкові вираз «праві партії» не сподобався. На його думку, його партія не претендує на назву «правої».

— Запізно, — повторив він. — Тепер — запізно. Ми зовсім не хочемо платити за чужі помилки. Кожному своя відповідальність. Годі! Підписатися під новим розділом України мають ті, що до нього доправили, ми ж як були осторонь, так осторонь і залишимося. Досить на мене і за німців собак на шию вішали! Розуміється, іноді доводиться собою і своїм ім'ям жертвувати, як би було за що і для чого! А тепер?

Він тільки похитав головою.

Після вістки про відібрання Києва у більшовиків і зформування нового уряду він почав спішити виїхати до Відня:

— Я вже і так задовго в Римі засидівся, — казав він мені.

Тому, скінчивши допит Севрюка і не знайшовши грошових документів, найважливіших для ревізії (бо вони в самий день приїзду Дорошенка ніби поїхали з Риму до Відня), Дорошенко вирішив, що йому нема вже чого робити в Римі. Дали телеграму до Відня, щоб там «ловили документи», і він поїхав. З ревізії вийшов — пшик!

З дороги Дорошенко прислав нам картку:

«Фльоренція, 22. V. 1920. Шлю привіт з прекрасної Фльоренції. Я тут гостюю в земляка в сільських обставах. Дуже гарно тут, нема тої спеки, куряви й галасу, що в Римі. Завтра їду далі. Сердечно вітаю Вас обох і бажаю всього найкращого. Щиро поважаючий Д. Дорошенко».

*

Сьогодні в місії був фінляндський посол Гуммерус, питався про Антоновича, потім про Перепелицю, який саме тоді якраз прийшов до місії. Хвилини двадцять щось потаємно розмовляли між собою. Чехівський здогадується, що Гуммерус шукає, де б позичити грошей. Тим часом про ті 60 000, що їх йому позичив Антонович і що про них натякнув йому Чехівський, — ані слова. Перепелиця матиме з ним знову побачення о год. 18, а позавтра їде до Відня. Здається, його викликають. Буде, мабуть разом з Бандрівським «рятувати Севрюка».

Перепелиця казав, що одержав приватну телеграму, що Винниченко ніби поїхав до Харкова. Яким шляхом? Нічого не відомо. Перепелиця запевняє, що приїзд Винниченка до Харкова — вже факт. Але якось не віриться...

Допіру Ніна прийшла від Мазуренчихи. Мазуренко прислав листа з повідомленням, що Антонович до місії, мабуть, не повернеться, а поїде до Соренто; Мазуренко ж одержав трохи грошей, але кличе жінку їхати до Відня. Очевидно, до місії не думає вертатися. Він підтвердив, що Винниченко виїхав на Україну. Отже правду казав Перепелиця.

*

Остання новина: Севрюк «змінив орієнтацію» і не визнає більше уряду Петлюри, а стоїть за радянську республіку! Тепер уже ніхто не питатиметься, де поділися 100 000 гривень, що сам Севрюк визнав не витраченими, але їх у касі не знайшлося. І нащо було отієї ревізійної комісії? Тільки «відштовхнула людину»! Був би собі й досі «петлюрівцем». А почали робити різні неприємності, він і образився. А, може, просто рахує на можливість зробити кращу кар'єру під «советами»? Адже може тепер, там похвалитися, що успішно вживав усіх своїх сил, щоб українські полонені в Італії не виїхали на допомогу Петлюрі на протибольшевицький фронт...

Прийшов лист з міністерства закордонних справ УНР, з Варшави, яким затверджується звільнення С. Пащенка. Одночасно «Міністерство мусить зауважити, що представлення Ваше у справі п. Пащенка панові Членові Директорії Макаренку (не вміють відмінити прізвищ — Є. О.), зроблене не на адресу, поскільки розпорядження окремих осіб, без переведення через міністерство, не мають ніякої сили й значення, а тому міністерство просить Вас в усіх справах звертатись лише до нас. Директор департаменту — Багринівський. Начальник відділу (нерозбірно)».

19 червня 1920

Позавчора ввечорі повернувся з Відня В. Мазуренко. А вчора, після тижневої відпустки, приїхав і Чехівський, і вони обидва майже разом пройшли до місії, де я залишався сам-один, як палець. Мазуренко зараз же почав оповідати. Виявилося, що вже був зформований весь «римський кабінет» на чолі з Д. Антоновичем як головою місії, Т. Галіпом як дорадником, Пащенком як секретарем і Маком як аташе. Чехівського, очевидно, усували, а про мене не було й згадки, бо я ж до місії не належу.

Але Мазуренко повів контракцію і заявив, що Антоновичеві незручно повертатися до Риму головою місії, бож він досі «підвідчитий». Не знати, чи вплинули на Антоновича аргументи Мазуренка, чи, може, політичні події, що пішли на фронті знову катастрофально, тільки одного дня він заявив, що відмовляється їхати до Риму. Отже, і весь його «кабінет» полетів. Але й Мазуренко рішуче заявив, що він до справ більше не вертається. Виникло питання, кому ж пере-

брати місію. Зовсім зібрався їхати Т. Галіп і навіть звернувся до Мазуренка, щоб той висловив на це свою згоду. Але Мазуренко обурився:

— З якої речі? Адже в Римі сидять Чехівський і Онацький, їх і вистачить. — Так він поставив справу і перед Швецем, Макаренком та Мартосом. — Я їм сказав, що Чехівський, розуміється, не політик, і йому передавати місію я не наважився б, але Онацький дуже добре розбирається в політичних справах, був же секретарем Центральної Ради, працював весь час у пресовому бюро як завідувач, отже, в курсі всієї світової політики, не кажучи вже про нашу. Швець на ці мої слова відповів, що він Онацького дуже добре знає, і мою думку підтримав. Так само і Мартос нічого не мав проти цієї комбінації, і на тому й стало, що я маю вас (він звернувся до мене) призначити аташе місії і передати вам місію.

Мені було дуже неприємно перед Чехівським, який при цьому оповіданні Мазуренка видимо схвилювався, і тому я заявив, що вважаю таке рішення несправедливим і мені не відповідним. Я можу перебрати на себе канцелярію, але відмовляюся перебирати майно й помешкання місії, що вже тепер знаходиться в руках Чехівського, який тим усім дуже гарно господарює.

Мазуренко довгий час наполягав на тому, щоб я перебрав місію, але, зрештою, мусів зі мною погодитися, і ми з Чехівським поділили між собою функції: я перебрав секретаріат, а Чехівському залишилися паспортний відділ, господарство і бухгалтерія. Проте, Мазуренко з цим не дуже погоджувався і натякав мені, що, як буде від'їжджати, передасть місію все таки мені.

Перепелицю викликали до Відня, щоб його пост ліквідувати, але йому вдалося переконати, що його комерційне бюро в Генуї таки потрібне, і він повернувся до Італії разом з Мазуренком.

— І що я робив би, коли б мене звільнили? — казав він Мазуренкові. — Грошей в мене немає, бо все, що я одержую, я проживаю...

— А одержуєте ж таки немало, — ніби сказав йому Мазуренко.

— Так, це правда, алеж ви знаєте: я оце вперше за кордоном.

Таку ж пісню недавно співав Севрюк Карманському. Між іншим, Севрюк свого часу написав був листа М. Ковалевському, протестуючи, що до ревізійної комісії призначено «таких контрреволюціонерів» (натякаючи на Д. Дорошенка). І хоч справа тут йшла про гроші, а не про якусь революцію, Швець все ж таки питав Мазуренка, чому він не призначив мене до комісії. Мазуренко з'ясував, що він мене хотів призначити, але було розпорядження призначити до комісії когось із членів місії, а Онацький не член. Швець пояснив, що він і Макаренко хотіли, щоб у ревізії брали участь також громадські діячі, не зв'язані службою з урядом, тому Окопенко й запросив Дорошенка, якого вони, властиво й не хотіли.

А грошей у місії все таки немає, хоч Мазуренко й потішає нас, що Мартос обіцяв вислати, як тільки... буде змога. Ті ж гроші, що

їх одержав Мазуренко у Відні, це — його особисті гроші, йому вже заборговані.

21 червня 1920

Вчора ввечері до нашої місії потелефонували з латиського посольства і повідомили, що в Трієсті затримано якийсь корабель під російським прапором з вантажем кам'яного вугілля. Корабель той зареєстровано в Маріуполі, в українському порті, отже була б добра нагода інтервенювати.

Я подякував, сказав, що перекажу голові місії і що, певно, завтра зайду особисто, щоб довідатися про подробиці.

— Майте на увазі, що справа нагла, бо корабель уже давно стоїть.

— Добре, дякую.

Жду я, жду Мазуренка, а він не йде. А Чехівський мене під'юджує проти Мазуренка; Глузман, аташе грецького посольства, що вертається з Відня до Атен, дратує мене своїми оповіданнями. Запевняє що Мазуренко дістав 33 000 лір на всю місію, а не для себе.

Зрештою, Мазуренка так і не діждався. Мусів піти ввечері до нього на помешкання. Виклав йому справу. Підкреслив, що йому самому треба було б зробити візиту, бо ж латиші хочуть нам зробити прислугу. Але він, пожував трохи ротом:

— Так що ж... підіть!

— А ви?

— Я завтра не можу. Я піду післязавтра.

— А-а! таки підете, — зрадів я. — А тепер ще друга справа: яке, властиво, тепер ваше правне становище у місії?

— Як яке? Я — голова місії. Поки не прийде папір з міністерства, що мою димісію прийнято, я тут залишаюся. Себто я можу піти, скажім, через нездоров'я чи якусь там іншу причину й передати місію вам з Чехівським, але покищо правно я — голова місії. Між іншим, я був сьогодні в міністерстві закордонних справ; мене там дуже хотіли бачити. От я й пішов. Приймав мене директор канцелярії міністра, бо сам міністер Сфорца тепер у Парижі. Приймав мене дуже добре. А завтра о 16 год. іду до прем'єра Джолітті. Як тільки він почув, що я повернувся, так зараз висловив бажання мене побачити. От я й іду. Працюють мої масони.

— Хіба ж Джолітті — масон?

— Ні. Він сам — ні. Але масони коло нього зв'язки мають. Цікаво буде з ним поговорити. Це — людина дуже практична. Він добре знає, хто з ким іде. А що він німецької орієнтації то він проти поляків. Напевне хоче дізнатися, як властиво той наш союз з поляками. Ех, якби тільки Винниченкові пощастило скласти свій уряд, усі зараз же кинули б Петлюру та перейшли б до нього! Я перший кинув би. Зрештою, я вже й так кинув. Я вже й написав Винниченкові, щоб раху-

вав на мене. Я так і у Відні всім говорив. А ви мені підготовте на завтра до 16 години коротеньку доповідь про Джолітті, його погляди, його характеристику.

— Добре. Деякі матеріали в мене знайдуться.

— Хочу ще вас попередити: Чехівський дуже проти вас лютує, що йому відібрали канцелярію. Приходить учора до мене і просто так і заявляє: «Я, Василю Петровичу, людина відверта і тверда. Я просто вам хочу сказати — ви мене образили». «Я так?» «Та так. Просто в шию випхали з канцелярії». Тоді я почав йому вияснювати, — казав далі мені Мазуренко, — що інакше ж бути не може. Самі подумайте: як можна інакше поділити функції? Вам каса, бухгалтерія, пашпортний відділ, господарство; Онацькому — канцелярія, писання доповідей, оглядів часописів. Як же інакше можна було б поділити? Напевно, вам було б трудніше писати доповіді, а Онацький, певно, провадив би бухгалтерію гірше, ніж ви. А він мені на це: «Так хіба ж голова місії сам усе пише? Як Антоновичеві треба було писати доповіді, то все писав хтось інший — Галіп, Мако, Пашенко, а Антонович тільки підписував». Знов я йому в загальноприступних термінах вияснював, що одна річ — голова місії, уповноважений від уряду, а друга річ — аташе, що хоче користуватися працею другого аташе... Він мені знову: «Так нащо ж два рівних аташе? Це ж анархія! Треба, щоб один був головним, відповідальним. Треба, щоб був один хазяїн у місії».

— О, йому хочеться бути хазяїном! — вставила своє Мазуренчиха, присутня при розмові. — Не з його головою!

Мазуренчиха взагалі недолюблювала Чехівського.

А Мазуренко спокійно оповідав далі, розтягуючи своїм звичаєм слова і час від часу щось жуючи в роті:

— Ну, я йому тоді вияснив, що коли я кину місію (і він підкреслив це «кину»), то не кину на якусь одну людину, бо одна людина — це вже представник нації, людина з політичними функціями, а я такою людиною нікого не хочу і не можу робити, а залишу на двох технічних службовців, за вашою обопільною порукою. Так я й у Відні казав.

І хоч Чехівський наполягав на своєму, запевнюючи, що «з нього сміятися будуть», пішов він від Мазуренка ні з чим. А Мазуренко мене попередив:

— Буде вам з ним трудно, але ви не звертайте уваги і робіть своє діло.

Певно! Що ж інакше мені залишається? Тим часом мене гризе, що за пансіон у нас уже не плачене. Залишалося трохи чужої валюти, але міняти не хочеться, бо ліра значно підскочила. Ніна вже два місяці нічого не одержує, я — один місяць. Пройшло двадцятье число — і нічого!

23 червня 1920

Побував у латишів. Їхнє посольство далеко на одшибі, на вія Германіко 198. Це від мого пансіону досить таки далеченько. Вибрався я з дому о 9 год., а прибув о 10. Прийняли мене посол Вальтерс та якийсь молодик, мабуть секретар, у невеличкому кабінеті заставленому поліцями з книжками. Сам Вальтерс — людина вже старша, з сивиною, добре говорить французькою мовою і, здається, також англійською та німецькою. А проте не зробив на мене доброго враження. Виглядав більше на якогось афериста, ніж на дипломата.

Я перше був здивований, чому саме латиші зацікавилися нашим кораблем, аж вияснилося, що хоча корабель зареєстровано в Маріюполі, залога його складається з латишів і литовців. Отже, справа з тим кораблем мала б бути нам спільною і потребувала б спільних заходів. Вальтерс показав мені телеграму капітана корабля з проською про інтервенцію та витяг з римського «Іль Мессаджеро Мерідіано» від 11 червня. Взяв їх і пообіцяв на другий день повернути. А що Мазуренко сказав мені, що піде сам з візитою, то й передав йому ці документи.

Коли раптом о 11,30 год. телефон з латиського посольства. При телефоні Вальтерс:

— Що ж ви вирішили у цій справі?

— А хіба нашого шефа місії у вас не було?

— Ні, не було.

— Так він, мабуть скоро у вас буде. Він мені сам говорив, що сьогодні вранці вас відвідає. У місії його досі не було, — певно, отже, десь у дорозі до вас...

Але о 12 год. з'являється Мазуренко.

— Були в латишів?

— Ні, не був.

Ну — і що ти з ним зробив?

Здається, і плятани за вікном засоромилися і під вікно своє віття поховали, а Мазуренкові — як із гуски вода!

Я вирішив поговорити з Мазуренком серйозно, але в іншій справі:

— Василю Петровичу! Все таки треба якось полагодити грошові справи. Августові, дверникові, все ж таки треба дати 300 лір. Він же з того живе! І маленькому Люїджі — 75 лір. Я вже не кажу про нас. Он у мене, крім залеглої платні, ще залишилося рахунків на 300 лір, що місія мені завинила; а у Чехівського тих рахунків уже на 1 500 лір. Поки ви — голова, якось воно не випадає, щоб службовці не тільки платні не отримували, а навіть і рахунки з своїх малих грошей платили. Аджеж ви гроші у Відні таки дістали.

— Дістав, дістав. Але це моя платня і мої ліквідаційні. Ви ж служитиме далі, і вам уряд ваше поверне; а я вже відходжу, іду проти уряду, то мені вже ніхто нічого не дасть.

— Хай і так. Але ж погляньте, яка ситуація. Потім — Августо, Люїджі. Ніяково ж, їй богу!

Він пожував своїм звичаєм. Потім, наче йому яка блискуча ідея прийшла в голову:

— Їдьте до Відня! Я вас відряджу.

— Я до Відня? Чого?

— Добувати гроші. Поїдете, з людьми там побачитесь, поговорите... Маєте право на прогонні, здається, другої класи, і добові.

— Але хто їх мені дасть?

— Будете там у Мартоса їх добувати. Ризикніть! Адже я ризикнув і, бачите, добре з того вийшов. Чого ж вам тут сидіти, усі ж їздять.

Дійсно, всі їздять, бо під лежачий камінь, кажуть і вода не біжить.

— Я для вас, — додав Мазуренко, — до Бориса Миколайовича (Мартоса) і листа напишу. Ми з ним добре.

Чехівський подав Мазуренкові офіційний рапорт про фінансовий стан місії, і Мазуренко поклав на ньому резолюцію про своє відрядження до Відня — добувати місії гроші. А сам сказав:

— Що ж, дещо треба було б виплатити. Але тут уже великі суми... Я міг би хіба позичково... тільки приватно... тільки вам. Так лір 300. А ви вже там виплатіть кому потрібніше, і квити візьміть.

Перепелиця казав Чехівському :

— Мартос тому й дав гроші Мазуренкові, що той йому загрозив: «Не забувайте, що я тепер маю вплив у більшовиків, і якщо ви мене колись потребуватимете...»

Може це й брехня, але схожа на правду. Мазуренко сам хвалиться: «Та я там усім говорив, за що я тепер стою. Я не ховаюся».

*

Від А. Ніковського, прийшов обіжник від 2 червня голові надзвичайної місії в Італії:

«Маю честь довести до Вашого, Високоповажаний Пане, відома, що 20 травня ц. р. я вступив до виконання обов'язків міністра закордонних справ. При цьому зазначую, що в справах закордонної політики буду притримуватися надалі відомої Вам лінії, накресленої урядом УНР і неодноразово повторюваної й реалізованої моїми попередниками, а саме — стоячи твердо й непохитно на ґрунті суверенної самостійної Української Народної Республіки, намагатись підтримувати якнайбільш дружні дипломатичні зносини з урядами держав світу, закріпити остаточно міжнародне становище Української Народної Республіки в цей момент і на майбутнє покласти тривкі підвалини для тісного політичного та економічного зближення і співжиття

з іншими державами. Це одні з перших фундаментальних завдань у відомстві закордонної політики уряду УНР.

«Засоби, якими міністерство закордонних справ має переводити свої завдання, повинні ґрунтуватись у високій мірі на тактичному і доцільному впливові на європейську політичну думку та на гідному держави поведженні агентів держави як на Україні, так і за кордоном.

«Деклярація нового кабінету міністрів УНР буде Вам надіслана в найближчих днях...»

Взято до відома й покладено в архів.

24 червня 1920

Одержав такий наказ для місії (ч. 415):

Пану аташе місії Євгену Онацькому.

«Цим наказую Вам негайно виїхати до Відня для виконання доручених Вам справ і не гаючись, повернутися назад. Маєте їхати другою клясою. Видатки на подорож і добові, згідно закону (30 лір), одержите з коштів місії. В. о. Голови місії В. Мазуренко».

Наказ наказом, але як мені їхати, коли не маю за що.

Написав до міністра закордонних справ УНР рапорт В. Мазуренка з його чернетки:

«Подаючи до відома Пана Міністра копію наказу для місії ч. 70, маю за шану зазначити, що склад місії обмежується тепер двома співробітниками — аташе А. Чехівським і аташе Є. Онацьким. Коли до мого від'їзду з Риму не прибуде мій переємник, я передам майно й документи місії на спільну відповідальність двох зазначених аташе місії. В. о. Голови місії В. Мазуренко. Завідувач канцелярії Євген Онацький».

Мазуренко позичив мені 800 лір на подорож. Головна перешкода зникла.

Іду до Відня.

«ВІДЕНСЬКЕ ІНТЕРМЕЦЦО»

27 червня 1920 р. Неділя.

Пишу в поїзді на станції Віллях. Виїхав я з Риму вчора о год. 19.45.

Увесь ранок пішов на боротьбу з Чехівським, який не хотів давати мені паспорту (він же відає паспортним відділом) і домагався, щоб Мазуренко відрядив його, а не мене до Відня, бо, мовляв йому, як скарбникові місії, а не мені, що завідує канцелярією, випадає добувати гроші для місії. У цій справі він написав два рапорти до Мазуренка: один про відрядження його до Відня, другий, у випадку відмови, про десятиденну відпустку, яку б він використав, з'їздивши до Риму на власний кошт.

Я визнавав йому рацію, але Мазуренко твердо стояв на своєму і на обидва рапорти поклав відмовні резолюції.

Тоді Чехівський почав просити, щоб Мазуренко направив завдану йому кривду і повернув йому завідування канцелярією, але Мазуренко і тут йому відмовив та ще й підкреслив нетактовність його поведінки в відношенні до мене.

Коли Чехівський, розлючений, вийшов від Мазуренка, я сказав Василеві Петровичеві, що він даремно так обстоює мої «права», бо мені, зрештою, на тому титулові завідуючого канцелярією зовсім не залежить, і якщо Чехівському так неприємно цей титул втратити, то я радо йому його передам, — вистачить із мене титулу та обов'язків інформувати міністерство про хід політичних подій.

Мазуренкові це було неприємно, але я обстоював свою пропозицію, і Мазуренко таки погодився, щоб ми обидва разом подали йому спільний рапорт про розподіл функцій.

Я зараз же пішов до Чехівського і повідомив його, що від усього відмовляюся на його користь. Він тим був приємно здивований і почав запевняти мене, що він проти мене нічого не має, а виступав лише проти Мазуренка та його намірів (?).

Та особливої приязні ми, мабуть, один до одного тоді не почували. Я того дня був страшенно змучений і поденерований. Коссак скаржився, що в його місії люди, через брак грошей, з голоду мруть (!), а наша місія дере з нього за якийсь закамарок 500 лір, тоді, як сама за чудове помешкання платить 1000 лір! Але це вже таке господарство Чехівського.

В переділлі поїзда я сам один, і ніхто не перешкоджає мені писати. Я вже в Австрії. Переїхав станцію Рупрехт. Праворуч від заліз-

ниці якесь гарне озеро, човни, гребці в спортивному одязі, високі береги, вкриті лісом. Навкрути гори. Дуже гарно!

А ось станція Оссіях-Боденсдорф. На озері якийсь пароплав і човни під вітрилами. І — чого я в Італії ніколи не бачив, але бачив в Швейцарії біля Льозанні — штучні кубла для пташок на деревах... Але їдемо далі. Проїхали Штайндорф ам Оссіяхензее. Який дивний спосіб укладати сіно! Вже біля Вілляху я був помітив довгі шереги солом'яних стовпів на зріст людини (але трапляються і більші, і менші), завгрубшки в людську постать. В деяких із них видно палицю, що служить основою, на яку накладають сіно. Дуже рідко трапляються (бачив тільки один!) й широкі стіжки, як у нас, теж із палицею... Береги озера низькі, вкриті гарною, яскраво-зеленою травою. Гори далі всі вкриті лісом. Поміж дерево виринуло високе розмальоване розп'яття.

Озеро поволі залишається ззаду. Воно дуже довге, але не широке... Мантбрухен. При мені прибіг із гір великий потік води: там десь випав дощ, і вода швидко, як той кінь, рине вузьминою, що щойно була сухою.

28 червня 1920

Приїхав до Відня о 7 рані. В поїзді добре спалося, бо в переділлі не було нікого.

Перші мої відвідини — у о. Бона.

— О, звідки ви тут взялися!

— З Риму, з Риму... Занудьгував, як бачите, за вами.

Довідавшись про ціль мого приїзду, о. Бон великих надій на вдатне поладження справ нашої місії, мені не дав. Навпаки, з обуренням оповів мені, що члени Директорії, Макаренко і Швець, вже зовсім збольшевичилися, і що Вітик провадить у Празі, ніби від Макаренка, переговори з большевиками. Вітикова славнозвісна телеграма, видрукована в «Боротьбі» 11 червня, в якій він, як кол. голова Трудового Конгресу, називає Петлюру узурпатором і відмовляє йому права промовляти в імені Української Народньої Республіки з'явилася ніби також із благословення Макаренка. Сама «Боротьба», що знову почала виходити, друкується, не знати за чий гроші...

Але найбільше вразив мене о. Бон вісткою, що Мартос у Берліні. Як він про це так швидко довідався, того не знаю, але Макаренко, підтверджуючи цю таку мені неприємну вістку, сказав, що він виїхав саме сьогодні о год. 6 рані. Лукасевич, заступник міністра закордонних справ, виїхав до Варшави. Панове Директори й собі збираються виїздити. Гроші нарешті знайшлися, але нема нікого, хто б їх міг видати. Моє призначення на аташе непевне, бо Макаренко — вже не голова. (А Швець мені сказав: «Так, так, він має на це

право...»), та це байдуже, бо Лукасевич напевно мене затвердить, Міністерство ж — невідомо де...

Із о. Боном ми пішли до каварні Ратгаус, де знайшли Т. Галіпа, що також дуже здивувався, мене побачивши. Схуд він і змарнів, так, що жаль дивитися. Казав мені о. Бон, що він сильно бідує. Не говорили ми з ним нічого, — тільки домовилися зійтися знову там о год. 20.30, і тоді поговоримо.

Макаренки мали б їхати до Італії (якщо дістануть візи, про які я сам писав до Міністерства), а Швець, із підібраним прізвищем Шевченка, здається теж мав би охоту туди поїхати...

В посольстві, як і треба було чекати, я знайшов силу народу. Але Хоменка, мого товариша з університету й факультету, не було: пішов до університету, де він далі студіює у вільний від служби в посольстві час.

Прождав я досить довго, поки прийняв мене посол Сидоренко. Він зараз же, правда, попросив йому пробачити, що примусив мене довго ждати, бо «його затримали». Він зробив на мене добре враження, — я його досі особисто не знав, — на жаль, за кожним словом повторював «розумієте»...

Як я чув людина він дуже амбітна, і тому я не повинен був робити нетактовності, якої допустився. Коли я попросив його допомогти мені в справі, задля якої приїхав, він відповів:

— Я тут, розумієте, не перший...

А я здуру підтакнув:

— Так, так, я розумію...

Він почервонів і додав:

— Але й не останній!

До мого «атташества» віднісся він досить підозріло, питав мене, хто мене призначив і де я перше був, і я, щоб його заспокоїти, дав йому мій дипломатичний пас і вповноваження на одержання коштів для місії.

Пильно роздивившись мої документи, Сидоренко почав вибачатися:

— Тут у нас є ще другий атташе італійської місії — Назаренко... Тут сидить також Антонович... Ви розумієте, я не можу розбиратися в усіх цих справах, ви розумієте...

Від Сидоренка пішов до Хв. Шевця.

В коридорі готелю Майсль унд Шанд, що служить почекальною, сидить Ол. Степаненко і ще якихось дві особи. Привітавшись із Степаненком, з яким ми були знайомі з Києва, я зайшов до канцелярії. Тут якийсь старшина, що його всі звали «пан секретар» і ще другий, високий, чорнявий, з довгим конячим обличчям за писальною машинкою. Питаю, чи я можу бачити п. Швеця.

— А вам котрого — старого чи молодого?

— Старого... колишнього Директора.

— Колишнього (?) — так і визвірилися вони обидва до мене.

— Та чи колишнього, чи теперішнього. Я щойно приїхав із Риму і не знаю ще, як властиво справи стоять...

— Він тепер на розмові з Макаренком... От прийде його секретар, ви йому й скажете, а він докладе...

— Ні, я просив би відразу передати мою картку п. Професорові, бо ми з ним особисто знайомі, і я прошу, щоб він мені призначив годину, коли б ми могли поговорити...

— А-а, в такому разі, — похопився п. секретар, — я можу передати...

Зараз же повернувся назад:

Пан Директор просить вас хвилинку почекати.

Ця «хвилинка» трохи таки затяглася, і тому я помітив, як мені здавалося, підготову до якоїсь ліквідації. На мій запит, як стоять справи в Україні, мені відповіли, що большевицькі роз'їзди вже біля Збруча, і що поляки ніби евакуюють Львів.

Нарешті в дверях кімнати Макаренка з'явилась величезна постать Швеця і попростувала великими важкими кроками до своєї кімнати. Секретар кивнув мені, щоб я йшов за ним. Біля своїх дверей Швець оглянувся і розплився в привітній усмішці:

— О, скільки часу ми з вами не бачилися!

Посідавши один проти одного і пригадавши трохи спільних знайомих та наш злочасний Київ, перейшли ми до справи. Швець страшенно здивувався, почувши, що я приїхав по гроші для місії. Підтвердивши все те, що був мені оповів Мазуренко про передачу мені місії, і згадавши, що ця ідея належала таки йому, Швецеві, він аж змінився в обличчі, коли довідався, що Мазуренко не дав місії ані копійки.

— Так як же це?! Та як же це! — якимось розгублено він повторював і здивованими очима дивився на мене. Нарешті, опанувавши себе, почав мене потішати:

— Ну, певна річ, раз ви вже приїхали, то треба буде вам виплатити... Але, клопочучись про гроші, не забудьте ж і Назаренка, якому належиться платня з місяця січня...

— Мазуренко звільнив Назаренка і наказом по місії скерував його претенсії до Директорів, що в їх розпорядженні він і досі знаходиться.

— Себто — з наших коштів? Ні, це він зовсім немудро розсудив... Ні, ні, обстоюючи бюджет місії, обов'язково вставте в нього і Назаренка... Обов'язково!

— Вставити то я можу, але ж, коли його вже звільнено, то мій голос тут мало важить.

Нашу розмову перервав секретар, з яким мене Швець зараз же познайомив: називається він Шевченко. Він відразу почав з обуренням оповідати, що в посольстві досі не здобули візи (мабуть, на того паса з іменем Шевченка).

— Це все, очевидячки, Залозецький? — питає Швець.

— Та він же! Я їм очну ставку робив, так один одне каже, а другий друге.

Коли, зрештою, секретар пішов, Швець вибухнув:

— От... скільки те нещасне посольство чистимо, а все не можемо вичистити від політиканської шантрапи...

Натякав він на Вол. Полетику, що в 1918 р. був старшим секретарем у віденському посольстві.

При прощанні він несподівано міцно потиснув мені руку:

— Бувайте здорові! Хто зна, чи вже коли побачимось...

Піймавши мій здивований погляд, додав:

— Завтра я виїду до Чехословаччини, а потім на відпочинок... Ви уявити собі не можете, скільки тут у нас роботи! Люди йдуть і йдуть за всякою справою. Скарги, просьби, інтриги, жалі... Кожному треба щось сказати. Кожного потішити... уже сил не стає...

І в величезній постаті добрячого Швеця я дійсно відчув таку безпомічність, що мені аж за серце стиснуло...

— А де тепер Михайло Сергієвич? — запитав я його про проф. М. Грушевського, щоб змінити тему.

— А він теж у Празі.

— Вітайте його від мене... Може він ще пригадає свого колишнього секретаря в Центр. Раді, — сказав я жартома.

— А якже, а якже... Певно. Я його бачитиму, і я йому скажу...

— Отже, їдьте здорові! Доброго вам спочинку! Сподіваюсь, що він не буде надто довгий...

Добрячий Швець просіяв...

Тепер до Макаренка.

Як мені порадив Швець, стучуся просто я в двері. Заглядаю — на розмові з Макаренком — Ол. Степаненко, але Макаренко, побачивши мене, зараз же запросив:

— Пан Онацький? Заходьте, заходьте, будь ласка... Ми зараз...

Але це «зараз» затяглося аж до 15 години, коли, нарешті, пані Макаренкова, хворовита жінка з жовтою церою і стриженим волоссям, почала демонстративно грюкати посудом. Завинив тому тільки О. Степаненко, що з присущою йому впертістю ніяк не хотів закінчити розмови, поки не діп'яв свого. Справа в нього була теж грошева, і її не можна було розв'язати без міністра фінансів, себто Мартоса, або Барановського. Але перший, за текстуальним виразом Макаренка, «втік» із Відня («ще в 3-ій годині вчора у нього сидів Х., і Мартос обіцяв йому розглянути його справу на засіданні, що мало бути з нами, Директорами, сьогодні вранці, а о 6-ій вранці він уже втік до Берліну»).

Через Степаненкову настирливість я не міг багато оповісти Макаренкові про свою справу, але вістка, що Мазуренко не дав грошей місії, вразила Макаренка не менше, як перед тим Швеця.

— Чуєте, яка то птиця, той Мазуренко? — сказав він, звертаючись до Степаненка, що все ще сидів тут же, — забрав собі всі гроші, призначені для місії! От і розрахуйся тепер із Мартосом!

Прикро було мені все те чути і на все те дивитися. Мав враження повного розвалу і безладдя, яке трудно було собі навіть уявити. І добрячий Швець, і цей А. Макаренко так мало підходили до тої ролі, яку були взяли на себе!

Ще я сидів у Макаренка, як прийшов до нього знову Швець, почав сперечатися зі Степаненком, розмахувати довгими руками, робити йому страшні очі, але, помітивши нарешті, що все те враження на Степаненка не робить, почав оповідати мені справу зі своєї точки зору, а Степаненко зі своєї. Дивно було дивитися на цю премилу людину з титулом Директора, і на цього старого кооператора, які, навстоячки передо мною, хлопчаком у порівнянні з ними, намагалися мене переконати, один — що Директорія зробила все, як слід, а другий — що Директорія, навпаки, дуже зле зробила, зовсім не те, що було потрібне...

Білянс сьогоднішнього дня — великий піст, бо після «засідання» у Макаренка було вже занадто пізно шукати десь обіду.

Завтра о год. 10.30 знову до Макаренка.

Місія Окопенка ліквідується, і місія для військово-полонених на чолі з Коссаком, а в тому і Ніна, більше грошей не одержить.

Того самого дня ввечері

Даремно ждатиме мене Т. Галіп. Замість у каварні, я вже в ліжку. На дворі дощ хлющить, куди ж під ним тюпати? Досить я вже сьогодні натюпався. Та й тієї каварні поночі я напевно не знайшов би. Ходив шукати її о год. 17 та й то не знайшов. Зайшов натомість до садку Ратгаусу, де ніби збираються українці і грають у карти. Дійсно, в карти там грало чимало люду, але знайомих між ними не було. Випив дві філіжанки кави з молоком і двома хлібчиками. За це заплатив 25 корон. Повечеряв у своєму готелі «Гольденес Лямм» (тут ми жили з Ніною в 1919 р.) і заплатив за вечерю 71 корону. Отже треба рахувати, що життя в Відні коштує приблизно 300 корон на день. Це далеко дорожче, ніж в Італії. Та кімнатка, за яку ми з Ніною платили 20 корон денно, тепер коштує 97 корон.

Портієр порадував мене вісткою, що тут кожних три дні треба брати дозвіл в поліції на продовження побуту в Відні. Сподіваюся, що для дипломатів робиться виняток...

Відень тепер дуже гарний, весь у зелені. Чи то тепер в іншому настрої тут ходиш, чи то після життя в Римі, де я звик приглядатися до кожного будинку, до кожної статуї, до кожного водограю, до кожної колонки, але тепер Відень видається мені зовсім не таким, як у перші дні нашого тут перебування. Просто не впізнаєш вулиць.

Та і населення... Треба визнати, що віденки дуже гарні, елегантні і привітні. Мимоволі дивуєшся, де, при тутешній дорожнечі та загальному нестатку, береться в них така свіжість, така чудова рожева цера. Після італійських чорнявих красунь, просто серце, — хоча й платонічно, — радіє...

Завтра отже о год. 10 до Макаренка, а о год. 17 — до В. Левинського — останнє на просьбу В. Мазуренка. Але треба виїздити заздалегідь, бо самим трамваєм, як кажуть, треба їхати годину... Треба купити бедекера, бо без пляну і книжки нічого тут не відшукаєш і ні з чого не скористаєш. Ідуть трамваї один за одним, а ти навіть не знаєш, котрий з них брати.

Написав дві картки до Ніни і листа до Ів. Ів. Мірного. Картки післав, а листа ні, бо виявилось, що забув адресу. Треба буде поспитати в канцелярії Макаренка.

Макаренко дуже здивувався моему приїздові:

— Чого ж це ви приїхали? Мазуренко говорив, що тільки на вас і можна місію залишити, а ви сюди приїхали!

Взагалі, що більше передумуєш, тим більше переконуєшся, що мої шанси тут дуже малі.

Побачимо ще кооператорів. Зі слів Степаненка і Ганицького, що теж був у Макаренка, виходило б, що й там не дуже світло... Безконтрольність, тримання громадських грошей на приватних рахунках, валюткові операції...

І всі провадять переговори з большевиками: Винниченко в Москві, Вітик, за словами о. Бона, ворог Винниченка, у Празі, есери — в Будапешті. Большевики балакають зо всіма. Що це їм шкодить?! Хоч декому це й здається дивним. — Тим часом — звичайна тактика: дівіде ет імпера!

Новий польський кабінет має нібито залишити зовсім українофільську політику і припилює заарештувати якнайбільше видатних українців. Так бодай думає о. Бон.

29 червня 1920

Моя кімнатка, ч. 83, знаходиться в кінці коридора, в глибині подвір'я. Не доходить до мене жадний звук із вулиці. Тихо. Спокійно. Затишно. Особливо після римського галасу, вечірніх серенад і нестерпних автомобільних гудків. Спав безпробудним сном.

Прийшов до Макаренка в указаній годині. Він ще не вставав. Потім мені сказали, що він мусить кудись поїхати і просить мене підождати до 12 години.

Я пішов до Августиненкірхе (сьогодні ж Петра і Павла), прослухав там чудовий концерт, оглянув пам'ятника Христині творчості Канови, якого твори я вже мав нагоду бачити і в Римі в соборі св. Петра та в галерії модерного мистецтва. Там біля майдану «дель По-

польо» в вузькій вуличці була й його студія, що її відвідують туристи.

Прихожу знову до Макаренка. Просидів до год. 13, а тоді службовець канцелярії, — той, з довгим обличчям, — прокашлявшись каже мені:

— Мабуть, пан Директор сьогодні вже не прийде, — щось його, видно задержало. Ви б краще завтра прийшли. Однаково ж у Відні Вам треба буде ще кілька днів затриматися...

Я трохи посердився, але — що ж поробиш? Добре ще, що ще можна пообідати... Добре також, що дістав від Ісаченка, колишнього Супрунового помічника адреси нашого посольства в Берліні та нашої Фінансової Комісії там же... На обидві ці адреси вислав Ів. Мірному листи експреси... Вчорашнє враження, що всі тікають і ліквідуються ще посилювалося.

Того ж дня ввечері.

О год. 14 поїхав до Левинського з листом від В. Мазуренка, який запитував, чи зможе він зайняти те помешкання, про яке у них була мова, а також поручав Левинському мене, як людину, «якій він цілковито довіряє...»

Левинського я особисто не знав. Знав лише, що він користується великою повагою в есдеків, як ідеолог-теоретик. Живе він в Ляйпці, передмісті Відня, на вулиці Ягдшльоссгассе 25. Виїхав я до нього рано, бо говорили, що до нього треба було тільки трамваем їхати цілу годину, а там же, мабуть, треба йти ще й пішки... та ще поки розшукаєш. Але на щастя, чи на нещастя, трамвай ч. 59, яким я їхав, підходить до самої Ягдшльоссгассе, і о год. 15 я був уже на місці.

Ляйпц — дуже гарна місцевість, що вся втопає в садах. Просторі вулиці, обсажені деревами, тягнуться між садами, серед яких не дуже часто трапляються хатки, — наче наше колишнє гарне губернське місто. Тихо. Спокійно.

Вілля, в якій живе Левинський, зовні дуже гарна, я сказав би навіть — аристократична. Вона знаходиться майже в самому кінці вулиці. Не знаючи, що з собою робити, що приїхав заскоро, я зробив кілька зайвих кроків і опинився перед величезним пустирем, вкритим зеленою травою. На обрію чорніли гори, вкриті лісом; ліворуч йшла стежка через пустир до гарної, видно нової церкви в готичному стилі, що тут панує... Вирішив оглянути церкву.

Поки перейшов пустир, добре утрівся: від трави дуже парило.

Із сходів церкви чудовий краєвид на Відень і околиці. В самій церкві, досить скромній, мою увагу привабили якісь герби на стінах. Придивившись ближче, зрозумів, що то все були герби цеховних, чи ремісничих організацій. Різнокольорові шиби в вікнах були зроблені, як голосили написи, коштом чито окремих робітників, чито їх

професійних організацій: одне вікно було зроблено на кошт пекарів, друге власників гостинниць. Освячено було церкву в 1904 р., а як вона називається, так і не довідався, бо не було в кого спитати... Завтра обов'язково мушу купити бедекера.

Походивши ще трохи, повернувся до вілли Левинського.

Перше, що мені кинулося тут в вічі — був якийсь жебрак, що сидів кроків на п'ять від воріт вілли і ніби збирав милостиню. Не знаю, чи то я був романтично настроєний, але його присутність тут мене дуже вразила: місцевість тут зовсім безлюдна, і яку ж милостиню міг він тут зібрати? І тепер він досі тут сидів.

Та тепер, крім нього, був ще якийсь чоловік років 30—32, мужнього вигляду, вбраний по спортсменському. Він стояв на подвір'ї і стукав пальцем у заскляні двері.

Дзвінок був у воріт, і я, подзвонивши, теж увійшов на подвір'я.

Незнайомий зараз же звернувся до мене по німецькому:

— Що ж тут нема дзвінка, чи що?

Говорив він добре, але з якоюсь вимовою, що виявляла в ньому чужинця, і він здався мені москалем.

— Як нема? — відповідаю. — Ось тут, у вороттях...

— Ах, у вороттях...

Він зараз же хотів бігти до нього, але я був ближче і, хоча шойно вже раз дзвонив, подзвонив удруге.

Нараз відчинились двері і вікно на другому поверсі. Чийсь поде-нервований голос закричав, що зараз двері відчинять, але вони вже були відчинені, і ми зайшли до середини.

З передпокою сходи йшли нагору і додолу. Із сходів на першому поверсі йшло трое дверей: одні до їдальні, другі, очевидно, до вітальні, а треті ще до іншої кімнати, призначення якої я не міг угадати. Обстановка в них була багата й зі смаком підібрана. В їдальні виставлено срібний посуд, на стінах по кімнатах і вздовж сходів сила-силенна дорогоцінної зброї, ловецьких трофеїв, малюнків... Як на теоретика української соціал-демократичної партії, а тепер, як я довідався, й члена закордонної групи української комуністичної партії, зовсім не погано.

На першому поверсі, — який я тільки й бачив, та й то тільки через двері, — ніхто не живе, — тут, мабуть, житимуть Мазуренки. На другому поверсі живе сам В. Левинський.

Всі ці враження склалися в мене трохи згодом, бо в перший момент не було на те часу: тільки ми ввійшли, як служниця відчинила нам двері, попередила нас, що «пан» (герр) не хотів сьогодні нікого приймати, і якщо справа не занадто поважна...

— Дуже поважна, дуже поважна, — перервав її мій «колега» і побіг відразу сходами нагору.

Тут двері на другому поверсі відчинилися, і той же нервовий голос загарикав по німецькому:

— Дзвонять, дзвонять, а ви ніякої уваги не звертаєте!

Служниця хотіла виправуватися, але це їй не вдалося.

Я залишився долі, не знаючи, що далі робити. Я не бачив того, хто гарикав, і він мене теж не бачив. Але нараз почув, як той же голос, знизившись тонів на десять, звернувся до мого «колеги»:

— Ви — пан Онацький? Заходьте, заходьте...

Той йому щось відповів (здається, теж по українському), але в усякому разі не сказав, хто він, і вони зайшли до середини. А я не встиг озватися і закричати, що Онацький — це я...

Що ж його тепер робити? Не пертися ж нагору, як мій попередник... Та й зрештою, хто його знає, що то за птиця...

Питаю служницю:

— Пан Левинський дуже занятий?

— Ні, не занятий, але хворий. Мусить лежати в ліжку.

Оце в добрий час приїхав до Відня! Куди не сунешся, той або виїхав, або виїздить, або збирається виїхати, або, бачте, хворий!

То це — був голос Левинського, голос людини, яку стягнули з ліжка? А може — то був голос якого його товариша при ньому? В усякому разі то був досить неприємний голос...

Потовкся я трохи на першому поверсі, заглядаючи в двері його кімнат і чекаючи, поки мій попередник скінчить свою «поважну справу». Служниця зараз же кудись зникла, і я залишився сам-один. Врешті вирішив відшукати її і передати нею картку Левинському, щоб він бодай знав, що я тут...

Пішов сходами додолу. Повештався поміж кількома дверима, нікого не знайшов і вернувся назад. Хотів був подзвонити на служницю, дивлюся, а той «жебрак» уже змінив свою позицію: то був біля воріт, а тепер знаходився вже якраз проти воріт на другому боці вулиці, — певно, щоб бачити краще обличчя тих, що виходять. А може звідти видно щось і на другий поверх?

Я пішов знову сходами додолу. Заглянув в одні двері — нікого. Заглянув у другі... Бачу, сидить моя служниця в досить порожній кімнаті, просто на столі... Що вона там робить?

— Вибачте, панночко... — покликав я.

Вона зараз же злякано вскочила, і тоді я побачив, що вона — плакала.

Але я, роблячи вигляд, ніби нічого не помітив, попросив її занести мою картку її комуністичному панові. На картці я попросив вибачити мені, що приїхав скорше від умовленої години (було вже 16.30) і просив мене прийняти.

Хвилину через дві вийшов мій попередник, досить похмуро на мене подивився і, не відповідаючи на мій уклін, пройшов далі.

А через хвилинку вийшла й служниця і голосом, в якому ще тремтіли недавні сльози, повідомила, що її «герр» просить його вибачити, бо у нього тепер 38 ступнів гарячки (не так-то вже й багато? чи я не дочув добре тої цифри?), але, якщо я маю листа від В. Мазуренка,

то щоб був ласкав йому його передати, але прийняти він мене тепер, на жаль, не може...

Не знати, чи на нього так розмова з моїм попередником вплинула, чи офіційний титул на картці «аташе місії», чи може дійсно так хвороба натиснула, — не хотів я собі над тим голову ламати, зараз же віддав листа, написав на картці свою адресу і дописав, що Мазуренко просив про скору відповідь, особливо в справі помешкання, бо від цього залежить, коли він переїде до Відня...

І з тим пішов.

Заїхав до о. Бона і не застав його дома. Залишив йому в портієра тютюн, що передав йому через мене Карманський, і картку.

Відвідав дві церкви, і в тому Вотівкірхе, таку чудову зовні і таку нецікаву в середині.

Не пам'ятаю, хто, здається Іп. Тен, пишучи про Санта Марія Сопра Мінерва в Римі, єдину там готичну церкву, зазначив, що готика Римові не надається, бо, коли входиш із вулиці, залитих соняшним світлом, в готичну церкву, вона здається занадто темною. Ці всі колони, склепіння, луки замість збирати світло, як на півночі, тільки його задержують. Але якщо це вірно щодо Риму, повинно бути й щодо Відня. А мені здається, що тут річ зовсім в іншому. Італійці просто не здатні до довгого споглядання, до самовглиблювання до зосереджування в собі, — їм потрібна яскрава зовнішність, гра барв і форм. А німець, як приходить до церкви, поринає в свій внутрішній світ, вглиблюється в себе, згадує поповнені гріхи і думає над ними. Для цього так гарно надається сутінь готицьких церков, де ніщо вас не розважає, де всі обриси й контури зливаються, тонуть у сутині і залишають душу вільною від зовнішніх вражень. І тільки піднісши очі, бачиш яскраві плями вікон, на яких барвисто вимальовано все те, про що ви щойно думали. Потім — ця чудова музика, виконавців якої ви не бачите, цей урочистий голос високо-освіченого проповідника, ні обличчя якого, ані форм тіла в сутені не розглянеш, — все це чудово пасує до готицької церкви і до німецької вдачі.

З Вотів-Кірхе — до каварні «Герренгоф, де ніби теж збираються українці, головню лівої орієнтації. Просидів тут від 19 до 21.30 і — нікого з знайомих не бачив.

В балянсі сьогоднішнього дня — самі невдачі.

30 червня 1920

Чекаючи кави та черевиків, що їх тут на ніч виставляють за двері, щоб їх почистили, нічого іншого не можна робити, як тільки писати. В Римі останніми часами мало писав, бо багато читав, а тут покищо нема чого читати, то мимоволі берешся за перо... чи олівець... Але ось принесли і каву, черевики. Перериваю...

Після сніданку пішов до посольства і зразу ж — до Хоменка. Він зустрів мене дуже радо. Захоплюється своїми університетськими студіями. Вже пише дисертацію. Він мав при собі папери з київського університету, і тому тут йому зарахували все, що було там пророблено спільного в програмі. В посольстві за свою службу одержує тільки 6.000 корон і скаржитися, що цього мало. Дійсно, в порівнянні з іншими платнями, його платня мала, але на життя вистачає.

Хоменко познайомив мене з Штефаном, кол. міністром пошт і телеграфу, і я взяв у нього адресу М. Чечеля, кол. мого товариша по секретаріату Центр. Ради. Він живе так далеко, десь у пансіоні Деблінг, що я, мабуть не наважусь туди їхати, а відвідаю його завтра в ОЦУКСі, де він працює. Штефан виїздить цими днями до Берліну, і я йому, мабуть передам листи до Мірного і Мартоса.

Хоменко живе на Гаммерлінгспляц 4/7 на розі. Просив мене заходити до нього і дякував мені за книжки (лібретта італ. опер, про які він мене просив), що я йому привіз із Риму. Дав я йому і по одному числу італ. журналів «Ля Донна» і «Іль Гранде Мондо» зі статтями на українські теми. Через секретаря посольства М. Троцького передав по одному числу цих журналів і Сидоренкові. Троцький здається, хотів мати їх і для себе, але в мене вже не було зайвих.

Хоменко повів мене до Залозецького. Це — ще зовсім молода людина, враження від нього — ні це, ні те... Поставив він мені на двохмісячне перебування в Відні і підтвердив, що до дипломатів усякі поліцейські обмеження не застосовуються. Мені не треба клопотатися кожних три дні про продовження дозволу.

Прийшов Троцький і повідомив мене, що мене хоче бачити Макаренко.

— Бажання бачитися у нас, здається, взаємне, — відповів я, — але ані я, ані він ніяк його здійснити не можемо...

Троцький здивовано подивився на мене і суворо промовив:

— Так підіть до нього!

— А ви думаєте, що я не ходив? Тільки діждатися не міг... Та зараз знову піду.

На сходах директорського готелю зустрічаю сотника Гуру і того другого з конячим обличчям:

— А ми вже звідси перебираємося...

— На приватне помешкання.

— А пан Директор?

— Він у себе дома... Та ви заждіть, ось ми хвилин через десять повернемося.

Але пройшло довгих півгодини, і я, втративши терпець, хотів уже післати кельнером картку, але той відповів, щоб я краще ще трохи підждав у сусідній кімнаті (недавній канцелярії), бо вже вчора було повішено картку, що всі прийоми відмінюються, секретарі оце пере-

їжджають на приватне помешкання, Директор Швець виїхав, і, певно, скоро виїде і Макаренко.

Нарешті повернулися секретарі. Виявилося, що у Макаренка сидів полк. Є. Коновалець, з яким я досі не був знайомий.

Прождав ще трохи часу і познайомився з д-ром Різниковим. Цей хоче їхати до Італії, але не має грошей і в залежності від того, чи їх одержить поїде або ні...

Дивна річ! Секретарі писали якийсь папір до Місій Військово-Полонених в Італії і посвідчення, що д-р Різників дійсно головно-вповноважений Українського Червоного Хреста... А між тим, пригаду, бачив я в «Волі» якийсь лист від Українського Червоного Хреста за підписами, здається, Окопенка, Холодного та ще когось, що д-р Різників — ніякий вповноважений! Треба спитати Хоменка, він, мабуть, має «Волю». Д-р Різників сказав, що прийде до мене о год. 15. Чого? Не знаю.

Нарешті вийшов Є. Коновалець. З цікавістю потягнув я на нього, бо в Києві не приходилося з ним зустрічатися, і був здивований, побачивши зовсім ще молоду людину, років 30—35. Обличчя в нього, правда, енергійне, вольове, сухе, засмалене, але, на загал, я чекав чогось більш імпозантного...

Сотник Гура запросив мене до Макаренка. Пан Директор із захопленням розглядав штани, що перед ним тримав якийсь інший пан, мабуть, кравець. Запросивши мене сісти, Макаренко ще довго перегортав штани на всі боки, міряв-приміряв і, нарешті, покинув і почав зводити з кравцем рахунки, але перервав і, побачивши в мене бюджетовий розклад місії, взяв його і почав розглядати.

— А ви, здається, гадячський? — запитав він мене несподівано.

— Властиво, глухівський, бо народився в Глухові, але мій батько, як і загалом усі Онацькі, гадячський, бо походить із Хоменківського хутора, біля с. Борок під Гадячем.

— Знаю, знаю... А як звали вашого батька?

— Дометій.

— ... А я вчився в Дам'яна.

— А це мій дядько... властиво дід, та ще й двосрідний... Мій батько теж був учителем і завідував чотирьохкласовою школою в Глухові і в Кам'янці Подільському.

Перейшли до бюджету.

— Так Мазуренко таки дійсно нічого місії не дав?

— Нічогосіньки... Властиво, коли він приїхав із Відня, ми були насіли на нього, бо якже, мовляв, так — поїхав по гроші для місії, а привіз тільки для себе, а він це з'ясував таким чином, що, довідавшись про поновне призначення Антоновича і не бажаючи мати з ним нічого спільного, та знаючи, що Антонович має одержати гроші для місії, клопотався тільки про себе. Вже в день від'їзду довідався він, що Антонович відмовився, але було вже пізно... Він, правда, говорив, що Мартос приобіцяв вислати гроші і для місії...

— А та хто вже там вишле! Кожний про себе дбає. Ось бачите, як Василь Петрович уміє добре про себе подбати! Чести у нас, чести національної немає! Кожний тільки й пильнує, щоб собі щось урвати...

Я мовчав. Та і що міг би я говорити?! Тим більше, що тут же у стола сидів кравець (Савула?).

— Ну та добре! — сказав Макаренко. — Я цей бюджет підтримаю. Що ж робити?! Треба тільки подождати, щоб приїхав Барановський. Без нього я нічого не можу. Мартос уже заявив по банках, що він більше не урядуеть, та й однаково нічого не міг би видати... хібащо там, у Берліні залишилися які кошти... Вам і посол говорив, щоб ви післали телеграму Мартосові?

— Так... але я не посилав. Я вислав два листи-експреси Ів. Ів. Мірному, щоб він там переговорив із Мартосом, бо Мірний мене добре знає...

— Ви післали і бюджет?

— Ні... Я ж не міг залишитися без нього. В дорозі міг би і пропасти...

— Так, так... Посол Сидоренко сам післав Мартосові телеграму в цій справі.

— А-а, — здивувався я. — Це добре.

— Ви мені залишіть відписи бюджету й штатів, — мені буде легше їх підпирати... Але, розуміється, без міністра Барановського я сам нічого не можу вдіяти.

— А як же мої подорожні? Добові?

— Про це вже будете з міністром говорити, бо я нічого не можу...

— А, може, через посольство?

— Ні, і посол в цій справі нічого не вдіє... треба ждати!

— Але в усякому разі я можу, значить, рахувати на вашу підтримку?

— Розуміється, розуміється...

Я подякував і став прощатися, але Макаренко мене трохи затримав:

— Нам треба було б ще поговорити про вашу службу в Італії...

— Дуже радий. Я й сам хотів зробити вам доповідь про становище нашої місії і взагалі про стан нашої справи в Італії в зв'язку з загальною політичною ситуацією...

— От і добре! Так ви приходьте до мене ввечері... Наприклад, завтра ввечері... так годин о 9.

— Дуже радо.

— Ну, будьте здорові! — і він знову поринув у рахунки з кравцем.

Я зайшов до канцелярії, віддав бюджет і штати, щоб з них зробили відписи, і з тим пішов. Купив серію карток із краєвидами Відня за 32 корони і вислав дві картки Ніні, а одну Чехівському.

1 липня 1920

Не діждавшись вечора сповіщених відвідин д-ра Різникова, я пішов до Хоменка і дійсно знайшов у нього комплет «Волі». У числі з 17 квітня є лист до Редакції, в якому між іншим сказано:

«... Повновласті в справах полонених, з якими виїхав із Києва минулим літом п. д-р Резніков, були скасовані Зібранням Організаційного Комітету Українського Червоного Хреста 3 жовтня 1919 р. У числі всіх інших, до попереднього речення виданих, за винятком повновластей д-ра Холодного й д-ра Окопенка, про що Головною Управою Українського Червоного Хреста письмом з 5-го листопада 1919 р. ч. 60 повідомлено, для виконання й оповіщення місцевих Червоних Хрестів. Тому при своїй діяльності д-р Резніков посилається на ці повновласті й іменувати себе головноуповноваженим не має права...». І тому, у відповідь на деякі до нас звернення й запити, ми примушені повідомити суспільство, що діяльність д-ра Резнікова треба вважати цілком самостійним виступом, з Головною Управою У.Ч. Хр. не скоординованим і тому за агенди його Головна Управа У.Ч. Хр., тут за кордоном наше Бюро, — ніякої гарантії, ніякої відповідальності на себе не беруть. Підписали Гвоздович, д-р Б. Матюшенко, д-р Холодний, д-р Окопенко. Д-р Матюшенко голова Зак. Бюро У.Ч.Хр., а д-р А. Окопенко — член його і уповноважений.

Знайшов я у «Волі» й інші цікаві речі, що мають відношення до моєї теперішньої акції в Відні. В числі з 12 червня видруковано телеграму нашого міністерства зак. справ за підписом М. Багринівського, в якій, одночасно зі складом нового уряду УНР, повідомляється й що — «на основі закону від 21 травня анулюються повновласті, що були дані членам Директорії — Швецьові і Макаренкові — в листопаді, і признано необхідним їх негайний поворот на Україну. Це розпорядження було сповіщено офіційально членам Директорії і всім нашим місцям.

Варшава 2 червня».

Так от чому Швець потребує відпочинку! Не дурно мені здалося, що в канцелярії членів Директорії відгонить ліквідацією. Але ж який вдатний момент вибрав я (та чи я вибирав? !), щоб приїхати сюди на полагодження справ нашої місії!

У «Волі» з 25 червня повідомляється, що «місцеве українське посольство одібрало дипломатичний паспорт у С. Вітика, який із паспортом міністра УНР в справах Галичини їздив за кордон і агітував проти українського уряду. Посаду того міністра було скасовано ще восени минулого року».

Це — відповідь на його «радіо-телеграму» в «Боротьбі». Давно пора.

Від Хоменка пішов до Історичного Музею. Були відкриті саме ті відділи, що я їх ще не бачив — єгипетської та римської старовини.

Музей дуже багатий, і хоча кожний відділ, взяти окремо, не визнається великою кількістю речей, ані їх різноманітністю, проте всі вони, разом узяті, дають таку кольосальну кількість заль, що я вспів оглянути хіба половину.

Тільки повернувся додому, полежав трохи, розгорнув бедекера на Австрію, що його придбав за 92 корони, як хтось постукав у двері. Відчиняю — о. Бон!

— А-а, ви таки дома! — радісно вигукує він. — А, мені швайцар сказав: «Нема! Ждали, ждали та й пішли». (Так я наказав сказати, коли б прийшов д-р Резніков). Думаю, що воно за знак? А потім догадався, що ви, мабуть, когось іншого ждали... Хотів уже залишити картку, коли швайцар подивився, що нема вашого ключа: «Мабуть, каже, вже дома, бо ключа нема».

— Так, дійсно, я ждав одного відвідувача, але він не прийшов. Дуже радий вас бачити замість нього.

Отець Бон завжди має багато новин. І з того, що він мені оповідав, я тільки дивувався, як у цьому Відні ті новини швидко розходяться. Він уже знав, що Швець поїхав, що канцелярія Директорів вже не працює... Говорив, що Хр. Барановський скоро буде в Відні, і до Відня їде й другий міністер — Тимошенко. З дрібніших спліток запишу щось пізніше, бо хочу скопіювати листи В. Левинського, що він мені прислав сьогодні рано за посередництвом Малиновича, а той — посильним.

«Вельмишановний Добродію! Вкладаю в цього листа відповідь для В. Мазуренка. Не знаю, чи Ви їх повезете з собою, чи вишлете поштою. В кожному разі дуже й дуже прохаю Вас з ласки своєї (? С. О.) задепешувати йому такі слова: Приїздіть негайно без служниці. Левинський».

Постскриптум. Я дуже вибачаюсь, що в середу не міг Вас прийняти. Але я був хворий, гарячка 39, зараз мав прийти лікар. Він і дійсно прийшов. З пошаною В. Левинський».

«Для тов. В. Мазуренка.

30. VI. 20.

Вельмишановний Товаришу! П. Онацький передав мені Вашого листа. Відповідаю Вам телеграфічно, а тут додаю кілька слів. Отож приїжджайте якнайскорше. З двірця можете їхати просто до мене. Кухарку неможливо брати з собою. І про це балакав із тою, що є тут. Я сказав їй, що вони можуть бути обое. Відповіла, що вона зразу забирається. Я до певної міри залежний від неї. ВВ (Волод. Винниченко? С. О.) сказав мені, що на неї можна покладатися й цілковито вірити. Кухарка вона не дуже, а до того розпещена. Але з огляду на те, що вона пильнує речей, мусить тут лишатися (до 15 сентября). Від ВВ не було ні з Москви, ні з України нічого. Ви, мабуть, одержали глупий лист від Д-а, але на нього не зважайте. Щиро вітаю. В. Левинський».

За телеграму Левинського до Мазуренка заплатив 80 корон та за лист — експрес 6 корон.

Одержавши листа від Левинського, пішов до канцелярії Директорів, щоб забрати штати й кошторис місії, які я залишив там для переписання. Але в канцелярії — нікогiсiнько! Столи, стiльцi попервертано. Кажуть: виїхали. Куди виїхали? Невiдомо.

— А чорт би вас побрав!

Постукав у двері до Макаренка.

Тихо. Нiхто не вiдповiдає.

Вiдчиняю двері, заглядаю. Макаренко щось пише за столом. Побачив мене:

— Прошу, прошу...

— Вибачте, що вас турбую, але я вчора залишив папери в канцелярії, і тепер трохи схвилювався, побачивши, що нiкого вже немає...

— Та то нiчого! Ви не турбуйтеся. Папери ваші тут у мене. Ось приїде машинiстка і тут у мене й перепише. А! то це ж просто злочин платити за кiмнати понад 300 корон, коли тут же пiд боком можуть платити по 75 корон...

Що правда, то правда!

Я вже хотiв вибачитися та й пiти собі, але Макаренко усадовив мене на стiльця.

— Як же там у вас справи? Чи може там у вас бути й без посла? Може його й не треба?

— Трудно сказати... В Італії йде тепер рiшуча боротьба проти соціалiзму засобом його ж зброї, себто, шляхом досить лiвих реформ для опанування маси. Уряд в усьому нiби потурає соціалiстам, а насправдi йде всiєю парою проти них... Але тому саме урядові не охота дрочити большевикiв, що мають великий вплив на італійських соціалiстiв, і робить кроки для порозумiння з ними. В такiй ситуації ледве чи той чи iнший наш посол багато заважив би на справах...

— Так большевики в Італії дуже сильні?

— Досить сильні... Італійська соціалiстична партія, єдина з усiх соціалiстичних партій Європи, приєдналася до Третього, Московського, Інтернаціоналу і провадить завзяту комуністичну пропаганду. Вона найчисельнiша в парламенті, і, як на неї вважають, показують такi факти, як вiдмовлення Італії вiд протекторату над Албанією, конфіскація воєнних прибуткiв, що мала внескiдливити занадто гострі напади соціалiстiв на уряд, що він, мовляв, протегує рiжним доробкевичам, спекулянтам на людській крові тощо. Нiяка наша дипломатична акція в великому розмiрі тепер неможлива, — вистачав би технічний персонал для пiдтримування зв'язкiв, для пропаганди та інформації та iнформування нашого мiнiстерства про розвiй подiй і загальну ситуацію...

Потiм заговорили взагалі про політику, і Макаренко знову пiдкреслив занепад у наших людей національної честі:

— Ні, воно так не годиться! Ну, я ще розумію — есери... вони теж ідуть на порозуміння з більшовиками, але без застережень; вони ставлять свої умови говорять про державність... Правда, і у Грушевського проскакує іноді автономія, федерація... А це ж нас принижує. Все ж у нього це не так, як у Винниченка. Цей просто: «Під вашу високу руку!» Хіба ж так можна?! Де ж честь! Де національна честь? От і Вітик і собі виступив... Миритися так миритися, але коли вони хочуть зробити з нас колонію, то так сказати їй треба... Якщо вести переговори, то під контролею всього світу! Адже провадять вони до миру і з Грузією, Естонією... А з нами — ні! Чому? Бо в нас чести нема! Нема власної лінії. Хитання якесь. Нема в нас державних людей. Чому це так, що у чехів є Масарик, у поляків Пілсудський, а у нас — нікого нема? Три кандидати на престол і — більше нічого. От Грушевський... і міг би бути, так не вдержався. У це своє германофілство (? Є. О.) вдався... Ще тоді, при німцях, як він уже сидів у підвалі, приходив я до нього і ще дехто... Зробімо, кажу, антантську групу, пішлемо, заявимо, що ми тут не при чому, що над нами вчинено грубе насильство... Так ні! Німці та й годі! Та які, кажу, німці... Це ж уже місяць червень, скоро вони полетять так, що й ого-го! Ні, вперся старий... Кандидати на престол, і всі один проти одного...

Потім прийшов Сидоренко і запросив мене до себе завтра на год. 10.

Почув я, що має незабаром прийти й барон М. Василько, — отже має бути якась нарада, треба забиратися.

Правду кажучи, я вже тричі поривався йти, але Макаренко все затримував, і останніх 20 хвилин ми вже проговорили стоячки... Запрошував ще до його заходити. Віє, мовляв, від мене трохи іншим духом, як від усіх тутешніх українців, і Макаренкові, — та й іншим, — цікаво довідатися від мене щось нове і випробувати на мені власні думки...

Від Макаренка пішов у банк, де, після довгих митарств, одержав свої 22.222 корони, які купив був у жовтні 1919 р. за 2.000 шв. франків. Ото ще дурість була!

З банку поїхав до ОЦУКС-у шукати М. Чечеля.

ОЦУКС знаходиться на IV чи V поверсі досить негарного будинку при Кайзер-Йосифштрассе 25. Була там якась важлива нарада, і Чечель був на ній зайнятий. Я, застряг в передпокою, досить маленькій непоказній кімнатці, вже думав, чи не зайти іншим разом, коли нараз чую:

— Доброго здоров'я!

Дивлюся, а в дверях за мною Макар Кушнір, гладенько виголений без бороди, яку я колись у нього бачив, рожевий, осміхнений в сіренькому вбранні. Я знав, що з Парижу, де він був у нашій Делегації, він поїхав до Відня, читав тут доповіді, писав статті в «Волі» під псевдом Якименка, але не знав, що він і досі тут затримався, —

тому був дуже радий його побачити після півтора року такого відмінного у нас життя.

— Ну, де ж ви, що, як?

Пішли в коридор, посідали біля вікна. Запитів була безліч. Кушнірові було про що оповідати, і він це охоче робив, отже час летів непомітно, і я вже ані скільки не шкодував, що в ОЦУКС — і йшла якась нарада, і що, може бути, я не побачу Чечеля.

Коли йде Штефан. Поздоровкалися.

— Ви, панове, може, когось дожидаєтесь, то скажіть, я зараз же передам, бо без того трудно вам було б когось побачити...

— Мені треба Ганицького, — сказав Кушнір.

— Його тепер тяжко викликати, бо дуже зайнятий і необхідний, — заважив Штефан.

— А мені Чечеля, — сказав я.

— Те саме можна сказати й про Чечеля, — посміхнувся Штефан. — Може, я їм просто передам, що ви їх хочете бачити, і вони вам призначать час і місце...

— Отак найкраще, — разом погодилися ми.

Через деякий час прийшов Ганицький і призначив побачення на 17 годину, що з 18 він уже має бути знову дуже зайнятий, а потім прийшов і Чечель.

Побачивши Кушніра, він здивувався:

— Як? То ви вже повернулися?

— Та я не доїхав...

— Чому?

— Далі від Варшави не пускають, а мені не було чого їхати до Варшави, то я трохи повештався в Пресбургу та в Празі та й повернувся, як бачите...

— Гм... Отже, ви залишаєтесь далі у Відні?

— Ні... Думаю їхати до Букарешту.

— Хіба через Букарешт можна проїхати?

— Ні... там можна трохи просидіти. Мене Мацієвич запрошує на радника, на місце Чопівського, що йде на голову торговельно-промислової комісії. Ми з ним так умовилися, що, коли я не зістанусь в Україні, бо тоді — це було 1-го червня — про це ще можна було говорити, — то поїду до нього.

— Так, так... Ну, вибачайте, панове, мушу йти, а з вами, — повернувся він до мене, поговоримо сьогодні, якщо можете, в Герренгоф о год. 19, — він дав мені картку, на якій рівним чітким письмом було написано адресу й годину побачення.

Чечель зовсім не змінився з того часу, як ми востаннє бачилися з ним у Швейцарії... Трохи сухуватий, точний навіть педантичний, — проте в товариських взаєминах дуже симпатичний. Він має особливо симпатичну посмішку, що нараз ніби освітлює все його обличчя.

Ми з Кушніром пішли обідати в Ратгаус Келлер, бо там, казав він, дешевше. Але, не знайшовши вже звичайного обіду, що йде за 30 корон, та захопившись чудовим вином, заплатили по сотці. До цікавих оповідань Кушніра думаю ще вернутися...

2 липня 1920

Господи, скільки треба записувати! Не знаю, з чого й починати, чи з Кушнірових оповідань, чи з побачення з Сидоренком... але в усякому разі багато чого прийдеться проминути.

Отже, вкортці, і не в порядку розмови, а в порядку окремих питань, що виринали зовсім несподівано, внаслідок несподіваних асоціацій ідей підчас жвавої бесіди.

— Якже вам жилося в Парижі? — запитав я.

— Перше, досить приємно, а потім... Почалася така катавасія в нашій Делегації...

— Але все ж, мабуть, досить весело? У Парижі ж є де позабавитися. Мені Ісаєвич дещо оповідав, як був у Швейцарії.

— Дещо, певно, і я бачив і знаю, але загалом, я жив дуже скромно. Поселився я зі старим Шелухиним та Тимошенком. Мали свою куховарку. Отже жили «по сімейному». З Ісаєвичем було інакше. Він був зійшовся з Біликом... Знаєте Білика, що був ніби делегатом українців США в нашій делегації? Виявився першорядною каналією... Отже, Ісаєвич лазив із ним по всіх усядах. Той мав американські долари та ще франки... Правда, одного разу й я, по виході з театру, де були в великому товаристві, попав був в історію... Зайшли до якогось ресторану, сидимо, вечеряємо в окремому покої, коли нараз ввалюється гурма дівчат, голих, напівголих... До мене теж присікалася одна. Я їй кажу, щоб зо мною краще часу не втрачала, — не слухається. Коли приходить і господиня: — Вибирайте! — Я заявив, що вибирати не буду, бо попав сюди зовсім несподівано, а трое з товариства таки вибрали, пішли... Я ж, влучивши зручну хвилинку, ганебно втік... В Парижі таке легко може трапитися, але я вже вдруге до таких ресторанів не заходив.

— Як же там Щ...

— О, то теж гусь... безпринципна людина... вроді Севрюка. То був разом із усіма нами проти тишкевичівської «політики», і меморандум разом із нами підписав, щоб Тишкевича забрали, а потім, коли Тишкевич взяв гору, слізно просив його, щоб «простив», бо він, мовляв, помилявся, його затягнули і т. д. А найголовніше він постачає французам інформації про наших людей і тим сильно шкодить. Після Люцернської конференції схарактеризував Матюшенка й Дідушка, як большевиків, і їх не пропустили назад до Франції. Про Ісаєвича дати інформації спізнився, і той всів повернутися до Парижу, але піз-

ніше всетаки написав, що Ісаєвич — большевик. Про Шелухина він дав характеристику, що той германofil і з большевицькими тенденціями. Коли його спитали, чому майже всі члени Делегації її покинули, то він відповів: — Бо вони германofіли і польонофоби!

Сидоренка Кушнір схарактеризував, як «хитрого мужичка» з хлестаковською вдачею (з цією характеристикою погодився потім і Чечель).

Про загальну ситуацію Кушнір висловлювався все ж оптимістично:

Маю надію, що таки вискочимо. Поляки, здається, мають розпочати протинаступ, щоб вийти на лінію Бердичів, Житомир—Вінниця, бо інакше будуть примушені віддати Галичину.

Після обіду зі мною Кушнір пішов на побачення з якимись англійцями, — вивчив англійську мову в Парижі.

Коли я прийшов до Герренгофу, Чечель вже мене ждав.

— Я хотів з вами побачитися, — сказав я йому, — щоб ви ввели мене в курс справ...

— Вас? У курс справ? — він здивовано подивився на мене.

— Ну певно! Аджеж я просидів 8 місяців зовсім відірваний від усіх у Римі і, хоча читав часописи, але з часописів про багато чого не довідаєшся. Отже тепер використовую цю подорож до Відня, щоб послухати, що люди говорять і думають. По-перше, чи партія есерів існує?

Чечель посміхнувся.

— Розуміється, існує.

— Але чи дійсно це партія, чи тільки її лідери? Чи Закордонна Делегація має якісь зв'язки із Центр. Комітетом?

— Має. Ось я, яких днів 5 тому, дістав звідти листи. Бачите, справа представляється так: коли есери покололися, то ліві назвалися боротьбістами, а ми — центральною течією. У березні боротьбісти зникли: ввійшли в большевицьку партію Комуністів України (властиво, це російська партія), а українські комуністи, колишня партія есдеків незалежників Ткаченка, залишилися українськими комуністами і з большевиками не злилися. Есери, що були есерами, есерами й залишилися. Отже, фактично існують чотири українські соціалістичні партії — російські большевики і колишні українські боротьбісти, українські комуністи — колишні незалежники Ткаченка, українські есдеки і українські есери.

— Чи українські есери стоять за українською державністю?

— Певно... Себто ми визнаємо, що держава теоретично, як доказують большевики, може зникнути, але ми бажаємо, що це зникнення занадто ще від нас далеке, і ми не знаємо таких шляхів, якими це зникнення може піти. Тому ми вважаємо, що поки існують інші держави, для визволення українських трудових мас потрібна українська держава.

— Яке у вас відношення до державної служби? Я чув, що Центр. Комітет есерів висловився за тим, щоб есери залишалися на технічних постах...

— Автентичної постанови ми не маємо. Але я думаю, що така постановка справи цілком можлива і раціональна. Посади створено в державі не для одної якоїсь групи, петлюрівців, чи що, але для всіх, — це ж заробіток, це спосіб прожиття... Це ясно. Політичні пости — посла, міністра — інша справа, бо ми не можемо брати на себе відповідальність за урядову політику. Таку саму постанову застосовують і ті, що під більшовиками. Розуміється, це політика безсилля, але, очевидно, іншого способу тепер немає. Проте, ми маємо відомості, що — хай тільки зміняться обставини, і під наші прапори попливуть тисячі людей...

До нас підійшов Кушнір, і наша розмова пішла трохи іншим шляхом.

— Як би ви поставилися, — запитав Чечель, — до такої моєї пропозиції: чи не треба нам братися за підсумовування всього того, що було зроблено? Треба визнати, що після трьох років боротьби ми програли на всіх фронтах. Нам усім треба це широко визнати і зробити з того логічні висновки — відмовитися від дальшої боротьби і дати можливість українським комуністам, що вивісили прапор незалежної соціалістичної України, будувати ту Україну. Ми ж усі повинні піти на внутрішню роботу, намагаючись привести до об'єднання всіх українських земель від Галичини до Кубані?

— Ну, — відповів я, — якщо відмовлятися від боротьби, то треба відразу відмовитися і від Кубані: Москва ніколи не погодиться на об'єднання її з Україною.

— В її ж власних кордонах? Чому?

— Я вас не розумію... Як то в її власних кордонах? Ви ж говорите бодай про федерацію?

— Ні, ні...

— Ні, ні... Я думаю, що вже й про федерацію пізно говорити... хіба про автономію.

Ми помовчали. Зробилося якось неприємно.

— Бачите, — сказав Кушнір, — відмовлятися від нашої суверенності ніяк не можемо. Так само не можемо відмовлятися і від боротьби. Аджеж ясно, що і українські комуністи матимуть лише постільки силу, поскільки бореться Петлюра, якому треба щось протиставити...

— Це — правда! — погодився Чечель. — Але ж треба подумати про ту руїну, що зазнає Україна. Треба подумати та й ще подумати, чи не час нам усім зайнятися збереженням бодай того, що залишилося... Певна річ, Англія не помириться з більшовиками. Певна річ, вона своїми агентами намагатиметься викликати повстання, підбурювати населення і т. д., але ж ясно, що воюватиме вона з більшовиками нашими людьми й на нашій території... Чи варто нам на це йти?

На цей запит не знайшлося твердої відповіді. Ніхто не хотів бути чужинецьким агентом. Ніхто не хотів руїни своїй Україні, — але як знайти вихід із цієї ситуації, ніхто не міг сказати, бо, як твердо зазначив Кушнір, тут була в грі справа української суверенності, від якої ми не могли відмовитися. Поки большевики не визнають рації української державності, боротьба має продовжуватися.

Потім говорилося багато про наших послів, про їх високі платні, про їхнє небажання служити тепер, коли уряд не має більше грошей, а вони позбирали собі капітали. Я оповів про Севрюка, Чечель про Славинського, про Порша, Лоського...

Чечель чомусь думав, що я служив у місії Севрюка. Я обурився:

— Коли моя дружина, що працювала там звичайною машиністкою-дактилографкою, дійшла була до того, що хотіла кидати там працю, щоб не нести відповідальності — подумайте, машиністка і — відповідальність! (Кушнір і Чечель засміялися), — то як би я міг працювати у цій злощасній місії?!

Ціну Севрюкові вже всі знають. Договорилися ми, як старі приятелі, до одинадцятої години. Коли вийшли, накрапав дощ. Я пішов був їх трохи проводити, але почало так блискати й гриміти, що мусів попрощатися і поспішати додому... Але таки добре змок!

3 липня 1920

Вчора зранку був у Сидоренка. Він просив мене ввести його в курс італійської політики в нашій справі і взагалі, бо, хоч він і одержує інформації, але — «кожна нова особа додає, розумієте, щось своє, освітлює, розумієте, щось із іншого боку...».

Питав мене також, чи післав я телеграму Мартосові, як мені радив підчас першого нашого побачення. Я відповів, що волів вислати лист-експреса Мірному, щоб він переговорив за мене з Мартосом, бо Мірний мене добре знає... Сидоренко попросив мене, щоб я його зараз же повідомив, як тільки прийде відповідь:

— Бо, розумієте, я мушу про це знати... Ось тут Мартос пересилає мені якісь гроші, але тут, розумієте, різні формальності... Він же заявив по банках, що вже не урядуеть, розумієте. То, будь ласка, держіть мене в курсі діла.

Я пообіцяв і зі свого боку завважив:

— Але я надіюсь, що і ви, пане после, допоможете мені в моїй справі. Я розумію, що без вас тут ніхто нічого не може зробити... і, може бути, коли б справа з Мартосом затягнулася, то чи не вдалося б її поладнати з вашою допомогою?

— Розуміється, розуміється...

— Бо, кажучи правду, мені зовсім не хочеться тут на довго застрягати...

— Розуміється, розуміється...

Взагалі приймав мене Сидоренко дуже добре. Я йому теж з'ясував, чому в Італії тепер нема перспектив на інтенсивну дипломатичну працю, хіба тільки на пропагандивну. Джолітті, у відмінність від Нітті, ніколи симпатіями до Антанти не визначався, на польонофілість теж не хворіє, а орієнтується більше на Німеччину. Соціалісти і взагалі ліві кола орієнтуються на большевиків, праві кола, близькі до королівського двора, орієнтуються на російську білогвардійщину (королева Олена — черногорка, вихованка Смольного Інституту в Петербурзі), і ми могли б тепер спертися хіба тільки на католицьку народню партію, але ні Антонович, ні Мазуренко великих симпатій до клерикалів не відчують... Антонович занадто був заангажований в антантських колах, а Мазуренко, хоч і відомий в урядових колах, як не-польонофіл, і хоч і користується твердою репутацією серед італійських соціалістів (вустами Сидоренка перебігла усмішка), не має тепер ніякої охоти до праці...

— А що ж він хоче?

— Він хоче до Відня.

— Що йому тут у Відні робити? От кара Божя! Я все намагаюсь усіх із Відня повідправляти, а тут усе нові наїзджають!...

Вийшовши від Сидоренка, бачив я в посольстві того чоловіка, що випередив мене у Левинського. Хоменко сказав мені, що він називається Луговий. Нічого більше він про нього не міг сказати, а мені його прізвище хоча й було знайоме, ніяких асоціацій не викликає.

*

По обіді я вештався по місту. Був у Карлскірхе, в Стефансдомі та ще в деяких церквах. Які вони всі цікаві й гарні ззовні і які бідні, в порівнянні з римськими церквами, всередині! В соборі ст. Степана цікавий надгробок Фрідріха III з його різними тваринками, досить примітивними і наївними; в Августінеркірхе гарний надгробок поставив Альбрехт «найкращій дружині» Терезі замовивши його в А. Канові. Мистець вирізьбив мармурову піраміду, а в ній прочинені двері, якими йдуть у могильну темряву символічні постаті — тяжко зажурені жінки. Варто завважити цікаві барельєфи на зовнішніх мурах собору ст. Степана — дуже примітивні, наївні але тим самим і цікаві. Може бути, що і в середині собору є більше цікавих речей, але панує в ньому, як і в інших готичних церквах, така темрява, що важко щось побачити...

Пройшовся по Рінгштрассе — чудова вулиця! Мабуть, я ще не раз пройдуся по ній з задоволенням, загляну в міський парк, де ще не був, постою перед вітринами... Відень видається мені приємнішим від Риму: нема того галасу, грюкоту, вереску. Нема тут вузьеньких вуличок, в які ніколи не заглядає сонце, і де білизна, розвішана на

мотузках, простягнених від вікна до вікна, теліпається за вітром. Тут я цього ніде не бачив. І люди тут мені більш подобаються. Італійці занадто чорномазі. Жінки занадто малюються, підводять очі... А тут любо глянути: у всіх свіжі лица, без натяку на фарбу. Відпочиваєш і нервами і очима...

Дивний все ж Відень! Голодний і — веселий! Серед середніх верств суспільства, кажуть, тут страшна біда. Але вона не виявляється на вулиці. Віденці гідно ховають її в себе і, виходячи на вулицю, ніби вбирають машкеру безжурности. Кажуть, ніби чоловіки посилають своїх жінок проституватися, — до того доводить божевільна дорожнеча життя. Але цьому так трудно повірити, поглядаючи отак, очима стороннього, байдужого чужинця на цей віденський натовп, що заповнює вулиці та просиджує годинами по каварнях — за склянкою води і за часописами!

Минулого року, як ми були тут з Ніною, всі віденці ходили в чорному, — трудно було побачити десь щось барвне, веселе... Тепер найрізноманітніші барви жіночих строїв, просто вбирають очі... Але ніде я тут не бачив переборщених декольте, ані занадто коротких спідничок, ані тих яскраво-червоних вуст, що в Римі. В усьому відчувається міра і пристойність... А це ж нарід, розбитий у війні і тому мав би бути здеморалізований!

Учора прочитав я в «Мітагспост» цікаву побутову історію: натовп сусідів побив камінням усі вікна в домі одного купця, що, маючи жінку, наважився завести собі коханку... Мусіла прийти поліція і забрати й того купця і його коханку. А, як їх вели, натовп далі кидав камінням і так ганьбив їх та насідав, що поліція мусіла оголити шаблі, щоб тримати той натовп на віддалі... Цікаво, що тут натовп виступає не тільки проти «злочинної» жінки, як то звичайно буває, але й проти «злочинного» чоловіка... В Римі про подібні сценки мені не тільки не приходилося читати, а й чути.

3 липня 1920

Увесь ранок пропав у коридорах «Майсль унд Шадн». Віддав мої кошториси, щоб з них зробити копії, а тепер ніяк їх назад не можу дістати. Про Хр. Барановського нічого не чути. Від Ніни нема нічого. Від Ів. Ів. Мірного — нічого! Пішов до о. Бона — виїхав кудись днів на шість. Тим часом большевики так натискають, що, здається, нема сил, які могли б їх зупинити. Вже й Кушнір починає говорити, що «погано» (зустрів його на вулиці, ішов до посольства, збирається все-таки їхати до Румунії). Гроші тануть, як віск під сонцем. А що далі буде? Все ясніше вирисовується перспектива — сісти на піску з голими руками. Виникали пляни перебратися якось під чужим ім'ям в Україну. А Ніна? Все це — самі фантазії...

Сьогодні несподівана зустріч у музеї. Я саме кінчав оглядати чудову колекцію камеї, коли раптом почув за спиною:

— А-а, і ви тут оглядаєте?

Дивлюсь — Антонович!

Мені говорили, що він виїхав чи то до Варшави, чи то до Львова, чи то до Італії, а він тут!...

— Я тут працюю в моїй улюбленій залі, — каже він мені.

— А саме?

— В залі мініатюр.

Пішли туди і пробалакали довгий час. Виявилося, що він і далі вважає себе головою місії:

— Ніхто моєї димісії не прийняв і не хоче приймати. Аджеж у місії немає ніякого паперу про моє звільнення?

Я мусів був згодитися, що дійсно ніякого такого паперу нема.

— Ну, от бачите...

— Мушу сказати, — сказав я, — що для мене такий стан речей — несподіванка. Я власне і приїхав тому, що Василь Петрович відійшов зовсім від праці, а нам сказав, що ви відмовилися... ми ждали-ждали, а далі побачили, що ждати вже більше нічого, от Василь Петрович і післав мене...

— Чого ж ви ждали?

— Та або нового голову, або грошей, або й того й другого разом... Мазуренко говорив, що Мартос обіцяв йому негайно вислати гроші для місії.

— Нічого подібного! Мартос не обіцяв, бо і не міг обіцяти... Коли б Мартос пообіцяв, то і зробив би. У Мартоса є свої хиби: він вам скаже грубо: «ні!» і ви з ним нічого більше не зробите, але, якщо він скаже «добре!» то таки зробить. Щождо моєї «відмови», то я відмовився їхати з тими грошима, які мені давали. Справа не вийшла тому, що найшла коса на камінь: моя впертість наскочила на впертість Мартоса. От ми й розійшлися. І то — через якісь там 10.000 лір. Все хотіли заощадити коштом Прес-Бюро.

— Що ж можна заощадити коштом Прес-Бюро? — здивувався я. — Воно ж має бюджет всього на 4.000 лір.

— От власне я хотів піднести його до 10.000, а вони не давали... На мою ж думку, Прес-Бюро не може працювати з меншим бюджетом, хіба не правда?

— Ясно, справжнє Прес-Бюро не може. Ви знаєте, мої обов'язки звелися були до обов'язків звичайного референта преси.

— Отже, ми на цьому бюджеті Пресового Бюро й не зійшлися, і я відмовився. Але потім був тут Лукасевич, заступник міністра закордонних справ, — він погоджувався з моїм пляном і обіцяв провести його в міністерстві. Розуміється, там їм тепер не до того. Большевики

наступають. Та, може бути, що тепер й я сам не поїхав би, момент перед конференцією в Спа прогаяно, — післав би радника Т. Галіпа, — і він скося глянув на мене, — хай би він там у вас порядок навів... Галіпа і Пащенка (про Мако нічого не сказав).

— Так, так... це для мене зовсім несподіванка... я про це нічого не знав.

Саме тут нагодився Т. Галіп. Побачивши мене, хотів був зникнути, але Антонович успів його помітити і покликав його:

— А ось і доктор Галіп...

— Вибачайте, пане докторе, — сказав я йому, коли він з кривою посмішкою здоровкався з нами, — вибачайте, що я тоді не прийшов на побачення з вами о год. 20.30, бо о год. 20 я вже спав...

— Треба сили берегти! — саркастично завважив він.

Антонович теж посміхнувся, але зараз же сховав свою посмішку.

— Розуміється, — відповів я спокійно.

— Я ж їхав чотири дні.

— Чому ж це так? — запитав Антонович.

Так якось погано вийшло... виїхав увечері... не експресом, а звичайним поїздом...

— Чомусь усі музеї схожі один на одний, — перемінив тему розмови Галіп. Давно я вже тут не був. Треба піти трохи подивитися...

— Але ми з вами ще побачимось? — запитав я. — Я побуду тут ще трохи, а потім буду в Герренгофі...

Галіп уклонився, нічого не відповів і, видно, розлючений, що Антонович не зрозумів його наміру, відійшов.

— А був же ще один кандидат на посла, — сказав я Антоновичеві, провозжаючи поглядом Галіпа, — Гриненко...

— Гриненко?!

— Антонович був досить неприємно здивований.

— Так, Гриненко... Мені казав це Макаренко.

— Не чув я... При мені його ймення не називали.

— Здається його кандидатуру був висунув о. Бон.

— Не може цього бути! Я ж розмовляв із Лукасевичем, і той мені нічого про це не сказав. Та що — Бон! Лукасевич мені говорив, що він більше до Риму не вернеться, і що його мають замкнути в монастир (!) в Америці... Взагалі з ним тут ніхто тепер не рахується. Його й на нараду послів не кликали. Мене кликали, а його — ні. Отже його й за посла, як видно, більше не вважають.

Дивні діла Твої, Господи! А мені о. Бон хвалився, що Лукасевич із ним — не розлий вода!

В сусідній кімнаті появився знову Галіп, і Антонович поспішив попрощатися:

— Вибачайте, треба йти... Галіп дожидається.

Справи заплутуються. Галіп за мої лінощі заплатить мені сторицею.

Між іншим Антонович казав, що дійсно збирався їхати до Львова, але не поїхав, побоюючись, що не зможе вже назад повернутися, бо до Польщі й Галичини втекло яких 56.000 люду, і ніяка держава їх до себе не впускає. Бідні люди!

Забув записати, що вчора в Майсль унд Шадн познайомився на-решті з Назаренком, що був призначений до нашої місії на аташе, але ніколи не приїздив. І от за такого хлюща, що не має жадного стажу на полі української праці, просив мене Швець! (Як це не дивно, а п. Директор дійсно мене просив за нього!).

Здається, ніколи ще не було такого протекціонізму і непотизму, як у наші темні часи: Лоський, що був послом у Фінляндії, мав за платних членів місії — власних жінку й сина! От уже дійсно своя рука — влади́ка!

5 липня 1920

Що за халепа! Такий дощ перещить, що страшно з хати носа висунути. Але треба йти, бо Антонович казав, що Барановський уже приїхав, пробуде тільки два дні і подається до Парижу. Ніяких справ тут не хоче вирішувати. Все ж таки, треба б спробувати його зловити, але цей дощ...

Ні від Мірного, ні від Ніни ні словечка. А тим часом вже можна було б щось одержати. Потішаю себе думкою, що Іван Ів. не хоче посылати заперечної відповіді і навідає на Мартоса, в надії, що незабаром зможе написати щось краще...

Вчора в Герренгофі знову зустрівся з Антоновичем. Виглядало б так, ніби проти мене особисто він нічого не має, а спільне зацікавлення в справах мистецтва і культури нас навіть зближує. До Риму, гадаю, він усе таки не поїде. Але запевняє, що він далі голова, і що всі розпорядження Мазуренка від місяця лютого, — власне від дня, коли одержано телеграму, що Антонович залишається послом, незаконні.

Велике враження зробила на нього вістка про ліквідацію царського посольства в Римі і передачу його більшовикам. Він боїться, щоб із нашою місією не сталося щось подібне: посадять у нашому помешканні якусь ніби українську більшовицьку місію, а Мазуренко, згідно зі своїми теперішніми поглядами, ще й підтримає її своїм авторитетом. Взагалі Мазуренка він побоюється.

Пізніше.

Дощ таки переставав, і я побіг до посольства. Але тут і Троцький, і Храпко мені сказали, що ніяких вісток про Барановського ще нема.

Питав я Храпка, як юрисконсульта посольства, що мені робити — чи написати ще до Міністерства, чи що?

Храпко відповів, що писати до Міністерства він і ворогові своєму не порадив би: лежатиме там папір місяців два без усякого skutku, бо там такі листи не роблять уже ніякого враження, звикли там люди що дня одержувати телеграми про «катастрофальну ситуацію». Це так від Тишкевича. Або — про — «становище незносне». Це так Марголін... Аж поки не прийде телеграма: «Більше ждати не можу. Кидаю місію». Це робить враження, і видається наказ: «Гроші видати!» Тоді посол зривається з місця і починає з цим наказом гонятися по всій Європі за фінансовим агентом. На які засоби це вони роблять, — це їхня таємниця... Живуть вони по найкращих готелях, їдять у найкращих ресторанах... Розуміється, коли б ви теж трохи поїздили...

— Але ж це неможливо!

— Ого-то й бачите... Крім того, я зовсім певно знаю, що Мазуренко одержав гроші не для себе, а для втримання всієї місії... так і сказано в папері. Ви напишіть у Берлін, до Кредитової Канцелярії Міністра Фінансів, директорів Сапицькому, щоб вам прислав відпис із того документу, і тоді самі побачите...

Хотів був і справді написати, але — що це мені дасть? Я і так уже цьому вірю... Хоча Антонович каже, що Мазуренко одержав тільки свої власні «ліквідаційні»...

З посольства вирішив поїхати до Чечеля — передати йому листи з Києва, що дав мені для нього Хоменко. Але коло Кертнеррінгу бачу — йде знайма постать іще з кимсь:

— Толмачів! — гукаю.

Озирається. Спинається.

А-а-а, і ви тут!

Здоровкаємося. Глянув на другого — Микола Шраг!

— От несподіванка! Скільки часу не бачилися!

Виявляється, що Толмачів тут (у готелі Теретгоф) уже з тиждень, а Шраг щойно приїхав із Праги і завтра їде назад. Йшли вони обидва до посольства — Шраг одержувати якогось листа, а Толмачів полагоджувати якісь свої справи.

Повернувся і я з ними, бо і пошту, заадресовану «тому, або тому, або тому», як партійну, вони зараз же в мене одібрали.

Шраг тут же і відкрив листи: вони були дійсно партійні, але, як сказав Шраг, невеселого змісту... Лист, що він одержав у посольстві, був від його брата, що, поїхавши з Києва до Вінниці, назад уже не міг повернутися і опинився в Варшаві, без жадної зміни білизни. Пересилав цього листа Шрагові М. Єреміїв, який і від себе додав довгого листа.

Лист Єремєєва Шраг у голос відчитав мені й поетові Олесеві в каварні Герренгофі, і він зробив на Олесея таке враження, що він по-

просив Шрага не дочитувати листа до кінця. Він залишив родину в Києві тільки з 2.000 рублів... Але й інша пошта мала такий же неприємний характер. Страшна руїна, неймовірне здичавіння та озвіріння людей, голод і холод... Дерев'яні будинки розбирають на дрова, все, що може горіти, палиться. Ніякого інтелектуального життя, одна думка — як би дістати щось поїсти, або одягнутися, або загіритися (зимою). Села в руках багатших селян, кулаків. Робітництво більш не існує, бо нема де працювати. Терор лютує далі. Розстрілюють навіть дітей. Арештували чотирьохлітнього сина Ніковського. Розстріляли знайому Єремєєва 62-літню бабусю і т. под. Шрагового батька, кол. члена І Державної Думи, якого й був особисто пізнав у Чернігові, чарівну людину, заарештували були хворого на запалення легенів за день до смерті і тільки тому не розстріляли, що бачили, що й так помре...

Тут же, в Герренгофі, крім Олеса, зустрів я Черкасенка і М. Шаповала. Познайомився з А. Крушельницьким.

Шаповал, Толмачів, Шраг і я пішли разом обідати і в ресторані знайшли Дм. Ів. Дорошенка. Шаповал і Шраг зараз же підступили до нього і почали розпитувати про різні речі, а найбільше про свого партійного товариша О. Севрюка. Дорошенко став на тім, що з формальної точки погляду Севрюк нічого протизаконного не зробив, платні, більшої від тої, яку йому було призначено, не брав, взагалі грошей не крав, а що одержуючи занадто багато і роз'їжджав по всій Європі на державний кошт, то це ж було його право! З моральної ж точки погляду жити так, як він жив, знаючи, як бідують полонені, якими він мав опікуватися, і яким він нічим не допомагав, розуміється, чести йому не робить, але це вже інша справа...

— А чи не можна було б познайомитися з наслідками вашої ревізії?

— Я вже не в силі тут щось зробити. Я мушу передати всі справи належній інстанції, а що вони там захотять зробити, то вже їхня справа. Річ у тім, що в усій цій історії з Севрюковою місією я знаходжу винним сам уряд, і так і пишу в своїх заключеннях, а що вони з тим зроблять, то мене не торкається...

— А як же, Дмитре Івановичу, з тими грошима, що Севрюк одержав, ви ж знаєте, а їх ніде не показано, що ж з ними? Я ж маю посвідчення (від Чечеля), що Севрюк дійсно одержав щось із 100.000 франц. франків...

— Так... Про франки ми нічого не знаємо. Ми могли перевірити тільки ті гроші, що були проведені по книжках. Севрюк показав, що до липня місяця він провадив усю справу на власний кошт... Розуміється, ми знаємо, що серед нас таких Ротшільдів не було, але на наш запит в належній інституції, себто в Фінансовій Агентурі ніякої відповіді досі не одержали...

Розмова перейшла на інші теми, більш літературно-наукового характеру, і я над цим спинятися не буду.

Есери викинули з партії і Швеця, і М. Ковалевського, а тепер у них на черзі справа виключення Севрюка і М. Залізняка (посла в Фінляндії), якому при мені Шраг пропонував не подавати руки... Але Шаповал запротестував, що, поки справи як слід не обговорено, так поступати не годиться.

Обід вийшов і голодний і дорогий (по 115 жорон), та проте, я не жалкую, наслуховавшись балакучого й дотепного Шаповала та Дм. Ів. Дорошенка.

Шраг просив писати йому, обіцяючи негайно відповісти:

— Може, у вас для мене, а у мене для вас знайдеться щось цікаве, — додав він симпатично посміхаючись.

М. Шраг — людина чесна, ідеалістична, може навіть занадто просто-лінійна і безкомпромісова. Одержані листи і на нього зробили дуже сильне враження. Вони суперечать його теперішньому комунофільському наставленню, але він не може не вірити листам і фактам, що їх так однозгідно подають і брат, і партія, і Єреміїв.

Тут трагедія.

— Де ж вихід? Де ж вихід, питаю я вас? — із мукою в голосі запитував О. Олесь.

— Вихід? я бачу тільки один вихід, — відповів йому Шраг, — кулю в лоб!

— Ну, знаєте, — обурився я, — це зовсім не вихід. Це визнання власного банкрутства і безсилля... Воно трохи дивно чути та не від бойового есера, що має за гасло Шевченкове «Борітеся — поборете!»

— Так, це правда... Я, розуміється, боротимуся до кінця і залишуся чесним і вірним своїм переконанням, але, об'єктивно беручи наші теперішні обставини єдиний вихід це — або тікати кудись в Нову Зеландію, або — кулю в лоб! Найтрагічніше те, що я почуваю, що в усьому цьому русі лежить величезна правда, що весь цей рух скерований на досягнення величезної правди...

— Не погоджуюся з вами, — сказав я, — такими шляхами до правди не дійдеш!

— Так, — повторив він, зідхаючи, — такими шляхами до правди не дійдеш...

Прийшовши додому, знайшов нарешті листи від Ніни. Вона писала, як ми домовилися, на адресу о. Бона, а о. Бона не було в Відні. Він написав мені на коверті одного злистів:

«Нині одержав Ваші листи і сейчас пересилаю. Кажуть, що завтра приїздить Вп. Міністер Барановський. Здоровлю щиренько. Бон».

5 липня 1920

Ніна пише мені щодня. Намагається тримати мене в курсі всіх справ у Римі. Вибираю головніше:

«Субота 26 червня... Вчора перед твоїм від'їздом прийшла листівка від Зінаїди Васильєвни (Мірної, Є. О.). Пише, що Ів. Ів. багато працює, а по неділях вони обдивляються околиці Берліну. Пише, що гроші розтяглися з такою безсоромністю і нахальством, що й повірити було б трудно, та документи свідчать про це...

«Сьогодні приїхав Пащенко на 3—4 дні. Хоче тут переписати на машинці якусь річ, що переклав. Я небагато з ним розмовляла, бо він зайшов до місії якраз, коли в мене було багато праці... Він повертається до Соренто, щоб здати там свої речі на сховок, а сам із маленькою валізкою їде до Відня, а потім ніби в Україну. Хоче зайти до мене завтра, щоб попрощатися. Може щось оповість цікаве, то тобі напишу. Він дуже стриманий, як завжди, але симпатичний, — таким бодай сьогодні мені здався.

«Мазуренки зо мною дуже ласкаві. Все запрошують до себе. І вчора провела у них увесь вечір, і сьогодні теж зайшла о год. 17, бо Вас. Петров. ще вчора хотів оповістити мені щось довірочно та стримався. Казав — а ну ж не вдасться! Отже, сьогодні він мені оповів, що після того, як Мазуренко був у Джолітті з візитою, Джолітті запросив його до себе приватно і прийняв дуже гарно. Василь Петрович дуже з того задоволений і просив післати тобі відпис телеграми, яку він вислав сьогодні до всіх послів. Отже, прикладаю тут її переклад: він хоче, щоб ти про це розказав там усім у Відні: «Мазуренко зробив прощальну візиту ексцеленції Джолітті, і два дні пізніше прем'єр Джолітті запросив його на окрему аудієнцію, на якій вони приязно обмінювалися поглядами на українські завдання». Отже, як бачиш, ґрунт тепер в Італії був би добрий, треба б тільки доброго посла.

«Я одержала трохи грошей в Військовій Місії. Чехівський теж казав, що дасть. Отже, я за пансіон заплатила і Мазуренкові теж борг віддам. Казала мені Марина Михайлівна (Мазуренчиха, Є. О.), що Мазуренки якомсь зустріли Гриненка, так той зараз почав говорити грубіяництва Вас. Петровичеві, що він одержав багато грошей і нікому нічого не дає. Василь Петрович його вилаяв, а Марина Михайлівна теж була дуже обурена.

«Понеділок 28 червня.

«... Приїхала до Риму п. Оксана Храпко (Драгоманова, Є. О.). Має їхати до Парижу, а як не дістане візи, то поїде до Відня. Мала зайти до мене, але щось не заходить. Може, була, та мене не застала, а карточки не залишила... В пансіоні всі дуже добре до мене ставляться. Господар (Жірдаре) усе мене запитує, чи мені чого не треба. Вчора господаря, запросила мене пересісти за великий стіл (ми раніше все сиділи за окремим столиком, Є. О.), поки ти приїдеш, і я на це радо згодилася. Сижу тепер біля одного грубенького італійця, який все розпитує мене про Україну, а як я йому сказала, що нас 40 мільйонів, то він дуже здивувався і попросив, щоб я дала йому якусь книжку про Україну. Він знайомий з одною завзятою грузинською патріоткою, що його кожного разу лає, як у нього прохопиться вираз:

«ви, русские...» — Яка я русская?! — обурюється вона. Отже, він і до мене ставиться з обережністю. А я йому й кажу: — Так і треба! Які ми рускіє!

«...Завтра велике свято у св. Петра. Думаю піти з Мазуренками подивитися...»

«Середа 30 червня.

«...В місію прийшла телеграма з запитом про візу для пані Макаренкової. Чехівський каже, що візи скорше, як за два місяці не буде. Я сказала йому, щоб він пішов до Міністерства, але він не хоче — ледачий і, мабуть, саботує... Як для пані Храпко, то і в неділю бігав до Міністерства і зараз же дістав паризьку візу, а тут не хоче... А може пані Макаренкова справді хвора, то як же можна так тягнути. Порадь їй подати до італ. посольства в Відні лікарське свідоцтво, як ми подавали в Інсбруку, а сюди хай надішле копію, щоб дати до Міністерства...»

«Аж зло розбирає, коли бачиш таке повне небажання п. Чехівського щось зробити для людей, — мовляв, Макаренко тепер відставлений від закордонних справ, то я собі краще відпочину...»

«...Також Макаренко прислав Мазуренкові телеграму такого змісту: «Живіть і виконуйте обов'язки, поки спеціальний кур'єр не привезе інструкцій», а вкінці теж прохає знову про візу...»

«Військова Місія все ще працює, полонені від'їдуть із кінцем липня, або — найскорше — із початком серпня, отже п. Коссак каже, що наша місія буде ліквідуватися, очевидно, тільки з кінцем липня.

«Я тепер просто страждаю від духоти і спеки, — від самого твого виїзду дме широко, все хмариться, дощу нема, а дихати нема чим...»

«Одержала листівку від Віті (Вікторії Радченко, С. О.), пише, що акредитив до Хоменка виявився такої ж вартости, як Мартоса на заарештовані мільйони. Очевидно, це має значити, що вона 1.000 корон не одержала і пише знову, що не має грошей. Візьми у Хоменка. Треба їй переслати хоч трохи грошей.

«Пиши, як справи, кого бачив, тільки так, щоб цензура не затримала. Пошукай рос. укр. словника і перебалакай з видавництвами про переклади... ту книжку, що ти купив, перекладаю. З Мазуренками добре. Як справа з призначенням Гриненка? Мазуренчиха каже, що він дуже «правий». В Римі страйк, — вчора і сьогодні трамваї не ходять, але, здається, загальний страйк не вдасться...».

6 липня 1920

Написав Ніні, щоб на дурниці не вважала і на Чехівського не сердилася, — тепер зовсім не до того! Треба берегти нерви на важливіше. Заноситься на велику катастрофу: Польща не вдержиться, таке загальне переконання. Хоменко підтвердив мені існування проєкту зліквідувати майже всі місії, залишаються тільки в Парижі, Лондоні, Бер-

ліні, Букарешті і ще десь там... По всіх інших країнах залишаться тільки консульства, дві-три людини, в тому числі і в Відні і, здається, у нас. Ця вістка наводить на людей жах і трепет: грошей нема і, певно, не буде. Проектується в Берліні якась експозитура міністерства закордонних справ, в роді тої, що була в Варшаві, але, розуміється в дуже мізерному вигляді. Так говорить о. Бон.

Він же каже, на підставі листа Рудницького, особистого секретаря Хр. Барановського, що цей має незабаром приїхати до Відня. Та вже ждемо...

Був я сьогодні в Сидоренка, — ніби, щоб повідомити про «успіхи» Мазуренка про які він і так знав, бо одержав від нього телеграму, — насправді ж, щоб розвідати про приїзд Барановського. Казав Сидоренко, що ходить чутка, ніби і Ніковський сюди приїде. Але це — тільки чутка.

Храпко каже, що має певні відомості, ніби Барановський сюди вже їде, але може забаритися і два тижні, бо мусить залагодити свої справи — вивезти родину за кордон, нарадитися в Берліні з Мендельсоном і т. п. Радить написати до Єремєєва, а о. Бон радить написати до Лукасевича. Але не хочеться писати, не діждавшись відповіді від Мірного. Чи варто там заходжуватися, де вже, може, порожнє місце?

Цікаво все-таки, яку гру грає Мазуренко? Чи не крутить він, щоб таки залишитися в Італії отим консулом? Чи, може, хоче виждати, щоб зробити переворот у місії та й проголосити її Місією Українського Радянського Уряду?

*

Написав таки листа до Є. Лукасевича, товариша міністра закордонних справ УНР у Празі:

«...маю честь подати до відома п. Міністра, що, будучи наказом п. В. О. Голови місії з 24 червня ч. 415 командирований до Відня для одержання коштів для місії за мм. червень і липень б. р. у мінімальному розрахунку — платня членам місії (атташе А. Чеховський, атташе Є. Онацький) і вільнонаємним (кур'єри) — 8650 лір, на різні видатки по канцелярії, помешканню, пресі і т. п. — 4300 (замість 17.200, положених по штатах), я одержав словесні інструкції звернутися по ці гроші, а також, згідно того наказу ч. 415, по прогонні й добові гроші, до міністра фінансових справ п. Мартоса.

«Приїхавши до Відня 30 червня, я довідався, що п. Мартос залишив пост міністра фінансових справ і виїхав до Берліну. .

«Звернувшись до Посла Сидоренка по пораду й вказівки, я післав, згідно з його порадою, спішного листа до б. міністра фінансових справ п. Мартоса, як виконуючого тимчасово, до приїзду Міністра Фінансових Справ п. Барановського, його обов'язки, з проханням дати наказ про негайну висилку грошей для Укр. Дипл. Місії в Італії, або,

принаймні, про поставлення цієї справи, в порядку негайности, перед новим Міністром Фінансових Справ п. Барановським.

«Але час іде, п. Міністер Барановський не приїздить, і відповідь від п. Мартоса не приходять, а тим часом В. О. Голови Місії, згідно своєї заяви з — червня, не діждавшись свого заступника, передає справи і майно Місії на спільну відповідальність обох вищеназваних атташе місії.

«Прийнявши під увагу, що місія знаходиться в незвичайно критичному становищі (що члени місії вже другий місяць не одержують утримання; що каса місії, крім заборженого членам місії утримання, має на собі ще інші борги; що крім того, в серпні місяці кінчається контракт на помешкання місії, і що, при поновленні контракту, в зв'язку з загальним піднесенням цін на помешкання, можливе й підвищення видатку на помешкання, задля удержання якого за собою місія, і за старим контрактом, повинна внести одноразово 5.000 лір (за 5 місяців наперед), маю честь донести, що, не одержавши своєчасно потрібних їх коштів, місія буде поставлена в необхідність зліквідувати своє помешкання і майно.

«Згідно розпорядження п. В. О. Голови Місії, я повинен би одержати утримання, як я вище зазначив, тільки для двох атташе місії і для вільнонаємних, що до Секретаря Місії п. М. Єремєєва, то на одержання й виплату йому утримання повинен би бути спеціальний дозвіл Міністра Закордонних Справ.

«Маю честь просити Пана Міністра дати мені наказ, як маю далі поступати для полагодження всієї цієї справи».

7 липня 1920

Одержав знову листівки і листи від Ніни. Виписую головне.

«Четвер 1-го липня.

«... Тільки що повернулася з Вілли Боргезе. Ходила там із Мазуренками. Втомилася. Вас. П-ич каже, що одержав листа з Відня, — кличуть його негайно приїхати, якісь дуже важливі справи (це, очевидно, пересланий мною лист В. Левинського, Є. О.). Отже, вони вирішили виїхати, мабуть, ще до твого повороту. Я віддала Вас. П-чу 300 лір та й кажу: — А розписку п. Євгена ви порвіть. — Йому стало страшенно ніяково. Він почервонів увесь, а Марина Михайлівна ще й додала: — «Ти взяв розписку? Як тобі не сором! Коли ж тебе не було, вони мені давали останні свої гроші, і без розписки...» Вас. П-ич став, як буряк: «Та це міні п. Євген розписку якось всунув, а я і взяв, бо був запаморочений через того Чеховського...» Ну, я звичайно поспішила перемінити тему розмови...

«П'ятниця 2 липня.

«Сьогодні Кушнір (урядовець Військової Місії, Є. О.) виїхав до Неаполю, а звідти до одного з портів Чорного моря, — пароплав від-

ходить 1 липня. Ми з ним дуже мило попрощались. Я дала йому листа до наших, бо він напевно буде в Києві. Обіцяв передати і переслати відповідь через італійську місію.

Обіцяв написати і про те, що там робиться. Я передала й ті наші листи, що ми писали через Червоний Хрест, а вони повернулися назад. Виправила тільки дату (пізніша заввага: мова про Кушніра, що пізніше висвятився і став прелатом та головою Комітету Українців Канади — КУК-у).

«... Чехівський звертається до мене, щоб я йому написала ось на машинці, то я пишу. Іноді запитає яке французьке слово... Отже, мир ніби встановився. Але все ж немає щирости...

«Субота 3 липня.

«... Мазуренки в середу 7-го липня мають виїхати до Відня. Це добре. Легше буде вияснити справу з грошима. 300 лір я їм уже віддала, але більше ні копійки не дам... Побачившись з Мазуренками, довідалася деякі новини. «... Сьогодні Коссак запрошував мене їхати автобусом до Остії, але я відмовилася: живу ощадно, а на його кошт їхати не хочу. Сказала, що поїдемо, як ти повернешся, то поїдемо вже всі разом. В понеділок буду домагатися грошей. Звичайно, не скажу, що на отримання їх є велика надія. Полонених уже вивозять. Коссак за кілька днів їде до Відня, мене і Парфановича залишає і має тверду надію одержати для місії гроші — за липень і ліквідаційні. Казали ніби ревізію Севрюка припинили — чи правда? Чому? Дорошенко ніби їде до Швейцарії...

«... Тут тепер зовсім невідомо, що робиться в світі. «Вперед» приходить дуже спізнений. Італійських газет ніхто не читає, — хіба Парфанович подасть якусь вістку. В місії зовсім порожньо. Справа тепер не в тому, чи ти отримаєш зараз гроші, а в тому, як зміниться взагалі політична ситуація в зв'язку з наступом большевиків...

В другому листі тої ж дати, Ніна пише:

«... Говорила я сьогодні з Мазуренком про те, що директори здивувалися твому приїздові, і що вони ніби дали гроші Мазуренкові і для місії. Вас. П-ич, як мені здається, трохи зніяковів та й каже: «Та ж я їм казав! Що ж вони, справді?» Я йому жартома: «Ну, то як поїдете вже до Відня, то ви вже з ними розправитесь, як слід!» Вас. П-ич каже, що коли б тобі грошей не вдалося дістати, то щоб ти їхав назад до Риму та й продав меблі місії, то хватить вам із Чеховським на довгий час, а також застава за помешкання повернеться...

«... Як прийдуть Мазуренки до Відня, віддай їм 500 лір, себто 5.000 корон, бо хто зна, коли ми з ними побачимось.

Не знаю, може мені краще поміняти марки та віддати їм? — Але ж твоя відповідь прийде вже після їхнього від'їзду...

«... Читаю „Гетьмана Мазепу“ Уманця і порівнюю теперішні часи і людей з попередніми: як тоді, так і тепер, усе запрошували чужин-

ців на нашу землю та інтригували, та доносили один на одного!.. Прикро!..»

*

Сьогодні я вислав листи до Лукасевича і в Міністерство в Варшаву, і до Єремєєва, щоб піддержав моє прохання в Міністерстві. Натякнув йому, що тепер представляється йому нагода стати головою місії. Запитував також, що знає про Київ, чи не чув про наших.

Вчора був у мене Пащенко. Його справи стоять зле. У Соренто зовсім прожився і має при собі тільки 300 лір. Думав їхати в Україну, але тут таке сталося, що й їхати вже нікуди. Переклав одну драму, але вона ще не оброблена, і чи її, при теперішній ситуації, хто прийме до друку?.. Мазуренко видав йому посвідчення, що він зі свого утримання не додержав 1.000 лір та святочних на Різдво — більше 2.000, та подорожних 1.000, всього 4.000 лір.

Цікаво з тими «святочними». Антонович тут мені говорив, що і Мазуренко і Чехівський одержали собі якісь «нагороди» і то в розмірі утримання. Тому й 25.000 лір, що був прислав М. Ковалевський, в одну мить розійшлися. А я нічого не знав... Мені ані словечка! Навіть італійцям, службовцям у Прес-Бюро я виклопотав святочні в розмірі, здається, половинного утримання, — тепер не пригадую точно, — а мені — ані копійки!.. Дивні відносини.

Бачився цими днями з Зархієм. Познайомив мене зі своєю жінкою. Вони пробули чотири місяці в Україні, а тепер їхали знову до Парижу, вона, як генеральна секретарка Жіночої Ліги (ніби Петлюра призначив?!), а він — як кол. член нашої Делегації до Парижу. Жити їм в Україні було не солодко — жадного комфорту; були дні, що нічого не їли, вона сильно ослабла... Ослабла була й Ніна, коли, через інтриги різних Зархіїв, нас нікуди не пускали з Відня, а Ніни шлунок відмовлявся травити ерзацну віденську страву. Хотіло мені пригадати ті приємні часи, коли Ніна вранці насилу вставала з ліжка, а Зархій протестував проти включення мене в члени Делегації, що мали б усе-таки поїхати до Парижу: «Онацького? Да он же мальчишка. Йому тільки 25 лет!» І залишили в Відні, а, щоб не міг сам поїхати, відібрали були й дипломатичний паспорт (потім звернули)... Чесався в мене язик пригадати це все Зархієві. Але... нічого не нагадав. Навіщо?

Натомість я почав хвалити діяльність Марголіна, називав його одним із наших кращих дипломатів, і — о, диво! — це великої приємності Зархієві не справило, він аж кілька разів мінявся в обличчі.

Написав Ніні короткого листа:

«...Гроші я, певно, Мазуренкові віддавати не буду, — хіба що тут щось одержу, що сумнівно. Бо позичені ним гроші стільки ж його, скільки й мої. Справа з продажем меблів була б трудна, бо туди ж ходимо не тільки ми, а й Єремєєви, і Чехівський... Був сьогодні в

музеї, в відділі картин. Ми тоді в 1919 р. і половини того не бачили, що я тут тепер побачив. Та і з того, що тоді бачили, я мало собі пригадував. Наскільки на все дивишся тепер із більшим зрозумінням! Вже й саме ім'я мистця тобі щось говорить, а то перше ми були тут, мов напівсліпці.

Як це не дивно, відчуваюсь я тут все-таки дуже самотньо, хоч бачуся з багатьма людьми. Люди тут так заняті собою і так вони звикли, що сюди ввесь час хтось приїздить по гроші та по інші справи, що, зрештою, ставляться до всіх новоприїжджих зовсім байдуже. Зустрічі по каварнях, крім витрати грошей, нічого не дають. Поговориш із одним, із другим, — але всі вони вже мають своє товариство, мають якісь спільні зацікавлення, а ти приходиш і відчуваєш, що ти їм — чужий...

9 липня 1920

Написав картку Мірним:

«Вельмишановна Зінаїдо Васильевна! Пишу до Вас апеляцію на Івана Івановича. Написав я йому вже три листи, а він ані словечка! Отже четвертого до нього вже й писати боюся. Ів-ич, з доброти своєї, не хоче писати мені неприємної відповіді, а тим часом мені якраз потрібна будьяка відповідь, бо відсутність відповіді мене в'яже.

«Здається, відіграються останні акти трагікомедії. Жду сьогодні з Риму Вас. Мазуренка, який залишив місію на Чехівського й на мене, на нашу спільну відповідальність, а сам тут (секрет!) робиться сильною людиною.

«Я хотів би скоріше з'ясувати свої справи, щоб їхати додому, бо не хотілося б, щоб нова можлива завірюха захопила нас із Ніною на такій поважній віддалі один від одного. Хай вже Ів-ич пошукає собі десь дві хвилинки і напише кілька слів...»

Ходив до Герренгофу, грав у дамки з Олесем і Сірим. В Олеся виграв усі партії (партій десять!), а Сірому програв чотири. Прийшов додому і знайшов листи від Зінаїди Васильевни та запізнений лист від Ніни, що був заадресований ще до о. Бона...

Зінаїда Васильевна пише:

«Вальмишановний Пане Євгене! Ів. Ів-ич отримав обидва Ваші листи і досі не може Вам на них щось певне відповісти, бо досі не може до чогось певного із Мартосом домовитися. Щоб не залишати Вас довго без відповіді, він попросив мене Вам написати, а сам він Вам напише, як матиме якусь певну відповідь.

Погляд Мартоса такий: Коли голова місії до Риму не поїхав; коли його заступник теж зрікся, значить, місія не існує, поки не буде призначено нового голову, який, може, нікого з попередніх урядовців собі не візьме. Отже, через це він дав Мазуренкові гроші на ліквідацію місії, усієї місії, усіх урядовців, а не тільки для нього особисто; з тих

грошей Мазуренко повинен був заплатити всім урядовцям утримання; ліквідаційних же він не повинен був нікому виплачувати, і собі також ні. (Що за логіка! Дав гроші на ліквідацію, але ліквідаційних не виплачувати! Є. О.). Бо тепер усі повинні їхати в Україну і там або служити далі, або отримати ліквідаційні. Оце погляд Мартоса. Ів. Ів-ич силкується його переконати, що не можна навіть тимчасово ліквідувати місію, що там потрібно когось залишити, або хоч тепле місце зберегти, бо це було б на шкоду справі, коли б нова місія мала все з початку розпочинати. Мартос стоїть на своєму, і головна причина цьому, звісно, брак грошей. Спершу кидали грошима до несхочу, а тепер копійки збирають.

Ів. Ів-ич думає, що до Берліну Вам нема чого їхати, бо, якщо можна щось зробити, будьте певні, він зробить. Найкраще було б Вам побачитися з Барановським, бо, хоча вповноваження Мартоса і не скасовані, але ж, очевидно, він уникає робити якісь нові постанови і брати на себе відповідальність.

Отримала вчора листівку від пані Ніни, — вона теж про цю справу пише. От біда! Мені ще здається, що треба б на Мазуренка насісти і з'ясувати йому точку погляду Мартоса.

Забула Вам сказати, що Мартос ще так гадає: місія має оплачене помешкання на довший час, — отже, тепер Ви можете це помешкання передати комусь і таким чином повернути гроші, які могли б піти на оплату негайних потреб. Це складна й дріб'язкова арифметика, але ж... при такому браку грошей і це треба мати на увазі. Урізують усіх і все до неможливості. Ів. Ів-чеві призначено платню в 8.000 марок, тоді, як Супрун одержував 35.000 (це офіційно, а неофіційно...), а головування в Ревізійній Комісії Ів. Ів-ич проводить цілком безплатно.

Завтра я знову напишу Вам, а коли буде щось нове, то напише Ів. Ів-ич. Бувайте здорові! З щирою повагою... 6. VII. 1920».

Я зараз же відписав:

«... Дуже й дуже Вам вдячний за Вашого листа. Власне, якраз сьогодні написав Вам, щоб Ви написали хоч щонебудь, будь яку відповідь. А години три пізніше я одержав Вашу відповідь! Розуміється, як ліквідувати, то ліквідувати. Але ж треба знати! Я цілком згідний з Вами, що не можна так кидати справи, треба зберегти зв'язки, деякі зносини, але... Як нема, то нема. А Барановського я весь час жду та ніяк не діждуся. Ще прожду трохи... Про поворот в Україну смішно говорити. Тут уже Львів евакуюють, куди ж їхати?

Що ж до того, як зробив Мазуренко, то про це я догадувався, і Мартос, може, в цім пункті і правий, але ж і ми невинуваті. З подякою за клопоти і за добре відношення...»

Ідучи з Герренгофу на обід, розмовився з С. Черкасенком, який, хоча й пише в комуністичній «Новій Добі» (псевдо Стах), проте так висловлюється:

— Я, звичайно, співчуваю «товаришам», але там бути вибачайте, не хочу. Бачили ми вже той «рай».

Всі наші «комуністи», здається, примушені ними бути силою обставин, силою цього непереможного руху, що його викликала війна, голод, хвороби, всі нещастя останнього часу, а в тім і надужиття капіталістів та їхніх прислужників. Але щирости в тому мало. Це — пристосованці. Вони, здається, всі думають: там вариться каша... що ж, хай вариться, тільки — так думає кожний, — хай вона звариться без мене, а я вже потім...

Зрештою, по всіх усядах, по всіх партіях, як зліва, так і справа, головний голос мають особисті інтереси, особиста користь, намагання щось собі «урвати», «захопити»... І більш виправданим виходить той, хто зуміє краще вирахувати, влучніше вцілити... Політичні спекулянти! Підраховують, чиї шанси більші, чиї «акції» йдуть більше вгору, або, якщо вони тимчасово йдуть додолу, то чи мають скоро піднятися і, в залежності від того говорять, пишуть... промовчують, вчасно висунуться наперед, вчасно відійдуть у тінь, а потім збирають відсотки зі своєї політичної спекуляції, як валютіві спекулянти в своїх операціях на біржі... Та ж сама хижість, ті ж самі методи...

Хотів піти сьогодні до музею міста Відня (в ратуші) — зачинений. Звернув до Герренгофу в надії побачити там Мазуренка, що мав приїхати вчора ввечері і, певно, привіз листа від Ніни. Подорозі зайшов до Мінорітенкірхе. Той же загальний не-пишний тон усіх віденських церков — сірі, прості готичні колони, сіра, готична, порізана лініями склепінь стеля, і лише по стінах, але занадто високо, низка великих гарних образів; по-під стінами кілька мармурових статуй і пам'яток. Це все. Загалом — бідно. Проте спокійно, тихо і затишно. Грав тихесенько десь нагорі орган, в церкві дві-три постаті, нерухомі в екстазі молитви.

Я навмисне написав — в екстазі молитви. Тут дійсно гарно моляться. Чи то я не помічав того по римських церквах, де забагато світла, прегарні мармурові статуї і надгробки, що надто нагадують поганський ще культ тіла, приваблюють очі, але не помічав я по тих церквах того молитовного самозаглиблення, захоплення молитвою, що помічаю тут. Сяде собі на лавку, складе руки і дивиться — дивиться на образ. І стільки покірної відданости в усій постаті, стільки віри!

Тихо грали органи. Від кам'яних стін віяло прохолодом. Сів і я собі на лавку. Переді мною образ Богоматері, увесь в світляних променях. Вище, ліворуч мозаїчна копія Тайної Вечері, здається Леонардо да Вінчі. Праворуч надгробок Метастазію, віденського поета, що на його текст драми «Демафонт» наш Березовський (1745—77) написав оперу, яка свого часу мала значний успіх в Італії. Тихо грали органи, і я з півгодини любісінько просидів, відпочиваючи душею і тілом. Не думати про оцю нашу злощасну політику!..

Як гарно, що ці віденські церкви такі не-пишні! Де забагато вражень, там вони ніколи не бувають ні надто сильні, ні глибокі. Там

людина не може щось як слід розважити, відчутти, передумати. Бо й душа свою міру знає і може — або віддатися чомусь одному великому, або розмінятися на тисячі дріб'язків...

Того ж дня ввечорі

Іде дощ. Вийшов був трохи пройтися; — негода загнала знову до хати. Лягати в ліжко ще рано, та не хочеться, берусь знову за щоденник, хоч і не маю нічого особливого до записування... Ага, Рим — Відень, Відень — Рим.

Не пам'ятаю, чи вісім місяців тому, як ми були в Відні, були тут жебраки. Напевно були... але ми самі були в такому стані, що нам було не до них... Але тепер я побачив, що в Відні дуже багато старців. Хоч і не так багато, як в Римі. Далеко менше. І при тому — яка різниця в психології, в походженні, в зовнішньому вигляді!

У Відні жебраки — дуже, дуже зле вбрані, нужденні люди, переважно старі жінки, покалічені чоловіки, які невпевнено просять, радісно дякують. Соромляються, коли жебрають.

Вчора я проходив біля Фолксгартену. На стовпчику під парканом сидів якийсь скрипаль з уже сивим волоссям і грав. Тихо, задумливо, ніби сам для себе грав мелодійні німецькі мотиви. Тут же стояла карнавка, і перехожі кидали в неї гроші, а він далі грав, навіть не підносячи голови. Що мав він робити, коли в теперішній зруйнованій війною Австрії не можливо знайти якусь відповідну працю? Коли тисячі таких же безробітних, як він, товпляться перед дверима кожного веселого льокалю, де вабить надія щось заробити? А може він і не вміє нічого іншого робити, як тільки грати? А грав він дійсно дуже добре...

Має й Рим своїх вуличних музикантів. Але римський музика тягне за собою... автоматичне фортепіано! Звичайно і не сам тягне, а йому ослик допомагає. Коли прибуває на якесь місце, що вважає підходящим до «концерту», ставить свій струмент на одному хіднику, а на другий посилає якогось хлопця, чи «товариша», і той нахабно наскакує на перехожих і мало не вимагає грошей...

Пригадую собі й того жебрака, що завжди сидів на віа Торіно, недалеко від нашого Прес-Бюро. Не дуже старий, хоч теж із сивизною, на милиці, без одної ноги, завжди більш-менш елегантно вбранний, виголений, зимою в твердому вовняному брилі, літом у соломяній канонієрці, він кожного ранку, як хтось повз нього проходив, здіймав те своє головне покриття з такою гідністю й самоповагою, що наче б той хтось був директором міністеріального департаменту, а він щонайменше віцедиректором — тільки не того самого, а іншого, тому директорові невіддільного... І коли хто давав йому яку монету, він перше дивився, скільки йому дано, і потім виявляв знову почуття

вдоволеної самоповаги (якщо пан директор були належно ласкаві і добрі!), або холодного презирства (бурбон і контрреволюціонер! Душило чортове!).

Славнозвісні римські гідипровідники — це типи того ж самого жебрака, піднесені в квадрат, або в куб, і освячені звичаями, законами і лякливою недосвідчених туристів, яких вони обсідають із настирливою і нахабством. Нападають вони на нещасного туриста звичайно цілою зграєю, аж поки той, затурканий, приголомшений, не віддасться на призволяще найбільш рішучого й найближчого, що є гордий своєю перемогою, негайно, розганяє всіх інших. І ті відходять, як голодні, побиті пси...

Ні, ні! У Відні цього добра, на щастя, зовсім немає.

10 липня 1920

Починаю нудьгувати. Листів ні від Ніни, ні від кого іншого немає.

Мазуренки не дають про себе знати. Барановський не їде. І навіть більшовики припинили свій наступ, чи, може, тимчасово затримали...

Погано, коли починаєш життя такого безхатнього бурлаки, коли живеш у готелі і не знаєш, скільки ще часу тут залишишся. Ніяка поважна праця в таких умовах неможлива. Не можна ж увесь час читати часопис і при тому, не тільки те, що тебе цікавить, а й усе інше, ніби для вивчення мови... Так довго не протягнеш. Ходити ввесь час по Відню теж не хочеться, та й куди підеш по обіді? Музеї позачинювано. До того ж і погода! То дощ, то збирається на дощ, то знову хмариться... Добре почитати якусь фантастичну повість Уельса, — але де її взяти? Купити? Накупив я вже й в Римі досить... Не знати, що тепер із тим робитиму.

Хотілося б уже до Риму. Ось уже третій тиждень, як звідти виїхав, а скільки ще пройде? Та ні! Довго я тут не залишуся. Не можна ж жити так довго на роздоріжжі!

Хіба піти протелефонувати до Левинського? Може довідаюсь щось про Мазуренків? А хай їм хрін! Піду краще, трохи прогуляюся. Але перше треба записати сьогодні відвідини у Макаренка.

Приходжу. Відчиняю перші двері кімнати п. Директора (тут у всіх порядних готелях подвійні двері), чую голос Макаренка, щось там балакають... Я постукав у другі двері — затихло все.

Тоді я, не відчиняючи дверей, вийшов у коридор. Через хвилинку виходить панночка, чи пані, з «придворних».

— Чи можу я бачити пана Директора.

— Пана Директора нема дома.

Я дивлюсь на неї, вона — на мене. Потім, після павзи, вона до мене:

— А як сказати — хто був?

— Скажіть — Онацький був.

— Гаразд... Може, трохи пізніше... десь о першій.

— Добре добре. Бувайте здорові.

Бідний член «Верховного Уряду»! Отак ховатися...

Розуміється, вдруге не пішов. І не піду.

По виході з готелю зустрів одного з секретарів. Попросив його переказати, що в справі візи для пані Макаренкової я раджу виробити лікарське свідоцтво і одну копію вислати до Міністерства, а другу до місії... Копію до місії радив вислати через мене.

Пізніше

Повернувся з проходу. Накупив гарних карток. Тут продають дуже гарні картки. Дві з них післав Ніні, оце написав третю. А що ж далі? Студіювати далі німецьку мову? На який хрін. Чи ж можна за два тижні опанувати мову! От коли б тут пожити з рік! Господи, яка діра Рим у порівнянні до Відня! Які тут книгарні! Які книжки по вітринах! Просто очі розбігаються... Які культурні багатства! Живи і — вчися. Здається, на все життя вистачило б. А коли на студії можна віддавати тільки вільний від праці час, то й подвійного життя було б мало. Такий розпач бере, коли дивишся на всі ті книжки, виставлені по вітринах, що й спинятися коло них не хочеться. Хотілося б, наприклад, придбати Фукса «Ді Гешіхте дер Сіттен» (може, назва твору й не зовсім точна) — це саме те, що мене цікавить. Було б чудове доповнення до Кабанеса та до Менара.

Та хіба при нашій теперішній ситуації можу я дозволити собі на розкіш придбання таких книжок?!

Антонович казав, що Фукс коштує 1.500 корон. Де ж мені? Та й навіщо? Хіба ж наукове життя для мене не скінчене? Треба думати про те, як заробити на прожиття. І коли думаю про ті книжки, що я покинув у Києві, а тепер прибирав у Римі, такий нестерпний жаль мене бере...

Погано, погано, погано...

12 липня 1920

Вчора вранці ходив до музею міста Відня. Нічого особливого там не знайшов, крім гравюри «Внутрішнє Місто» Газентрауса, на якому вирисовано фасад будинку, вкритого сценами з заяцями. Будинок, очевидно, середньовічний (тепер не існує), і сцени відбувають побут тих часів. Мене особливо зацікавили сцени з карами: серед них знаходимо наше стародавнє посадження на палю і московські диби.

В картинному відділі дуже гарні й цікаві образи Вальдмюллера, Дангаузера та декого іншого. На мене зробила велике враження картина Маульбаха «Смерть Моцарта». Пригадалася історія його «Реквієм»-у, що він написав на невідоме чие замовлення, і що було його останнім твором, для нього ж і виконаним. І тут бачимо хор у глибині покою, очевидно, той «Реквієм» виконує, а сам Моцарт дуже уважно і, помітно, з великим зусиллям слухає свою останню музику... Яка трагедія померти таким молодим, в повному розв'їті таланту! Тут же якісь дві жінки, що плачуть, якийсь старший чоловік і босоногий хлопець. Все разом робить сильне враження.

З музею хотів піти до церкви, — вчора ж була неділя — послухати й собі музику, та подорозі задержався приваблений незвичайною вправністю трьох хлопців і однієї дівчини — мабуть, усі з одної родини — що вправлялися на роліках. Такої зправности я ще не бачив. Чого тільки вони не виробляли — і танцювали, і перескакували один через одного, і формувала різні фігури. Я був просто захоплений. Та і не тільки я — цілий натовп глядачів зібрався навколо. Так і не пішов я до церкви...

Повернувся додому, запитав про листи — нема! Розібрала злість: ясно, Мазуренки забрали в Ніни листи і тепер зовсім не поспішаються мені їх передати! Це не те, що о. Бон. Той, тільки одержував, зараз же або сам приносив, або присилав посильним, а раз навіть автопривіз. Авто він, правда, мабуть, брав не для цього листа, але все таки...

Прощу портієра протелефонувати до В. Левинського.

— Так... приїхали... Але вийшли, поїхали до центру міста.

— Коли ж будуть дома?

— Невідомо... може о год. 16.

Куди ж це вони поїхали? Все-таки краще посидіти дома, — а ну ж зайдуть...

І дійсно о год. 17.30 зайшли.

Я на них був напустився:

— Як же вам не сором! Бог зна, коли приїхали, а не даєте про себе жодної вістки...

— Та ми тільки вчора приїхали. Задержалися в Тарвізію з багажем... І перший же вихід до вас...

Я пом'ягшав.

— Але ми перед вами страшенно винуваті, — каже Марина Михайлівна, пані Ніна дала нам для вас листа, а ми його десь посіяли...

— Це вже гірше, — кажу, жартуючи.

— Та він напевно знайдеться... треба тільки валізки переглянути, — додає Василь Петрович. — А Ніна Йосиповна сердиться, що ви нічого про справи не пишете.

— Та що ж писати? І які там справи! Директорія фактично не існує. Мартос виїхав. Я понаписував, куди тільки міг, і тепер жду наслідків, — — оце і все...

Підійшли до «делікатної» справи. Я їм перечитав відповідне місце з листа Зінаїди Васильєвни. Василь Петрович почервонів, а Марина Михайлівна обурилася:

— Як же це так, Василю? Ти ж маєш документи! Оголоси їх...

Василь Петрович мнеться, а я продовжую:

— Храпка каже, що дійсно була балачка про вашу ліквідацію, але коли ви одержували гроші, то підписали якийсь квит, в якому говорилося про передачу грошей не тільки вам, а і всій місії.

— Де ж той квит? Кому я його дав?

— Не знаю, кому... Мабуть, тому, хто вам гроші давав. А тепер той квит у Берліні.

Марина Михайлівна вимагала, щоб Василь «побив морду» тому Мартосові, а Василь Петрович щось своє думав, шукав виходу і, мабуть, найбільше боявся, щоб я не почав домагатися від нього відповідної суми... Та я поспішив перемінити тему розмови, знаючи, що така моя спроба ніяких позитивних наслідків не дала б...

Мазуренко ще кілька разів вертався до «делікатної» теми, знаходячи кожного разу якийсь новий аргумент на підтримання своєї тези... Нарешті сказав, що дасть мені точний розрахунок з одержаних грошей, з тим, щоб я той розрахунок переслав Мартосові. А мені радив, щоб я, не гаючись, вертався до Риму, продавав меблі і ліквідувався. Трудність може виникнути з того, що Чехівський і Єремієва з дитиною, мабуть, уже переїхали до помешкання місії і потребують також якоїсь обстанови — себто саме тих столів і стільців та шаф, що з них вся обстановка місії й складається. Отже, вони можуть спротивитися ліквідації помешкання й меблів...

Ну, от бачите!

Від мене ми всі разом пішли до Храпка, але не застали його дома. Потім — до о. Бона — з тими ж наслідками. Тоді Василь Петрович поспішився по своїх справах, а ми з Мариною Михайлівною поїхали до Шенбруну. Посиділи там із півгодини, зайшли до каварні, випили чаю і — пішли пішки до Мазуренок, бо Марина Михайлівна запевняла, що — «тут зовсім близько». Потім мусіла гірко каятися, бо прийшлося човпати досить таки далеко, і в неї розболілася нога.

Нарешті дотюпали.

Але ввійти — ніяк!

Скільки ми не дзвонили — тиша. Марина Михайлівна сердиться. Ходимо ми від дзвінка у воріт та дверей, і від дверей до дзвінка. Попробували й фіртку в сад — теж замкнена. До вікон — ґрати по всіх усядах.

— Треба, — кажу, — мені паркан перелізти, — може, дівчина десь у саду порпається...

— І справді! Спробуйте...

Переліз я через паркан, обійшов хату і просто в сад: в один куток, потім у другий, помітив альтанку, заглянув — нікого! Садок, зрештою, невеличкий, оббігав його досить швидко.

Тоді знову до хати — шукати входу. Бачу під сходами двері, а в них ключ стирчить. Ось, думаю вхід до підвалу, де міститься кухня й кімнатка куховарки. Відчиняю — якісь дошки, різне дрантя. Якась комора. Коли чую — хтось ворухнеться. Оце, думаю, ще накрию тут кого. Але — ні! Цей хтось над коморою. Я тоді знову до сходів. І от двері відчиняються і виходить худий чоловік із круглим жовтим обличчям і глибокими запалими очима, який здивовано дивиться на мене.

Я до нього:

— Ви — пан Левинський?

Він, уже з готовою лайкою на вустах, спинається і ще більш здивовано дивиться на мене.

— Дуже радий. Я — Онацький, а там біля входових дверей пані Мазуренкова.

— Але як же ви зайшли сюди? — перервав він мене, пильно мене розглядаючи.

— Та через паркан... Дзвонимо, дзвонимо, ніхто не відчиняє, — треба ж було щось робити. Там пані Мазуренкова, втомлена, Бог зна, скільки часу дожидається...

Але Левинському моя поява в його саду така незрозуміла, що мушу ще раз йому пояснювати, що я таки переліз через паркан, а не звалився з неба.

Нарешті, він ніби повірив мені, і ми вирушили до входових дверей.

Тільки одчиняємо двері з веранди до хати, а тут в уха так і б'є розпачливий, безперервний крик дзвінка: Марина Михайлівна дзвонить, не вгаваючи.

Левинський просить її вибачити:

— Але ж, запевняю вас, зовсім не було чути...

— Та де ж ви були, що нічого не чули?

— На веранді лежав... і нічогісіньки не чув. Тільки бачу якийсь незнайомиць гасає по мойому саду, потім, бачу, поліз до комори... я був спочатку навіть злякався, а потім уже хотів лаятися...

Марина Михайлівна вийшла перебиратися, Левинський пішов до себе, а я почав розглядатися навколо... Чудове помешкання і дуже гарно обставлене. Не дурно ж господар, якийсь австрійський генерал, хоче застави за самі меблі 100.000 корон, а за помешкання 48.000 річно. Того року ледве не продав всього будинку з меблями за 500.000, а тепер, уже й без меблів, хоче 800.000. Мазуренки кажуть, що тут не залишаться, — занадто дорого, особлива неприємна ота застава за меблі...

Левинський має катар обох верхівок легенів і, мабуть, довго не протягне. Лікар наказує йому, щоб він якомога більше лежав.

Мазуренко хоче їхати до Москви, на конгрес III-го Інтернаціоналу, як представник закордонної групи українських комуністів. За кілька днів виїздить до Берліну, щоб дістати від Коппа, московського пред-

ставника, потрібні документи, а потім — далі. Марина Михайлівна й собі за ним. А коли хтось висловив сумніви, чи большевики її пропустять, то вона рішуче заявила, що Василь Петрович без неї не поїде. Вона хоче знайти свою матір і сина. Мати має землю десь у Литві, і литовський посол дав їй різні листи, з якими вона, якщо знайде матір, ніби зможе... одержати ту землю в власне володіння! Трудно повірити!

Крім того, вона боїться за Василя Петровича, але я сумніваюсь, щоб її присутність могла його, в випадку якої халепи, врятувати.

Засидівся я в них до 21.30. Згадували большевицьке бомбардування Києва за Муравйова та інше, — але я над тим усім не зупиняюся, бо маю багато іншого до запису.

Сьогодні ми зустрілися з Мазуренком, як учора умовилися, в Герренгофі, і тут він мені передав грошовий звіт для Мартоса, з якого випишую головне:

«... Витрачено:

1. Згідно відомостям про платню за травень і червень —	23.200
2. По рахунку з 12. VII.20 —	4.314
3. Платня з 1. VII. по 15. VII —	3.600
Разом	31.114

Одержано на покриття цих боргів від п. Мин. Фінансів Б. Мартоса 2.000 дол. (курс офіційний: 140 корон — 1 доляр і 8.50 — 1 ліра) згідно високому приватному курсові — 30.000 лір.

Отже за урядом лишається, згідно з цим рахунком, 1114 лір.

Згідно закону і заключенню, даному юрисконсультом Віденського посольства Храпком ліквідаційних позаштатних грошей належить мені за півтора місяця 10.800 лір.

Згідно закону і заключенню юрисконсульта Храпка, яке мається при ділах італійської місії, мені належить празникових за минуле Різдво 1919—20 р. місячна платня радника місії — 4.800 лір.

Разом за урядом залишається мені боргу — 16.714 лір.

Крім того, прошу видати мені проїзді на Україну від Відня, що зробило суму (16.714 та 1.300 лір на проїзд Відень—Україна (Київ) — 18.014 лір.

Отже, на основі зазначених рахунків і належних законних видач для позаштатних, прошу пана Міністра Фінансів якнайскорше видати мені зазначені вісімнадцять тисяч чотирнадцять лір (18.014). Уповноважую п. Атташе Є. Онацького цей мій звіт і моє домагання надіслати по приналежності. Т. В. О. Голови Місії в Римі. Ваш Мазуренко».

До звіту він додав ще такий рахунок:

«Рахунок командировочних витрат В. О. Голови Місії В. Мазуренка:

1. Подорож до Відня в службових справах з 19 травня по	Ліри
19 червня 1920 за 31 добу по 80 лір	2480
2. Білети Рим—Тарвіз	246
3. Білети Тарвіз—Відень (1944— корони по 8.40)	228
4. Відень—Тарвіз—Рим	492
5. Поштово-телеграфні витрати	38
6. Недополучені за службову подорож в Сан-Ремо по 20 лір добово за 16 діб	320
7. Білет до Відня для складення звіту і передачі справ Рим—Відень	492
Разом	4.296

Чотири тисячі двісті дев'яносто шість лір із коштів, відпущених мені Мін. Фінансів Б. Мартосом у червні одержав. В. О. Голови Місії Вас. Мазуреко. 12 липня 1920 р. Відень».

Цікаві документи, що оце він мені їх дав, рахуючи чи на мою «тихість», чи на моє нерозуміння грошових справ.

Цікаві, особливо, коли подумати, що ці документи походять від «революціонера, що ніби змагається за незалежність України!

Подібні документи виставляв, очевидно, і Севрюк, подорожуючи по всій Європі «в службових справах», виставляли й інші. Не дивно, що скарбниці державна так скоро спорожніла!

Цікаво й те, що людина, яка збирається їхати на Конгрес III-го Інтернаціоналу в Москву, не соромиться виставляти рахунок... урядові УНР на подорож в Україну!

13 листопада 1920

Одержав вчора листівку від Зінаїди Васильєвни:

«... На доручення Ів. Ів-ича я Вам послала листа, — він сам не пише, бо не має нічого нового Вам сказати. Мартос стоїть на своєму (вчора при мені була розмова), — на його думку, Мазуренко не мав права призначати двох атташе, коли по штату має бути один. Каже, що Вам найкраще не сидіти в Відні, а їхати до Риму ліквідуватися, а гроші на це, каже, як тільки будуть, ми дамо. Сьогодні, кажуть, приїздить Барановський, — може, той більше зрозуміє становище, а Мартос тепер у такому настрої, щоб усе припинити, або скоротити. Може, у Вас (не в місії, а у Вас особисто) немає грошей на виїзд, тощо, так Ви напишіть, ми Вам можемо позичити. Ми, як і раніше, живемо дуже скромно, бо знаємо, як то легко без посади шість місяців про-

сидіти, отже, маємо невеличкий запас і Вам з охотою позичимо. Ну, бувайте здорові! Зараз же напишемо, як буде щось нове...»

Дякувати Богові, хоч Мірні, як були милі, гарні люди, так ними й залишилися!

Одержав нарешті і від Ніни листа і листівку. В листі пише:

«...Послала тобі листа з Мазуренком, а також листівку від Зінаїди Васильєвни. В Берліні грошеві справи поправилися, — пише З. В-на, — капелла одержала гроші. Я їм написала листа, щоб порадили, що тобі робити. Що думають тепер робити наші «світлі пани». На кого орієнтуватися? Може Вас. П-ич помирить нас із більшовиками? Отримала в Коссака ще 300 лір. За пансіон уже заплачено. Скільки, як перевести на ліри, тобі коштує життя?

«Якщо ти довго будеш у Відні, може, мені краще перевезти речі в місію, а обідати в Єремієвої, або десь інше? Бо Жірдарт хотіла з мене по 20 лір, але я виторгувала по 18, але в Сорренто можна жити й за 12. Як гадаєш? Мазуренки виїхали, і я тепер вільніша, а то все ходила то я до них, а то вони до мене...»

«Вчора Коссак просив мене походити з ним по крамницях — купити дещо для його дочки. Потім він запросив мене на морозиво, і, як би ти думав, де ми їли? — в Марінезе, чи властиво під Марінезе, бо столики стоять на вулиці, і Коссак жартував, що чого воно дійшло — що ми в Марінезе! Все таки він нічого собі чоловік. Казав, що 300 лір дав мені з власних, бо в місії вже тільки борг, і дав слово, що, коли б не дістав зараз же грошей, то однаково переведе мені й Парфановичеві бодай якусь суму...»

Має рацію! Так власне повинен поводитися голова місії, а не так, як Мазуренко. Капітан корабля повинен дбати насамперед про свою залогу, а вже потім про себе.

Ніна продовжує:

«З Єремієвою ми добре, як і перше. З Чехівським також. Сьогодні він мав розвозити прощальні картки Мазуренка, — може щось буде говорити про гроші з фінляндським послом (Гуммерусом, Є. О.), бо 50.000 лір, (що він їх позичив у місії, Є. О.), коли нема голови місії, щось значать...»

В листівці з 7. VII вона пише:

«...Сьогодні в мене велика пошта: 7 листівок — 4 від тебе, 1 від Віті, 1 від Коссака і 1 від одного полоненого. Спершу листівки приходили дуже погано, і я казала Марині Михайлівні тебе полати, що не пишеш, але бачу, що даремно. Спасибі, що часто пишеш.

«Щойно були в мене Єремієва і Чехівський. Я переказувала їм дещо з твоїх листівок, між іншим про Антоновича... Чехівський, на доручення Мазуренка, розвозив його картки і був також у фінляндського посла та й забалакав про 50.000. Фінляндський посол каже: «Ми ж цю справу вже полагодили з Антоновичем, я гроші видав для ваших справ, як же це так, що тепер ви в мене за них впоминаєтеся? Я зараз на-

пишу Антоновичеві і Коссакові, дайте мені їх адресу...» Чехівський трохи перелякався. «Вибачте, каже, я не знав... Не турбуйтеся...» Але діло кінчилося все таки тим, що Гуммерус таки дав 2.000, і Чехівський сказав, що віддасть мені 280 лір. Я таки приходжу до переконання, що Чехівський — гарна людина, головне — чесна, тільки занадто піддається впливам...

«Віта пише, що одержала наші гроші від Хоменка...».

В другій листівці теж із 7. VII:

«... Сьогодні в мене щасливий день, аж 4 листівки від тебе. Дивує мене, що ти досі не отримав моїх листів. Я писала щодня перше на адресу о. Бона, а потім на Гольденес Лям... Розшукай Мазуренка і нагадай про мого листа до тебе. Тут 40 ступнів спеки, можеш собі уявити, що тут робиться...».

Нарешті дістав Ніниного листа від Мазуренка. Лист із 6. VII:

«... Сьогодні полонені вже виїзджають. Коссак по завтрому їде до Відня. Він певен, що отримає гроші, а я не знаю. Дав мені ще 300 лір, а ще залишається 100 лір за червень, вся платня за липень та ліквідаційні за півтора місяці — разом 1.500 лір. Він казав, що буде для мене добиватися.

Часописи чомусь не приходять. Живемо без усяких новин.

«Віддай гроші (500 лір) Мазуренкові, а то ніяково. Гадаю, що тобі ще там вистане на життя. Я дала Мазуренкові нашу київську адресу, бо вони мають бути в Києві...»

14 липня 1920

Нарешті одержав листа від Лукасевича:

«Прага 10 липня.

До Впана Є. Онацького. Відень.

В справі, про яку пишете, прошу звернутися до п. голови дипломатичної місії в Італії п. Д. Антоновича, який проживає в Відні, Баггасе 15, пансіон Віндобона. Д-р Є. Лукасевич».

От тобі й маєш!

16 липня 1920

Написав такого листа до Ніни: «Оце сьогодні перший день, як в Відні, що не написав я тобі жадної картки. Щоб винагородити тебе, напишу сьогодні довгого листа, а, може, вишлю ще й картку.

Я не писав тобі вчора, бо був страшенно зайнятий. Позавчора я дав телеграму тобі й Чехівському, що Антонович вертається. Бо я одержав листа від Лукасевича, який у відповідь на мій рапорт про грошовий стан місії, «попросив» мене звернутися в цій справі «до Голови місії» — Антоновича».

Лист від Лукасевича я одержав 14-го, а 13-го я був подав рапорт Мазуренкові про те, що я зробив і чого я не виходив, і запитував, що мені далі робити. Мазуренко вчора поклав таку резолюцію.

«Пропоную повернутися до Риму, а конечні біжучі витрати і платню для атташе можна дістати скороченням помешкання і відповідною продажею оборудування. Служників слід відпустити. Коли протягом місяця не буде ніяких розпоряджень, то слід місію зліквідувати зовсім і їхати на Україну».

З цією резолюцією я звернувся до Храпка, як юрисконсульта, і він сказав, що «ліквідувати» місію ми не можемо, не маємо права. Наказ про ліквідацію місії може дати тільки верховна влада. Майно ж, — це особливо треба мати на увазі, — державне майно продається тільки з авкціону, щоб був офіційний акт продажу і задокументовано одержану суму грошей. Місія не може піти на авкціон, але тут робиться фікція, продається ніби майно Чехівського, чи Онацького, чи кого іншого... Цю фікцію всякий суд виправдає. Коли б Чехівський справді вирішив щось продати, то хай так і зробить.

Загалом Храпко радить, — і я знаходжу це слушним, — використати резолюцію Мазуренка, як доказ дійсно розпачливого стану місії і вдарити на гвалт. Для цього я, може, задержуся ще на тиждень. Але це ще не певно. Бо є тут ще Антонович, який провадить дуже сильну акцію разом із Т. Галіпом, Пащенком і Коссаком. Коссак виїздить сьогодні в справах ліквідації своєї місії, а більше, як здається, чи нарівні, в справах нашої Дипломатичної місії (як військовий атташе) до Праги, до Лукасевича, а потім до Берліну — до Ніковського і Барановського.

Вчора, тільки я прийшов до Коссака, як приходять Антонович і Пащенко.

З приїздом цього останнього, відношення Антоновича до мене якось змінилося — ясно, що на гірше. Видно, той йому багато чого наговорив. Досі Антонович не знав про моє «атташество», а Пащенко йому сказав, і це йому не сподобалося... Сьогодні вранці я знову побіг до Коссака, щоб дати йому, як він просив, листа до Ів. Івановича Мірного, щоб допоміг йому в грошових справах ліквідації Військової місії (говорив, що тобі належиться 1.500 лір), коли бачу у нього знову Антоновича. Щось радять.

Антонович мені зразу заявив, що він мого «атташества» не визнає, ані мого відрядження до Відня, і ледве не знищив моїх документів, що я йому показував. Але я счинив такий галас, що він мені їх повернув.

Тим часом я вчора подав до Храпка, як юрисконсульта Віденського посольства, довжелезний рапорт, в якому просив вияснити — з огляду на резолюцію Мазуренка з 15 липня, як В. О. Голови місії, і з огляду на лист міністра Лукасевича з 10 липня, що називає головою місії Дм. Антоновича і радить мені до нього звернутися, — хто властиво тепер голова місії, і кого я повинен слухатися. Я висловив в тому

рапорті думку, що фактичний — правний шеф місії тепер покищо є В. Мазуренко, який досі нікому місії не передавав, а не Антонович, який досі місії не перейняв.

Храпко визнав мені цілковиту рацію і пообіцяв перебалакати сьогодні з Антоновичем, а завтра напише резолюцію.

Як це все скінчиться, один Бог відає. З одного боку, большевики так б'ють поляків, що вже заняли Кам'янець, а з другого боку Антонович загрожує, що прожене Чехівського геть із місії, а мене скерує до В. Мазуренка, щоб я шукав у нього коштів на покриття видатків, зроблених «втягненням мене в явно невитідну для мене справу». Крім того, він обіцяв поставити на рахунок Чехівського різні «неправні видатки...»

Зібрався вже зовсім виїздити, але Храпко стримує, подає надії і радить ще подождати. Тим часом ані з Міністерства, ані від Мартоса, ані від Єремєєва ані словечка. Видно, їм не до того... Служників треба в усякому разі відпустити. Якщо щось продавати, то найкраще невогнепальну касу: вона не так уже нам потрібна і дала б досить грошей. Але продавати — тільки з аукціону!

Цей весь лист можеш прочитати Чехівському, — скажи, що я йому окремо не пишу, бо за біганиною не маю часу. Та й писанини маю досить. Для одного Храпка скільки прийшлося писати, а до Лукасевича, до Міністерства, до Мірного... Та й нащо писати Чехівському вдруге те саме, коли можу раз тобі написати, а ти вже йому прочитаєш.

П. С. Антонович сердиться, що я своїми листами і претенсіями на наші маленькі суми перешкоджаю йому з його проектами величезних штатів. Алеж при теперішній ситуації вони такі нереальні...».

*

Зустрів сьогодні на вулиці Дм. Ів. Дорошенка. Зраділи обидва, побачивши один одного. Я йому з'ясував, що досі не був у нього, бо боявся йому перешкодити, а він дуже мене запрошував до себе. Умовилися, що приїду до нього в неділю по обіді. Він живе десь далеко — на Беллевюштрассе 10.

Стурбувало його дуже сьогоднішнє розпорядження — не здавати помешкань чужинцям. Хоч Дорошенко й вже має помешкання, але його турбує питання безправності українців. Коли господар захоче, то й вижене, або здерє такий чинш, який йому в голову спаде. Погано, що й казати!

Але, правду кажучи, давно пора. Понаїздили сюди зі всіх кінців світу об'їдають, обливають, коли самим нема чого їсти, спекулюють валютою, підбивають ціни. Певно, на українцях ця заборона тяжко відіб'ється, але мусять же й австрійці якось боронитися.

І куди нашому братові їхати, як в Австрії тісно стане? Тут усе таки валюта нижча, а спробувати в яку іншу країну сунутися... Та й візу не так-то легко нашому братові одержати!

У Дорошенка, як він казав, з прошіма зовсім не густо. В серпні має він скінчити працю над «Слов'янською Енциклопедією», над якою тепер працює. Одержить за неї 3.000 німецьких марок, — оце й все його забезпечення...

— Ви хоч не дуже в очах большевиків скомпромітовані, — сказав він мені, — зможете якось повернутися в Україну, а мені...

— Та будемо мати самостійну Галичину...

— Як би то! Але не дадуть. Свої ж не дадуть. Почнуть тягти той суди той туди, і зовсім розтягнуть... А при сучасних обставинах треба, щоб хоч яка була... Хай уже й советська!

18 липня 1920

Барановський таки приїжджає. А дехто каже, що й вже приїхав. Але сьогодні неділя, посольство зачинене.

Вчора заходив до мене Дм. Ів. Дорошенко і залишив картку:

«Дуже вас прошу приїхати до мене завтра коло 5-ої години дня. Раніше я мушу бути в місті. Дуже Вас прохаю не змінити Вашого наміру приїхати до мене через оцю зміну часу (ми умовлялися на год. 3. Є. О.): я не тільки буду вельми радий бачити Вас у себе, але маю ще й одну велику справу. Тож приїздіть, будь ласка! Щиро поважаючий Вас Д. Дорошенко».

І в голову мені не приходить, що то може бути за «справа». Цікаво.

По обіді поїхав до Мазуренків, — вони вже вкладаються, вибираються до Бадену, де пробудуть місяців півтора, поки звільниться помешкання, яке вони собі підготували. До Москви вже не їдуть. Відбулося засідання комуністичного комітету, і на ньому вирішено, що Мазуренкові нема чого їхати, бо Конгрес III-го Інтернаціоналу має бути 17 серпня, отже, однаково не встигне. Мазуренчиха дуже рада, а Мазуренко — не знаю. Здається, теж радий, бо подорож йому б задорого коштувала, тим більше, що мала б їхати і Марина Михайлівна.

Про ті 500 лір, що він їх мені позичив, Мазуренко заговорив, мимручи й запинаючись, що Ніна Йосиповна йому їх не віддала, бо казала, що ще не має, що, може, я тут віддам... А я зробив дуже стурбований вигляд і теж почав мимрити, що покищо я грошей не одержав, отже мені було б трудно і т. п. Та Мазуренко поспішився сказати, що, розуміється, покищо нема й потреби віддавати. А розмову він почав тільки тому, що Ніна Йосиповна вже йому частину боргу, себто 300 лір віддала, як він ту розписку, що я йому був всунув, тес... пірвав.

Після Мазуренків пішов до Хоменка, де застав і молодого Ю. Русова. Провів чудово вечір в студентському веселому товаристві, від якого я закордоном був зовсім відвик. Господи, яка ріжниця в поглядах, в відношенні до справ, у настроях! Наші дипломати і ті — «з малих сих», що, як оповідав Русов, творять чуда хоробрости й відданости українській справі в Україні, що дійсно мають ідеали, за них боряться і вмирають, — яка ріжниця! Небо і земля! Тільки на цей раз небо не там, де високо...

Але ж і життя тепер в Україні. Що за варварство, що за здичавіння! Як у стародавні часи розпинають на хрестах, закопують живцем у землю, здирають шкуру на живому тілі... Підтверджується все те, що було і в листах, що дістав Шраг із Києва... Обопільна ненависть, обопільна пімста. Страшний антисемітизм, оправданий жорстокостями всяких Роз, що працюють по чрезвычайках. І знову, і знову оповідання про те, як село б'є «комуну», як одночасно з тим самоорганізується, заводить у себе електрику, відшукує й добуває нафту, — словом, помітно активізується, робить поступи. Тягнеться до освіти, відкриває школи, навіть гімназії, і само оплачує запрошених учителів, і то добре оплачує! Ось вона — організація здолу! Величезну роль відіграють кооперативи і кооператори, звичайно перейняті українським національним духом. Українська національна свідомість незвичайно зросла і — разом із нею — ненависть до большевиків, москалів.

Русов уже рік, як одружений з Оленою Залевською з Кам'янця Подільського. Іван Вікул, мій товариш по кам'янецькій гімназії, що був шафером на моєму весіллі в Києві, теж одружився, але не пригаду з ким.

20 липня 1920

Нічого особливого цікавого для мене Дм. Дорошенко не мав. М. Кушнір та С. Шелухин хотіли скликати нараду з представників усіх українських партій, щоб винести спільну резолюцію в справі суверенности України, і Дорошенко, думаючи, що я есер, хотів мене загітувати, щоб я потім повів агітацію за нараду серед есерів.

Я відразу сказав, що така нарада видається мені потрібною, і що я, хоча до есерів вже й не належу, все ж стою до них досить близько і міг би з ними, а зокрема з Чечелем, поговорити. Дійсно я вчора бачився з Чечелем, але Чечель мені сказав, що коли він одержить особисте запрошення, то піде, щоб викласти точку погляду есерів, але участі в винесенні резолюції брати не буде, бо партія есерів гадає, що большевики врешті таки програють в Україні, і есери зможуть відіграти поважну роль в її політичному житті і тому не можуть починати якоїсь спільної акції з цілковито скомпромітованими есефами та іншими.

Мудра політика! Шкода, така вузько-егоїстична! Чисто партійна і зовсім не державна...

Вчора я ввесь вечір проговорив із Толмачевим і Чечелем. Толмачів — уже відкритий большевик із твердо виробленими поглядами. На кожну справу в нього готова відповідь. Мимоволі заздриш таким людям. Для них все ясно.

Чечель — менше визначився, але видно, що він багато перечитав і передумав про суспільні справи. І супроти комуністичної пропаганди Толмачева почувається в нього безсильність... Він вірить, що українські комуністи зможуть мати вільну руку в будіванні незалежної України... І коли я подумаю, що навіть Дорошенко, зрештою, нічого не мав би проти того, щоб була Советська Україна, аби тільки щось дійсно було, то я Чечелеві не дивуюся. Проте, пригадуючи позиції італійських соціалістів, що за ними явно стоять московські большевики, сумніваюсь... Оті прокляті сумніви! Коли б я міг бути Толмачевим!...

Сьогодні вранці пішов до Макаренка. Злиється він на Антоновича і на Мазуренка, що досі йому візи не дістали:

— Чого вони тільки тут не говорили! У одного, бачте, мало не половина соціалістичної партії в кишені, а у другого клерикали такі щирі та приязні, що хоч до рани прикладай. А як прийшлося до справи, то візи дістати не можуть...

Говорив він у дуже саркастичному тоні про одного давнього партійного соціал-демократичного робітника, що в нього вже сивизна в волоссі, а він не в стані зрозуміти, що уряд наш тепер розвалюється, і що в нього вже нема чого шукати, — а от же їде, б'є поклони, малює все в рожевому світлі, аби тільки залишитися в Європі і зберегти можливість одержувати гроші в добрій валюті.

Коли я сказав, що догадуюсь, про кого мова, то він мені просто сказав, що справа йде про його давнього приятеля Миколу Левицького, якого, при складанні нових штатів швейцарської місії, Макаренко до тих штатів не включив. І от поїхав Левицький до уряду і, певно, щось там досягнув.

Я Макаренкові оповів про резолюцію Мазуренка і пояснив, що прийшов попрощатися, бо мушу вже, так і не діждавшись Барановського, їхати.

Макаренко висловив здивування з приводу Мазуренкової резолюції і запитав, чому це Мазуренко так піклується про місію, а всі гроші, що був здобув для місії, забрав собі.

Він цілком погодився зі мною, що така ліквідація місії привела б до повного підризу нашого престижу в Італії, але одночасно заявив, що він у тій справі вмиває руки — нема людей! Іде повний розвал.

— На мій погляд, — сказав він, — там у вас цілком досить було б трьох осіб... ну, та хай ще там одна машиністка. На все це — тисяч 20 на місяць... Пропонували ми Антоновичеві 35.000, потім 40.000, а він усе не погоджується: дай йому 50.000, або бодай 45.000... Та це, зрештою, було б неморально в такий час видавати такі гроші!

Потім про Миколу Залізняка:

— Темні діла за ним... темні діла. Тут, у Майсль унд Шадн, має кімнату в місті — дві квартирі... Темні діла. Я з ним тільки тут і познайомився. Ну чув раніше — Залізник, Залізник... В Фінляндію не хоче їхати, одержав гроші і не їде, бо Фінляндія ніби добре з Польщею, то щоб не скомпромітуватися! Це все білими нитками — бодай для мене — шито.

Сказав мені, що вислав Барановському телеграму, щоб негайно приїздив:

— Ви йому протелефонуйте на Ратгаусштрассе 4. Може, він уночі приїде, то треба буде ще залишитися на день, чи що...

Від Макаренка пішов до посольства — до Храпка. Храпко каже:

— Як маєте ще на чім тут триматися, то тримайтеся. Я вам зовсім довірно скажу: буде тут скоро і каса, і ті, що видають із каси. Але треба ще пождати...

Вирішив залишитися ще на кілька днів.

Тим часом випишу цікавіше з Ніниних листів, що надійшли в останніх днях.

З 10 липня: «...Кожна твоя листівка приносить усе гірші відомості. Але що ж! Коли вся країна гине, прийдеться й нам потерпіти. Якось то воно буде... Що до відносин із Чехівським та Єремієвою, то не турбуйся: на всіх приходиться біда, і один на одного намагаються обпертися... Даремно ти оповідав людям про нашу приязнь із Мірними, — люди так і дивляться, щоб когось пересварити. Вітя гроші одержала. Дякує. Вони (капелла, Є. О.) вже мають візи до Польщі. Якщо побачиш її в Відні, дай їй ще 1.000 корон для наших у Києві і листа...»

З 12 липня: «...Вчора була в Єремієвої. Розмовляли про те, як нам надалі життя влаштувати. Єремієва хоче підождати до 20-го, а там буде винаймати в себе кімнати й тримати пансіонерів. Казала, що нам треба триматися купи, запрошувала відкрити разом пансіон. Її дуже спокушує помешкання місії, але до нього ще не можна переїжджати, бо, якби повернувся Антонович, чи приїхав який новий посол, прийшлося б нам вибиратися. Щодо життя в Італії, то воно тепер тут дешевше, ніж деінде, всього досить, овочів, городини, молока...».

«...Чехівський одержав листа від свого брата Володимира, кол. міністра. Він мені його читав. Київ зовсім вимирає, там справжній голод...

«...Тут знову страшенна спека. З пансіону Жірдарет всі роз'їжджаються, хто в гори, хто на море, а я, як можу, рятуюсь у віллі Боргезе...»

З 14 липня: «...Сьогодні Єремієва казала, що Ріванера знайшов гарне помешкання під пансіон, і сьогодні ввечорі будуть відомі остаточні умовини. Не знаю, що робити, боюсь рішати без тебе. Хоча й те варто подумати, що, коли ми матимемо за мою працю до обіду, навіть

без усякого прибутку, харчі й помешкання, то це вже буде більше від того, що я заробляю, пишучи на машинці. А ти був би зовсім вільний. Але для всього цього ми ще опрацюємо договір... Звичайно до твого приїзду контракту не будемо підписувати.

«...Сьогодні Карманський оповідав добрі новини: ніби до Лондону кличуть представників усіх держав кол. Росії, в тому й України, а також і Галичини. Тепер необхідно, — казав Карманський, — щоб хтось тут обробляв Джолітті, бо він теж ось-ось поїде до Лондону і буде рішати там про Україну. Ти про це вже, мабуть, знаєш, але ми тут не читаємо часописів, то оце тільки й знаємо, що Карманський оповів. Казав також, що ніби Антанта ставить нам добрі умовини миру з большевиками. Хоч би тепер перестали вже наші між собою сваритися, а то посваряться знову з-за того, хто має представляти дійсний уряд України...»

«...Карманський ще досі грошей не одержав. Пише о. Бонові лайливі листи. Не знаю, хто тут винний, чи банк, чи о. Бон. Казав Карманський, що о. Бон, здається провадить у Відні веселе життя...»

«П. С. Здається, що найкращий вихід із нашого положення — таки відкрити пансіон...»

З 15 липня: «...Твої чудесні картки з Відня приходять цілі й неушкоджені і, здається, краще, ніж мої «експреси». Вчора написала тобі препоганого листа, злого на всіх і вся, — такий був у мене настрій. Але сьогодні це все змінилося, і твої картки прийшли в добрий час.

«...Одержали твою телеграму про повернення Антоновича, але вона вже не зробила особливого враження. Чехівський і Єремїєва тепер тільки й говорять, що про пансіон: кажуть, що влаштовуватимуть життя незалежно від місії. Я теж, правду кажучи, покладаю надії на це підприємство, і тому теж поставилась до телеграми байдуже. Головне, щоб була Україна, а там усе інше якось буде. Єремїєва щодня приходить до місії і провадить балачки зо мною та Ріванерою про той же таки пансіон. Звичайно, при нашому становищі і це не зле, — та що ж, працювала я у всякому товаристві, хоч би і в Військовій місії, оті Бандрівський, Парфанович... Зрештою, коли б я не захотіла бути більше в спілці, продала б свою вкладку. А може колись зробимось буржуями, як Жірдардет?

«Сьогодні страйк трамваїв у Римі. В хаті страшенно душко, а до вілли Боргезе далеко, — ходила в маленький садок, що недалеко від нас. Господи, які там нещасні діти бігають! Не те, що на листівках... Дивлюсь на ті листівки з дітьми і на тих дітей, що тут бігають, і аж сміятися хочеться... або плакати!...»

З 16 липня: «...Пансіонери розіжджаються. Навіть і сама Жірдардет їде відпочивати місяців півтора. Мене теж тягне поїхати кудись, де холодніше... або де є вода і дерева. На жаль, з Риму не можна навіть десь поблизу виїхати, бо підміські трамваї ось уже місяць,

як страйкують. А ще нову моду завели, що від год. 11.30 і до 13 год. не буває електрики — це теж такий собі частковий страйк. На вулицях в цей час співи, галас...

«Нарешті одержала твою картку про приїзд Мазуренків. Як довго ж вони думають там залишатися?

«... Живеться мені тепер тут добре... Тьху! щоб не зурочити... В місії, праці небогато. Майже щодня бачу Єремієву: вона все приходить до місії на розмови. Одержала сьогодні листівку від Мих. Мих. (Єремієва, Є. О.). Пише, що був у Києві, хотів вивезти батьків, але не встиг.

З 17 липня: «... Єремієва все питає мене, чи я не відмовляюся пристати до спілки в справі пансіону, а я не знаю, що робити. Не думаю, що можна тут усе ліквідувати: можна щось продати, але все — нема в нас на це морального права. Так і Чехівський думає.

«... Італ. Червоний Хрест знову посилав від себе Укр. Червоному Хрестові багато матеріалів безплатно. Був тут у нас урядовець і повідомив про це. Я казала Чехівському, що він повинен піти особисто подякувати, а потім ще й написати папір. Він годиться. Погано тут без єдиного українського часопису: нічого ніколи не приходить ні «Воля» ні «Вперед».

21 липня 1920

Барановський таки приїхав. Про це мені сказали в посольстві, як тільки я туди прийшов, і порадили негайно піти до нього. Побіг, сів на трамвай і — не застав дома. Вже о 9.30 пішов знову. Повернувся — і то не певно! —десь о год. 17. Бачив його секретаря, зовсім молоденького, років 20. Говорив мені, що Барановський справи, ясна річ, полагоджувати буде, для того й приїхав, але грошей платити не буде, бо «коли держава банкрутує, то банкрутують і всі ті, що з нею зв'язані...»

Всі папери від Антоновича Лукасевич переслав Барановському, і Лукасевич просить Барановського і від себе, щоб гроші для італійської місії дав Антоновичеві.

Звідти я побіг знову до посольства, щоб піймати там Барановського. Прождав до обіду — не було. Бачив тільки о. Бона, який теж шукає Барановського. Карманський прислав о. Бонові листа, на який о. Бон страшенно образився і з власноручними помітками на тому самому листі відіслав йому його назад. Справа за гроші, яких Карманський, з вини банків, досі не одержав.

Храпко обіцяв мені переговорити і від себе з Барановським про нашу місію. Він, здається, добре з Барановським. В усякому разі тепер уже ждати не прийдеться, бо Барановський за тиждень виїде...

Таки був у Барановського. — Чи пізнаєте? — запитав я його, сміючись.

— А от дайте, вийдемо на світло Боже, то, може, і пізнаю, — відповів він, запрошуючи з лабіринтів коридорів до себе в кімнату.

— Служив, — правда, недовго, — у Вас в банку, а потім секретарював у Центр. Раді, а тепер, — продовжував я, сідаючи, — прийшов до вас, як представник місії в Італії:

Він мовчки дивився. Не каже, чи пізнає, чи ні. Чи щось пригадує, чи нічого не пам'ятає. Проте, пригадувати б повинен, бо не раз прийшлося з ним зустрічатися в Малій Раді. Але — мовчить. Мабуть, здогадується, що справа про гроші...

— Ось мої документи. Вам, мабуть, говорили про мою справу Мартос і Мірний. Я їм теж посилав деякі документи.

— Так, — нарешті вимовив він, — дещо пригадую... А чого власне ви приїхали до Відня?

Бо у нас було відомо, що Мартос у Відні, і тому мене вислано до нього. Але коли я приїхав, його вже не знайшов, став писати на всі сторони і ждати... Але чи ви одержали мої документи?

— Так, я їх бачив.

— Вони тут у вас?

— Ні. Чому б вони були в мене? Вони там zostалися...

— ?!

— Бачите, я видав розпорядження, щоб усякі зносини з місіями і всілякими установами провадила Фінансова Агентура, а мене це все не торкається. Фінансова Агентура має виплачувати по затвердженнях штатах... Боргів я не перейняв і платити їх не можу. Бо нема можливості перевірити. Мартос мав і ревізійні функції, я ж їх не перейняв, це — справа державного контролю... Якщо ви не одержали платні зверніться до свого Міністерства, і воно накаже зробити те, чи інше... Я ж не можу в усе входити... Та і взагалі... грошей нема. Я перейняв порожню скарбницю. Навіть не порожню, а з мінусом. Багато боргів...

— Все такі, як наші?

— Ні, такі, що пахнуть судом... борги усяким стороннім людям, торговельним фірмам, тощо. А чи будуть гроші — я думаю, що не будуть...

Він натиснув на те «не».

— Тут, у Відні, продовжував він, — обіцяли зняти заборону з грошей, але обіцяли тоді, коли наш уряд ще сидів у Києві. Але тепер, коли за нами й клаптика території... сильно сумніваюсь, щоб звільнили гроші.

Потім знову:

— Я не скарбник і не можу робити так, як робив Мартос. То була його помилка. За ним ганялися по всіх усядах, а він то тому суне,

то тому... Одні сердяться, другі Бог зна що вигадують... Цього я робити не буду...

Прийшов Бриндзан, голова Пресового Бюра в Відні, і, хоч мені хотілося ще трохи поговорити, не хотілося й задержувати. Попрощався й побіг до Храпка, але не застав його дома.

22 липня 1920

Все зроблено — дозвіл їхати італійським поїздом дістав; гроші — 15.375 корон розміняв (одержав 1500 лір)... Отже — їду.

Одержав дві листівки від З. Мірної. В одній з них пише:

«...Справа на тому самому місці: „Коли ні голови місії, ні його заступника немає, місія не існує, отже нема чого їй і гроші давати; хай роз'їздяться, хай ліквідуються. А буде новий голова, тоді і гроші дамо, — коли, звісно, вони будуть”. От і все. Майже такої ж думки і Барановський, який взагалі ще не розхитався і справ не вирішує.

Я гадаю, що ця справа більш за все торкається міністра зак. справ Ніковського. Він буде тут. Отже, Ів. Ів-ич з ним теж обговорюватиме цю справу. Ів. Ів-ич гадає, що Вам треба покищо чекати вияснення Вашої справи і пережити цей час, коли не в Відні (звісно, з п. Ніною, бо чекати прийдеться, мабуть, довго), то в Італії на селі. Сумно все у нас, і все по дурному робиться. Бувайте здорові. Коли гроші потрібні, ми Вам дамо.

З щирою повагою. З. Мірна».

Друга листівка з 17. VII.:

«...Учора ввечері Ів. Ів-ич одержав Вашого листа з додатками і сьогодні повинен передати міністрові Ваше прохання. Кажуть, завтра Барановський їде до Відня, — отже Ви його самі побачите, але з усього видно, що він перше, ніж дати гроші, вимагатиме постанови міністра закордонних справ. — Пишу тепер після повороту Ів. Ів-ича зі служби: прохання Барановському передано, але він, як звичайно, жадної постанови не зробив і, очевидно, не знає, що йому робити. Завтра він теж їде до Відня. Справи стоять погано. Ів. Ів-ич в таких тяжких обставинах працює, що боїться захорувати на якусь нервову хворобу. Бувайте здорові! З щирою пошаною...»

Ця листівка не зовсім сходилася з тим, що говорив мені Барановський. Ясно, він уважає цю справу темною і хоче, щоб її розв'язало міністерство закордонних справ. А крім того — нема грошей...

Отже — їду. Прощай, Відню! Коли ще тебе знову побачу?...

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Августо, 136
 Агап'єв, 167
 Адамович (пані), 64
 Антонович, Дмитро, 5, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 21, 23, 25, 27, 28, 31, 33, 34, 36, 42, 43, 46-49, 51, 55-63, 66, 67, 71, 72, 80, 82, 83, 87, 88, 109, 118-120, 125, 134-139, 142, 143, 145, 46, 149, 169, 193, 186, 189, 190, 193, 199, 209, 220, 222-225, 233, 239, 245-248, 251-254
 Архіпенко, 72
 Багринівський, М., 142, 143, 170, 172, 190, 211
 Балабанова, 8
 Бальмен, 7, 10, 52, 95
 Бальмен (пані), 33, 82, 144
 Бандівський, 11, 20, 43, 57, 65, 66, 72, 106, 117, 145, 184, 186, 189, 253
 Бансель-Гаєрд, 113
 Барановський, Хр., 72, 201, 210, 212, 221, 227, 230, 231, 235, 238, 244, 247, 249, 251, 252, 254, 255, 256
 Барятинський, 24, 29
 Батакіярі, 82, 87, 89
 Бачинський, 44
 Безпалко, О., 5, 67, 76, 126, 146
 Бендзі, 85
 Бенеш, Едуард, 138, 147
 Бенедикт XV, 54, 123
 Бенедетті, 106
 Березовський, 236
 Беттаріні, 101, 127, 136, 159, 182, 185
 Білик, 216
 Біленький, 89
 Біссолаті, А., 80
 Бомбаччі, 162, 164
 • Бон, Ксеверій, о., 8, 11, 14, 15, 25, 32, 43, 44, 54, 59, 60, 61, 63, 67, 68, 71, 73, 80, 87-89, 91, 106, 107, 114, 116, 117, 123, 139, 141, 142, 144, 185, 186, 198, 199, 203, 207, 212, 221, 223, 227, 230, 234, 240, 241, 246, 253, 254
 Бондаренко, 166
 Борщак, Ілько, 8, 9, 14, 32, 99, 100, 105, 107, 119, 120, 169
 Бош, Євгенія, 153
 Бриндзан, 256
 Вайда-Воевод, 158, 159
 Бальдман, 24
 Вальдмюллер, 240
 Вальтерс, 194
 Василенко, Микола, 187, 188
 Василько, М., 11, 12, 34, 38, 44, 52, 53, 66, 117, 125, 126, 127, 214
 Венізелос, 159
 Винниченко- Володимир, 5, 19, 50, 73, 80, 86, 99, 103, 105, 156, 177, 181, 188, 189, 190, 192, 203, 212, 214
 Вишиваний, Василь (Вільгельм Габсбурзький), 11, 12, 15, 60, 141, 154, 186
 Вільсон, Вудро, 157
 Вітик, Семен, 5, 125, 126, 139, 145, 147, 170, 186, 211, 214
 Вовк, 8, 9, 26, 33, 118, 125, 183
 Водовозов, 19, 103, 111, 147, 149, 181
 Врангель, Петро, 166, 167
 Гавдида, 64
 Галлер, 129
 Галіп, Артем, 8, 149
 Галіп, Тодор, 8, 9, 10, 14, 15, 18, 20, 21, 32, 49, 63, 64, 125, 127, 145, 169, 173, 186, 190, 191, 193, 199, 202, 223, 247
 Галіп (пані), 64
 Ганна Ярославна, 120
 Ганкевич, 126, 146
 Ганицький, 154, 203, 215
 Гармоніус, 69, 70, 173
 Гартінг, 158

- Гасенко, Г., 44
 Гвоздович, 145, 211
 Гехтер, 155
 Гіманс, Поль, 86
 Гладішевський, 44, 45, 88, 89
 Глузман, 192
 Граф, 119
 Греків, Олександр, 30, 176
 Гриненко, Іван, 10, 18, 32, 52, 64, 106, 171, 183, 223, 228, 229
 Гриненкова, 33, 144
 Грушевський, Михайло, 21, 22, 30, 80, 86, 105, 107, 156, 214
 Гуммерус, 31, 66, 189, 245, 246
 Гура, 208, 209
 Гучков, 148
- Гайярд-Бансель, 53
 Галяфре, Леонід, 149, 151, 152
 Галяфре (пані), 64, 137, 145
 Гарібальді, 151
 Гаспарі, 106
 Геркен, Наталя, 7-11, 20, 24, 26, 31-33, 64, 169
 Гобен, Огюст, 97
 Грот, 21
 Гуаріно, 93, 94, 100-104
- Данило, король, 114
 Дангаузер, 240
 Дзанетті, 29, 82, 92, 93, 95
 Дельвіг, 20
 Дженоккі, о., 54, 80, 81, 91, 106, 107, 109, 123, 124, 185
 Денікін, Антон, 18, 19, 22, 23, 29, 30, 34-39, 42, 43, 44, 51, 53, 56 76-79, 84, 95, 97, 104, 129, 150, 151
 Джолітті, 192, 193, 220, 228, 253
 Дідушок, П., 47, 69, 175, 216
 Дідушицький, 46,
 Донцов, Дмитро, 21
 Дорман, 167
- Дорошенко, Дмитро, 60, 72, 89, 117, 134, 141, 148, 149, 154-156, 186-189, 191, 226, 227, 232, 248-251
- Дорошенко, Наталя, 154
 Драгоміров, 167
 Душанель, 44
- Еленев, 167
 Елі д'Арнаваль, 120
 Енгельс, 120
- Єремійв, Михайло, 8, 14, 32, 43, 52, 57, 58, 61-63, 67, 71, 82-84, 87, 89, 100, 117, 118, 125, 132, 134, 135, 139, 143, 144, 146, 149, 157, 169, 172, 183, 186, 225, 227, 230, 231, 233, 241, 248, 254
- Єремійв (пані), 8, 33, 49, 71, 72, 87, 118, 134, 144, 245, 252-254
 Єфремов, І., 46
 Єфремов, С., 126, 188
- Жірардет, 253
 Жук, А., 142
 Жук, о., 185
 Жуковський, А., 11, 13, 174-176
- Залізник, М., 186, 227, 252
 Залозецький, 201, 208
 Зархій, 29, 233
 Затонський, Володимир П., 53
 Зелінський, 175
- Інокентій IV, 114
 Інсабато, 57
 Інсабато, д-р, 170, 184
 Ісаєвич, Дмитро, 12, 13, 20, 21, 47, 51, 105, 107, 216, 217
 Ісаченко, 204
- Кабріні, Анджольо, 132
 Калабухов, 167
 Калинович, 126
 Канті, 80, 87, 89, 90, 91
 Каппі, Артур, 104
- Карманський, П., 8, 11, 12, 14, 32, 43, 59, 71, 72, 87-89, 106, 107, 114, 116, 122, 123, 125, 139, 141, 144, 191, 207, 253, 254
- Квідам, 129, 131
 Кезмент, 55
 Керенський, Олександр, 127
 Кеун, Одет, 83, 84, 92, 95, 168
 Кінг, Каті, 90
 Клемансо, Жорж-Бенжамен, 21, 22, 30, 97, 111, 157
 Кобилянський, 36, 40
 Кобринська, Наталя, 61
 Ковалевський, Микола, 58, 60, 68, 72, 117, 125, 132, 191, 227, 233
 Ковальський, 39, 40, 41
 Колокольцов, 23

Колчак, Олександр В., 22, 35, 37, 76, 129
 Коломійченко, 141
 Конверті, 23
 Коновалець, Євген, 5, 209
 Коппа, 242
 Коріс, 52, 110
 Корцевадзе, 109
 Коссає, І., 5, 9, 11, 20, 25, 34, 43, 49, 56, 60, 61, 66, 67, 72, 83, 98, 99, 106, 117, 125, 137, 139, 145, 146, 148, 154, 184, 197, 202, 229, 232, 245-247
 Косаренко-Косаревич, Василь, 117
 Коцюбинський, М., 168
 Кочубей, 186
 Кошиця, Олександр, 29, 89
 Красковский, І., 109
 Кривошеїн, 167
 Кришперсон, о., 106
 Крукс, Вілльям, 90
 Крушельницький, А., 226
 Кулішер, Яків, 86
 Кушнір, М., 29, 69, 185, 214, 215-219, 221, 231, 232, 250
 Лев XIII, 54
 Левицький, Дмитро, 44, 46
 Левицький, М., 52, 70, 251
 Левицький, Кость, 99
 Левицький, В., 203, 204, 205, 206, 212, 213, 220, 231, 238, 240, 242
 Ленін, Володимир Ілліч, 71, 75, 96, 102, 103, 110, 129, 130-132, 154
 Леонардо да Вінчі, 236
 Лизогуб, М., 187
 Липинський, Вячеслав, 34, 38, 72, 89, 186, 188
 Липовецька, М., 74
 Лисенко, Микола, 86
 Литвин, Михайло, 120
 Лівицький, Андрій, 29, 38, 67, 72, 74, 80, 87, 118, 138, 141, 143, 146, 157
 Літвінов, 111, 132
 Ллойд-Джордж, 22, 23, 91, 97, 157
 Лодж, Олівер, 90
 Лозинська, 64
 Лопатинський, о., 70
 Лоський, К., 219, 224
 Лотоцький, О., 34-36, 38-40, 42
 Лукасевич, Є., 126, 198, 199, 222, 223, 230, 233, 246-248, 254
 Лукомський, 167

Лучинський, М., 5, 9, 12-15, 28, 29, 61, 99, 105, 107, 113, 125, 142, 169
 Лучинська, 64
 Любинський, Микола, 40, 85, 93, 94
 Люблинський, М., 174
 Людовик XIV, 169
 Люїджі, 194, 195
 Лютий, 154
 Мазепа, Іван, 100, 120, 232
 Мазепа, Ісаак, 5, 21, 38, 53, 57, 61, 66, 67, 72-75, 96, 119, 143
 • Мазуренко, Василь Петрович, 5, 8-10, 14, 15, 19, 20, 25, 28, 30-32, 43, 47-50, 52, 54-64, 66-68, 72, 73, 80, 82-85, 87, 89, 90, 93-95, 98-106, 109, 117-119, 121, 125, 128, 131-133, 135-137, 139, 142-145, 147, 148, 154, 155, 159, 165, 167, 170-172, 181, 183, 186, 190-197, 200-207, 209, 212, 220, 222, 224, 225, 228-236, 238, 241-251, 254
 Мазуренко, Юрій Петрович, 30, 85, 93, 94, 108, 129, 130
 Мазуренко, Семен Петрович, 85, 93, 94
 • Макаренко, Андрій, 28, 30, 52, 57, 61, 63, 67, 68, 72, 89, 95, 143, 157, 165, 190, 191, 198-204, 208-211, 213, 214, 223, 229, 238, 251, 252
 Маклакович, 158
 • Мако, Сергій, 8, 9, 15, 25, 28, 43, 46, 58, 60, 62, 63, 66, 71, 105, 125, 190, 193, 223
 Мако (пані), 33
 Максвел, 39, 40
 Малинович, 212
 Мануїльський, Дмитро Захарович, 5, 20, 21, 53, 72
 Мартос, Борис, 38, 61, 62, 117, 173, 191, 195, 198, 201, 202, 208-210, 219, 222, 224, 229-231, 234, 235, 240, 241, 243, 244, 248, 255
 Маріні, 106
 Масарик, Т. Г., 138, 147, 151, 214
 Маульбах, 240
 Махно, Нестор Іванович, 166, 167
 Махров, 167
 Мацієвич, Константин, 23, 39, 57, 72, 95, 146, 147, 186, 215
 Мачабелі, 36
 Меркун, Осип, 70
 Метастазіо, 236

- Михайло Сергієвич (Грушевський), 13, 201
 Міллеран, 98
 Мільорі, 110
 Мірний, Іван, 13-15, 29, 33, 68-70, 144, 149, 173, 203, 204, 208, 210, 219, 221, 224, 230, 234, 244, 252, 255, 256
 Мірна, З., 33, 68-70, 145, 173, 174, 228, 241, 244, 256
 Мотта, 53
 Моцарт, 240
 Муравйов, М., 243
 Мур'ялді, 6
 Назаренко, 52, 61-63, 95, 199, 224
 Назарук, Осип, 88, 186
 Наполеон, Бонапарте, 120, 154
 Нератов, 167
 Ніковський, А., 188, 195, 230, 247, 256
 Ніна (пані Онацька), 5, 10, 11, 13-15, 26, 27, 32, 33, 44, 58-60, 64, 65, 68-72, 83, 84, 87, 116-118, 120, 123, 132, 133, 144, 145, 150, 155, 156, 168, 169, 173, 185, 190, 202, 203, 210, 221, 224, 227, 229, 231-233, 235, 238, 240, 245, 246, 249, 252, 256
 Нірмейр, 24
 Нітті, 6, 7, 19, 80, 89, 91, 97, 98, 136, 159, 220
 Нордберг, 120
 Окопенко, Андрій, 20, 72, 89, 116, 117, 134, 139, 149, 154, 156, 191, 202, 209, 211
 Олесь, О., 48, 149, 225, 226, 227, 234
 Олесницький, 23, 158
 Омелянович-Павленко, Михайло, 96
 • Онацький, Євген, (О. Є.), 33, 38, 41, 50, 52, 56, 57, 68, 70, 83, 128, 135, 148, 150, 171, 191, 193, 196, 201, 206, 209, 212, 230, 233, 242, 243, 246, 247
 Орлик, Пилип, 120
 Остапенко, С., 30
 Оттіна, Д., 109
 Павленко, 78, 111
 Панейко, Василь, 8, 21, 23, 24, 46, 61, 144, 158
 Панеллі, 136
 Парфанович, 9, 10, 60, 64, 66, 117, 185, 232, 245, 253
 Паскароллі, 77
 Патек, 138
 Пащенко, Сергій, 8, 9, 10, 25, 28, 46, 62, 63, 71, 87, 95, 100, 101, 118, 125, 165, 183, 190, 193, 223, 228, 233, 247
 Пачовський, Василь, 141, 142
 Перепилиця, С., 9, 18, 20, 43, 51, 57, 72, 83, 87, 89, 91, 117, 121, 132, 133, 144, 145, 155, 189, 190, 191
 Пескарцолі, А., 75, 91, 137, 138, 139, 146, 147, 171, 183
 Петлюра, Симон, 5, 15, 19, 20, 22, 29-31, 37, 43, 53, 55, 66, 70-72, 74, 75, 77-79, 91, 99, 104, 111, 116, 118, 124-126, 143, 146, 150, 151, 157, 166, 167, 170, 177, 190, 192, 198, 218
 Петро I, 95, 96
 Петровський, Григорій, 18, 53
 Петрушевич, Євген, 55, 56, 57, 61, 66, 126, 141
 Пилинський, 141, 142
 Пій X, 81
 Пілсудський, Йосиф, 170, 214
 Піснячевський, 98
 Полетика, 34, 141
 Полоз, М., 94, 108
 Полонський, Андрій, 154
 Порш, М., 42, 44-46, 117, 125, 219
 Приходько, В., 39-41, 167
 Приходько, Олекса, 33, 69
 Прокопович, Микола, 187
 Прутко, Кузьма, 15
 Пуччі, 106
 П'ятаков, 99, 130, 131
 Радек, 131
 Радченко, Вікторія, 25, 86
 Раковський, Хр., 5, 20, 53, 72, 95, 96, 99, 102, 104, 108, 130
 Раттавз, 35, 36, 40
 Ратті, 81
 Рафаель, Санті, 121, 133
 Реклю, 104
 Ржепецький, А., 188
 Ріванера, Л., 71, 105, 106, 172, 184, 252, 253
 Різників, 209, 211, 212
 Робок де, 39
 Романовський, 166
 Рудницький, М., 29, 230
 Русов, Ю., 250

- Сабахтарішвілі, 34
 Саварен, 10, 11, 58, 65, 117
 Савченко, 22
 Савченко (пані), 64
 Савула, Теодор, 210
 Салицький, 225
 Северін, 18
 • Севрюк, Олександр, 5, 9, 11, 13-15, 20, 25, 35, 43, 47, 49, 57, 58, 60, 63-65, 67, 71, 72, 80, 83, 87, 91, 95, 98, 101, 107, 116, 117, 134, 138, 145, 149, 155, 174, 181, 184, 186, 189, 190, 191, 216, 219, 226, 227, 232, 244
 Сембратович, о., 10, 20, 57, 71, 72, 98, 106, 123, 186
 Серреті, 94, 95, 100-103, 105, 111, 127, 128, 132, 159, 163, 164
 Сербиненко, 72
 Сидоренко, Гр., 57, 142, 185, 199, 210, 230
 Сидоренко, Сергій, 51, 157, 158, 208, 214, 216, 217, 219, 220, 230
 Сингалевиц, 34, 44, 57, 59, 60, 62, 67, 72, 185
 Сірий, Юрко, 70, 234
 Скоропадський, Павло, 11, 12, 15, 23, 149, 186
 Скоропис-Йолтуховський, Ол., 145, 174, 175, 186
 Славінський, М., 52, 186, 219
 Соботорашвілі, 109
 Сокира-Яхонтов, 167
 Сокович, 173
 Соловій, Володимир, 138
 Сореля, Жорж, 97
 Сперанціні, 110
 Стаховський, М., 23, 44
 Старосольський, 72, 99, 126
 Степанківський, В., 11, 13, 21, 43, 65, 117, 126
 Степаненко, Ол., 199, 201-203
 Струве, Петро, 167
 Стурцо, 162
 Сулима, 166, 167
 Супрун, Григ., 49, 117, 144, 173, 204, 235
 Сфорце, 95, 121
 Тамплін, 39
 • Тарнавський, 77
 Тедескіні, 106
 Темницький, В., 38, 142
 Тен, Ін., 207
 Тимошенко, Володимир, 51, 105, 212, 216
 ♦ Тишкевич, Мих., 8, 13, 21, 31, 32, 35, 36, 38, 44, 52, 53, 66, 68, 69, 71, 88, 95, 105, 125, 137, 139, 141-143, 145, 146, 151, 157, 158, 167, 169, 216, 225
 Тітоні, 138
 Ткаченко, М. С., 5, 8, 15, 18, 20, 21, 72, 85, 93, 94, 108, 217
 • Токаржевський-Карашевич, Ян, 34-36, 38-40, 141, 167
 Толмачів, 225, 226, 251
 Толстой, Л. М., 51
 Томазіні, 138, 146
 Томашівський, Ст., 21, 144
 Торріджеані, 80
 Тревес, 159, 162
 Троцький, 50, 110, 131, 166
 Троцький, М., 208, 224
 • Трубецький, 5, 8-10, 15, 33, 63, 64, 66, 67
 Трухлий, Сергій, 25
 Урбіната, 121
 • Фещенко-Чопівський, Ів., 188
 Фіні, 71
 Фош, Фердинанд, 71
 Холодний, 70, 209, 211
 Хоменко, Іван, 12, 199, 208, 209, 211, 220, 225, 229, 246, 250
 Храпко, І., 15, 49, 70, 148, 224, 225, 241, 243, 247, 248, 252, 256
 Цимбалістий, 64, 117
 Чайка, Клим, 72, 117, 134, 148, 149, 154, 155, 174, 175, 176, 186
 Чайківський, Микола, 25
 Черкасенко, С., 226, 235
 Черетті, 106
 Чернов, 102
 • Чехівський, А., 5, 7, 8, 28, 32, 49, 57, 61, 63, 66, 67, 71, 72, 88, 100, 101, 107, 117-119, 121, 135-137, 142-144, 147, 154-156, 171, 172, 181-186, 189-197, 210, 228-231, 233, 234, 241, 245-248, 252-254
 Чехов, 120

- Чечель, М., 120, 121, 208, 214, 215, 217-219, 225, 226, 250, 251
 Чижевський, Павло, 18
 Чикаленко, Петро, 38
 Чічерін, 104, 105, 110, 111
 Чопівський, І., 215
- Шальойї, 80, 89
 Шаповал, М., 226, 227
 Швець, Ф., 30, 143, 157, 191, 198-202, 209, 211, 212, 224, 227
 Шебедев, В., 7, 10, 18, 19, 24, 43, 47, 52, 82, 83, 87, 91, 100, 107, 144, 171
 Шелухін, С., 29, 69, 216, 217, 250
 Шемет, С., 5, 72, 154
 Шепель, 72, 78
 Шептицький, Андрій, митр., 60, 115
- Шерер, 120
 Шефтель, 85, 127, 128, 132, 133, 139, 147
 Шраг, Микола, 225-227, 250
 Штефан, 208, 215
 Шумицький, 52, 80, 82, 87, 137, 145, 151, 156
 Шульгин, О., 157, 158
- Щербацький, 167
- Юденіч, 22
 Юзик, о., 141
- Якименко (псевдо Макара Кушніра), 214
 Яковлів, А., 23, 24, 82, 86

